

Григорій Сковорода

Іван Пільгук

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДНЬОГО СЛОВА

Його ім'я звучить в історії незгасної мислі и слова — Григорій Сковорода. Із саквою за плечима та флейтою в руці пройшов він шляхами й роздоріжжями рідного краю, а думкою вимірював простори всесвіту І правди глибину, мудрістю й чеснотами прославивши свій народ. Перед тронами владик не схиляв свого чола, не визнавав вінценосної слави царів і королів. Праправнуки з гордістю називають ім'я, що своїм безсмертям пішло у мандрівку століть з багатозвучним словом і піснею дзвінкою.

Наче живий, простуєш ти із давнини до наших днів, щоб силу пристрасті співця і простір помислів своїх віддати новій добі звитяг народних. Мудрістю своєю ти вольність думки провіщав і заповів любити правду непідкупну. Крізь темряву тяжкого лихоліття ти істину проніс, освітлював шляхи визволення пригноблених братів.

Тяжкі й прославлені твої мандрівки з посохом і книгою в руці. Ти не проміняв чесноти на достатки і чини, з трудівниками поділяв радість і скорботу, а в бідності знаходив духовні скарби, що їх не змили буремні грози часу.

Твої слова вивчають наші школярі, а силу мудрості досліджують учені, й подякою ім'я твоє вінчають читачі.

Що може бути краще, як та гармонія душі! —
таким обмовився про тебе словом наш Тичина.

У тій "гармонії душі" ти поєднав і добрості натхненний дар, і гумору разючу гостроту. В піснях збагнув скорботний біль, жадобу волі та мрій незмірну височінь. У синь віків поніс ти мудрість і любов до рідних пив, плекаючи чуття людяності та волі.

Благословенні ті шляхи, якими ти пройшов, залишивши сліди, не стерті від навал ворожої орди. Не в квітчаній киреї, а в свитці мандрівній ти увійшов у храм надбань вселюдської культури, принісши дар душі великого народу.

Ми горді тим, що мудрий Ленін ухвалу підписав, поставивши твоє ім'я серед тих, кого належить увічнити в монументах, шануючи борців за волю й честь вітчизни.

Тобі, любомудре, світоче правди, що йшов крізь ніч назустріч ранку, плекав у мріях народження нового дня, присвячує автор сторінки цього твору.

Частина перша
ШИРОКІ ОБРІЇ
ВІД РІДНОЇ ОСЕЛІ

Кожен прибулець у Чорнухи міг здалека пізнати хату козака Сави, бо вона позначена розложистим гніздом лелеки. Ніби знала мудра птиця, яку оселю їй привітати, осівши на солом'яній гребінчасто постриженій покрівлі. Не раз навіщали цю хату побратими Лохвицької сотні, прославленої ще колись під Берестечком у боях з шляхтою. Та про ті події зберігають лише перекази сини і внуки. А тепер ось інша тривога в родовій козацькій сім'ї...

Загорівся вогонь у карих очах Сави, і збрижилось похмуре чоло, коли він простяг кремезну руку до шаблі, яка висіла здавна на килимку, що прикрашував світлицю, поруч портретів Богдана Хмельницького та Івана Богуна, вправлених у почорнілі рами. Голублячи пильним зором давню подругу козацьких походів, щерблену в кривавих січах, він підніс її — заповітну святиню — до сина Григорія, який, одягши на себе нове вбрання бурсацького покрою, стояв нездвижно біля зажуреної матері.

З урочистим смутком дивилась вона на сина великими очима, наповненими слізьми, наче пізнавала в ньому свою молодість. У його довгобразому лиці, високому лобі, широкому розбрів'ї та соколиному погляді добром налитих очей угадувала свій рід. Тривогою наповнювалося материне серце.

— Ой, відаю-вгадую, чого то лелека дрібно клекотав до схід сонця, віщуючи путь-доріженьку,— тихцем про себе мовила вона. Знала, що заповітна шабля знімається з стіни тільки на ознаку значної події.

Ще колись Гриців дід благословляв нею сина Саву, пухкою борозною. Ступав за плугом, наче відміряв кожним кроком не звідані ще шляхи. Свіжа рілля дихала теплом, як жива істота. Хотілося брати її в жмені, пестити голубливими словами. Держачись за чепіги, дивився вперед, прислухався, як на перелогах тріщать корінці, чув мову землі, ніби пізнавав у ній заповіти тих, хто кров'ю зрошував її, боронячи від ворожих навал. Твердий, злежалий ґрунт вимагав міцно тримати плуга. Аж краплини поту виступили на чолі в Гриця, але він не кидав чепіг аж до кінця довгих гонів.

Зупинивши волів, батько доброзичливо глянув на сина, повів повчальну розмову. Слухав Гриць, і тривогою наливалось юнацьке серце.

— Пройшов ти, Грицю, борозну по полю, що нагороджує хліборобів урожаєм. Освячена наша земля предковічною працею, хрещена кров'ю прадідів та заповідями ростити зело на ній. Земля — що рідна мати, яка ростить дітей, благословляє на працю й зичить щастя. Її не можна кривдити ні ледарством, ні марнотратством того, що зростає на ній. Вона свята, бо освячена з давніх-давен ласкою сонця, весняними дощами і зрошувальним теплом літа... Добутий працею колосок є священним даром... Отож, Грицю, і в своєму житті підеш трудовою борозною святої нашої землі.

Подивився Гриць на пройдені гони, і серце налилося гордістю та міццю, наче черпав невидиму силу з розпушеної землі. Пригадувалося свято обжинків, таке урочисте, величне й утішне. Дівчата завітчували себе вінками, плетеними з колосків. А "царівну жнив" прикрасили не тільки найдоріднішими колосками, а й дубовим листям. Такі давні звичаї трударів землі...

Повертаючись з поля, Гриць попереду їхав на коні, що вигарцьовував під ним, наче в поході. Зупинився, коли побачив, як переходила шлях з повними відрами дівчина. Пізнав у ній "царівну жнив", бо ще й вінок, позначений дубовим листям, не скинула з себе. Зняв шапку Гриць, низенько вклонився, попросив води напитися.

Забилось дівоче серце, коли побачила Гриця, готового до походу. Не могла вимовити слова, лише тривогою сколихнулися брови, а в благальних очах світилося блакитне небо й безмовна гордість козачки. Здавалося, що її зашаріле лице

випромінювало бризки вранішнього сонця.

Чудодійну силу того погляду затамував у собі Гриць, серцем відчувши, що він переступив поріг у світ дорослої людини.

Позаду залишались роки, коли зазнав і матеріної ласки, і перших чар дівочих очей, і пригод на березі тихої Многи, що весняними розливами котила води до закучерявленого вербами Удаю, а на кінець літа вкривалася ряскою, під якою дрімливо снували краснопері карасі. Тоді Гриць міг виловлювати їх голими руками. Іноді з батьком, коли той їздив ярмаркувати, бував на річці Лохвиці, навіть у Лубнах на Сулі бродив берегами, порослими лататтям. Але такі карасі, як у річці рідних Чорнух, ніде не ловились. Тепер ось доводиться розпрощатися не тільки з карасями, а й з рідною оселею, з причілками батьківської хати.

Батько благословляв у дорогу сина, а мати подала дукатик давнього козацького роду і заповіла перепода-рувати його Тій вродливиці, до якої заговорить Грицеве серце парубоче...

На вулиці стояла підвода, зняряджена в дорогу. Вийшовши за ворота, Гриць зустрівся поглядом з тією ж козачкою, завітчаною дубовим листям. Стояла, як трепетоліста тополя над шляхом, закучерявлена барвінковим смутком. Гриць затиснув у руці дукатик, поглянувши на матір...

Поніс шістнадцятилітній юнак у далекі світи батьківські заповіді, материну скорботу, безсловесну мову голубливих очей молодої козачки і пах дубового листа, що прикрашувало "царівну жнив". Бита вітрами, схо-джена дідами й прадідами, послалась, як у пісні, доріженька в незмірну далечінь.

Стояла, як у тривожній казці зачарована, мати, благословляючи шлях щедрим словом і теплою сльозою.

В ОБИТЕЛІ НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА

Стояв па київських священних горах прибулець з по-низов'я тихого Удаю, озирає простори далечини і часу. Стелилася навколо сивизна століть, оповиваючи древні споруди, багаті мозаїкою та фресками. Стояв колись на цих висотах мудрий князь, вимірюючи зором привілля Київської Русі та сягаючи мислями в майбуття.

Григорій ніби чув гомін землі, перегук віків, і думка стрімким соколиним летом сягала в невідомі далі. Не шлем і щит приніс він на цю священну гору, а торбу з окрайцем житнього хліба, пропахлого трудовим потом, та флейту — порадицю скаламучених, як молодий хміль, роздумів.

Гомінкий шарварок повис внизу над Подолом. Доноситься здалека багатоголосий гомін Житнього базару. Заклопотаною мурашкою снують там люди, сходяться з Кожум'як, Куренівки, Дьогтярів та Зброярної й Гончарної вулиць. Стихав той шарварок, коли сонце спускалось в обійми до найдревішого, заснованого разом з хрещенням Русі Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, що став притулком літніх, боями гартованих запорожців. За ним сизою габою стелилися завітрені горизонти.

Зір Григорія приковують споруди Богоявленського братського монастиря — прикраси всього Подолу. Сюди — до Київської Академії — приніс Григорій питливу

свою юнь, прибившись з рідних Чорнух. Прийняла його в свої обійми обитель науки й мистецтва, що променисто зоріла у всесвіті духовного життя, ховаючи у своїх стінах понад столітню історію. Розкриваються її таємниці в запитливих думках молодого спудея Григорія Сковороди...

1615 рік — час заснування Братської школи. Багато відтоді дніпрові води покотилось хвилями до Чорного моря, багато подій засвідчив стародавній Київ. З іменем Єлисея Плетенецького пов'язані перші заняття школи, що стала нездоланною фортецею в багаторічній боротьбі проти єзуїтів та шляхетсько-польської католицької експансії.

Не забувають спудеї-академісти й імені Гулевичівни, що віддала свій маєток для забудівлі школи й монастиря. А перед малюнком, що зображає сидячим на коні Петра Конашевича-Сагайдачного, скидають шапки юнаки, знаючи його заслуги в піднесенні школи. Це ж він у перші роки її заснування записав себе й все прославлене в походах військо запорожців у братство. На його кошти здійснювалися перші споруди.

Тут і поховано в 1622 році запорозького лицаря, що був тяжко поранений у бою з турками під Хотиним. Тоді двадцять спудеїв-братчиків у день його погребіпня зачитували вірші, що їх склав ректор Києво-Братської школи Касіян Сакович. Зберігає їх академія надрукованими: "Вѣршѣ на жалосный погребѣ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного... Мовленые от его спудеов на погребѣ."

Читав Григорій рядки віршів і прізвища спудеїв, що проголошували їх. Пізнавав у них історію:

Который ото готов Отчизнѣ служить. За волност ей и свой живот положить,
И як треба землею албо тыж водою: Вшелко он способный и прудкій до бою...

У віршах розповідається історія сухопутних і морських козацьких походів:

Не раз он громил орды тата ров на шляхах.

... водою и сухом воевал.

И плѣнных христиан з модных видирал...

Бувало, що будівлі Братської школи зазнавали руйнування, пожеж, знищувалась бібліотека. Але дбайлива рука зберегла записані слова, щоб передати наступникам спудеям.

На попелищах Братської школи виростали нові споруди. Оновлені в кінці сімнадцятого століття будови академії згодом найбільше поширив Рафаїл Заборовський, за часів ректорства якого прибув сюди навчатися в 1738 році Григорій Сковорода. Саме перед цим було відкрито великий конгрегаційний зал, на стінах якого красувалися десятки портретів видатних діячів академії за часів її існування.

Новий, ще не знаний світ постав перед очима Григорія, коли він увійшов до академії, яка ще за традицією мала назву Києво-Братської колегії. А дехто називав її Києво-Могилянською Академією на честь одного з її засновників — Петра Могили. Його портрет висів на передньому плані в залі. Розумними, добрими, задумливими чорними очима, наче вітаючи, зустрічав він прибулих у науку юнаків. А прибували вони щоденно, в різні пори року, не тільки з України та Росії, а й з Сербії, Болгарії.

Польщі, Чорногорії, Чехії. Були тут угорці, калмики та представники інших народів. Всіх їх вабив світ київської науки, запалений українським ренесансом XVII століття.

Григорій спочатку стояв, наче зачарований портретом Петра Могили, який ніби вичитував йому поради. Здавалося, що він своїм повним батьківської доброти поглядом перемовлявся з намальованим на портреті енергійним Петром Першим. Художник київської Гієчер-ської школи засвідчив у фарбах вигляд царя в скорому часі після Полтавської перемоги. Мабуть, такий вигляд Петра Першого був і тоді, коли в Софійському соборі під час урочистого свята в 1709 році проголошував передним

Феофан Прокопович свій "Панегирикос", прославляючи воєнні перемоги. Як свого прихильника і найосвічені-шу тоді людину забрав Петро Перший Феофана Прокоповича у столицю, щоб піднести науку. Прославив себе діяч українського ренесансу в столиці, набувши сан єпископа, архієпископа та одержавши високі посади аж до віце-президента найсвятішого синоду.

Коли Григорій прибув до академії, то вже минуло два роки, як помер цей прославлений ректор і письменник. Але біля його портрета ще зберігалась траурна стрічка, відтіняючи позолоту архієпископського вбрання з високою митрою, що, наче корона, оздоблювала голову з натхненним обличчям, порослим цупкими пасмами дорідної бороди. Очевидно, лаврський іконописець приклав немало хисту, щоб відтворити у портреті поважність особи, урочистість, якою намагався наповнити Прокопович академію. Але за цією зовнішньою оболонкою крилося далеко глибше академічне життя, обумовлене ще братськими демократичними традиціями. Та й сам Богоявленський братський монастир відрізнявся від інших київських монастирів. Адже й побудовано його не в аристократичній частині міста, а на Подолі, де жили ремісники, рибалки, дрібні міщани. Тут існували цехові організації. Сюди найчастіше прибували гості від славного Запорожжя, привозили подарунки, офірували на монастир.

Григорій швидко знайшов собі друзів. Адже з тисячі двохсот юнаків, що навчалися в академії, переважна більшість походила з козацьких родин та міщанства. Здебільшого це були юнаки середнього достатку. Але потрапляли сюди й такі, що, крім добре поношеного кап-танця, бурсацького сірого довгополого халата і покривлених чобіт, нічого не приносили з собою до академії. Мешкали вони в бурсі, та й звички бурсацькі не залишали їх. Це були здебільшого дуже кмітливі, схильні до гумору юнаки. Часто вони виявляли добрі успіхи.

З такої академічної голоти здебільшого формувалися мандрівні групи, що співами, читаннями псалтиря над померлими, вертепними виставами добували собі кошти. Ходили вони і на Запорожжя, привозячи звідти щедрі подарунки та багато дотепного гумору. Тоді сходилися й інші спудеї в бурсу слухати, як зачитували тут лист запорожців до турецького султана. Пробували навіть інсценізувати запорожців, що гуртом складають гостро дотепного листа.

Потрясалися стіни бурси сміхом, що супроводжував козацькі вигадкування: "Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Люципера секретар! Який ти в чорта лицар, коли..."

— Слава кошовому отаману Іванові Сіркові! — хтось проголошував, і стіни знову здригалися від вигуків.

Після вдалих мандрівок бувало, що бурсацькі голяки пишно наряджалися, хоча й дуже рідко таке траплялось, а розповідями про власні пригоди, знанням анекдотів та приповідок навіть перевершували їх, вносячи пожвавлення в академічне життя.

З такими дотепними спудеями-мандрівниками спільну мову знайшов Григорій Сковорода.

Серед спудеїв-голяків не завмирав дух побратимства і вольності. Козацькі діти виділялись навіть своїм одягом — в ньому більше було кольорових оздоб. Коли йшли вони гурмою по місту, то здавалося, що то котиться рухлива багатоколірна писанка. Кожен одягав довгополу, з відкидними рукавами кирею — сукняну взимку й шовкову або китайкову влітку. Краї киреї були обшиті кольоровою мережаною габою. Зимою під кирею одягалися кожухи, підперезані широкими кольоровими поясами. Влітку носили під киреєю з легкої тканини кольорові жупанки, застебнуті металевими гудзиками. Сині, червоні або блакитні широкі шаровари пасували до добрих чобіт — чорних, жовтих, червоних, із дзвінками підківками. Ніхто не змушував спудеїв носити вбрання лише одного кольору. Коли спудеї ставали колом до танку, то здавалося, що то гойдалася якась велика габа а мереживним оздобленням.

Сходилися міщани, ремісники й крамарі подивитися на розваги спудеїв — окраси не тільки Подолу, а й усього Києва. А віддаля сором'язливо визирали дівчата, прикрашені стьождками, квітами та рясним намистом, пишалися своїми розкішними косами. Як та калина луг звеселяє, так дівчата своїми оздобами та усмішками приносили радість і пожвавлення на вулиці.

Розваги спудеїв відзначалися чемністю. Ніхто не смів образити дівчину або виявити неповагу до старшого, особливо літньої людини, хоча б го був старець.

І найлюдніші розваги відбувалися, коли спудеї зустрічали Києві гостей з Дніпрового низу. Особливо тоді, як прибували запорожці до Києва після походів. Чайками підпливали аж до берега. Першим ступав на священну землю курінний отаман, вклонявся містові й людям, що приходили зустрічати. Тоді спудеї хором вітали гостей, обіймалися з ними й разом простували до Братського монастиря. Ішли гуртом уклонитися могилі Сагайдачного. Зупинялися перед самим олтарем, схиляли кругло підстрижені голови, ставали на коліна. Знали, що там поховано талановитого козацького полководця, який вславився героїчними морськими походами, визволяючи братів з турецької неволі, а в битві під Хотином, прийшовши на допомогу польському війську, розбив трьохсоттисячну турецьку армію, яка вирушала тоді на завоювання Європи. Ця перемога коштувала Сагайдачному життя. А ось тепер, схиляючи голови, спудеї-академісти читають надгробний напис: "Тут зложивъ Запо-розкій Гетман свои кости, Петръ Конашевич, ранний в войнѣ, для волности отчизны..."

Схилив свою голову перед цим написом і Григорій Сковорода, пригадавши батькове веління, а далі пішов до конгрегаційного залу, де виступав перед спудеями сам Рафаїл Заборовський. У повному архієпископському облаченні, з зосередженим виглядом

задумливих очей, з гострим носом, пухнастою бородою, він справляв враження непохитної, врівноваженої людини. Його рівний голос, риторичні прийоми говорили про значний досвід, набутий у диспутах та проповідях. Підписані 1734 року Заборовським правила академічного розпорядку, що склалися з двадцяти двох параграфів, мусив знати кожен, хто вступав до академії. Один з пунктів зобов'язував розмовляти в академії обов'язково латинською мовою. Тут регламентувалась поведінка спудеїв і в стінах академії, й за її межами. Визначався порядок дзвінків, після яких у певній черговості займалися місця в аудиторіях.

Григорій детально вивчив правила Заборовського. Та не тільки цим була засвідчена повага до ректора. Серед учених академії він користувався значним авторитетом.

Наче діти кукобились біля матері, так спудеї гуртувалися в стінах прославленої на увесь світ академії. Не цяцькованими принадами вона вабила їх, а наукою, літературою, мистецтвом. У стінах цієї обителі знаходив світські істини юнак Сковорода, і в серці його обізвались нові струни. В оточенні академістів пізнавав самого себе. Його любили за щирість, скромність і товариську вдачу.

Переступивши поріг цього пантеону, юнаки поринали у світ духовного життя, збагачували свій світогляд, естетичні поняття. Тут завжди перемагали ідеї раціоналізму, замість єзуїтської підступності ширились поняття про високе покликання мистецтва.

Подих своєрідного ренесансу відчувався у стінах обителі. Тут залишили свої сліди талановиті глашатаї розуму, що підносили особистість людини, звільняючи її від пут мракобісся.

Наче у святиню, увійшов Григорій в академію. Ось перед ним ніби промовляють намальовані на портретах діячі... Вдумливими очима поглядає Памва Беринда — автор надрукованого в Києві 1627 року словника "Лексі-кон славенороескій"... Цей "архітипограф" прославився поширенням друкарської справи, а його діалогами та віршами користувалися ще учні братських шкіл.

Не міг Григорій не зупинитись і перед портретом колишнього ректора Братської школи Лазара Барановича, читаючи батьківську приязнь у його доброму виразі обличчя, що заросло сивою густою бородою. Наче переконливим, багатобарвним словом повчав Баранович, виступаючи проти католицьких догм. Здавалося, у всьому його вигляді відчутно майстра ліричного казання, сповненого порівняннями, алегоріями, грою слів. Писані польською мовою, його твори захоплювали Григорія і риторичними прийомами, і своєрідною музичною будовою.

А ось на портреті Інокентій Гізель тримає в руці свій "Синопсис", що став незамінним підручником історії. Його кремезна постать наче сутулиться під вагою філософських дум, що знайшли місце в праці "Мир з богом чоловіку".

А Йоаникій Галятовський підпирає свою дорідну сиву бороду високим посохом і розгортає збірку казань "Ключ разумѣія". Погордо дивиться Галятовський перед себе, ніби виміряє наукову вагу праць "Небо новое", "Наука, або Способ зложеня казаня". Пам'ять Галя-товського шанує кожен, хто знає найтяжчі роки в історії академії, коли

вона разом з Братським монастирем була спалена. Тоді залишалося тут лише згарище. У 1657— 1659 роках не було ні ректора, ні навчителів, ні спудеїв. Більшість з них взяли за зброю, щоб захищати рідну землю від польсько-католицьких напасників. Мужній, Йоаникій Галятовський тоді став ректором на руїнах академії, відновлюючи її.

А от портрет впіфання Славинецького. Наче ласкаво пропонує він прочитати його філологічні та педагогічні праці. Це ж він, як і його сучасник Феофан Прокопович, визнав доцільність міркувань Коперника, важливість його праці "Про обертання небесних сфер".

Кожна річ, кожна аудиторія щось промовляли до серця й розуму молодого спудея. Навіть ще підходячи до академічного будинку, зупинявся. Приваблювали зір гармонійно закруглені вікна, входні двері. Проста, без зайвих пишнот та витонченості архітектура вражала теплотою, раціональною конструкцією. А поруч Братський монастир, наче по-батьківському наблизився, оберігаючи своє зростаюче дитя.

Сковорода оселився в бурсі, що низькими спорудами розкинулась у напрямі до Дніпра. Але більшість часу проводив у залах академії. Тут зосереджена велика бібліотека та обсерваторія з телескопами. Слухав лекції, казання, поринувши в академічне життя.

Щоб переплисти глибоку ріку наукової премудрості або йдесь ринутись убрід, випробовуючи бистрини течії, треба гартувати сили й працювати, працювати. Розправляв молоді крила, бажав летіти, як орля, яке, відбившись від гнізда, ширяє у блакиті незнанню.

Ще дома в Чорнухах охочий був читати біблію, але не міг збагнути всі химерні іносказання, пророцтва, повчальні притчі. Тепер доводиться пройти класи академічного навчання, оволодіти мовами — латинською, старогрецькою, єврейською, німецькою.

Легко давалось Григорію вивчення мов. З першого класу, що мав назву "фара", або "інфара", навчився читати й писати та дещо розмовляти церковнослов'янською, латинською і старогрецькою мовами.

Успішно проходив класи граматики та синтаксису. Слухав граматику від ієродиякона Сільвестра Добріші, а синтаксис — від Варлаама Іваницького — досвідчених педагогів.

У вивченні античних мов схоластику перемагали живі педагогічні принципи. Адже Київська Академія внесла вклад у світову педагогіку. Вивчення античних мов супроводжувалось ілюстраціями давньої літератури, мистецтва, історії. В окремому залі були виставлені зразки античної скульптури, виконані київськими майстрами та спудеями академії. Григорія цікавили й захоплювали скульптурні зразки з античної міфології.

Не тільки духовну потребу, а й насолоду відчував він, вивчаючи грецьку та латинську мови. Наче цілющим напоєм задовольняв жагу пізнання. Його вражали латинські афоризми своєю мудрістю й лаконізмом. У мові міінавав дух історії Стародавнього Риму з його Колізеєм, і іпіммоіоіо дворів, з різкими контрастами в

сус-и.імміму житті, з тиранією імператорів і нескоримим духом протесту сміливих мислителів. Зачитувався і наче і їм мандрував з Овідієм Назоном, що його заслав тиран Август аж до заселених гетами берегів Понта Євксін-ського, що згодом названо Чорним морем. То було на грані старої й нової ери історії людства. Минуло відтоді багато століть, розпалась Римська рабовласницька держава, сформувалися нові нації, а твори Овідія Назона зберегли свою силу і вічну юність, бо правда, карбована словом на пергаменті епох, невмируща, як нескорена воля Прометея.

У Київській Академії особливу увагу привернули твори Овідія Назона. Його ім'я підносив ще Феофан Прокопович — перший перекладач на Україні славетного римлянина. Але й латинською мовою читав Сковорода "Метаморфози", захоплюючись літературною обробкою стародавніх міфів.

А коли читав Вергілія, то здавалося, що й сам Григорій мандрував з його героями від зруйнованої греками Трої аж до берегів Тібру на латинській землі. Стародавній римський історик Тіт Лівій допомагав своїми нарисами збагнути легенди як пам'ятки світової культури.

Захоплювався історією тираноборства епохи римського панування, в думках прославляв нескоримого перед Цезарем волелюбця Брута, горду постать якого увіковічив у скульптурі Мікеланджело.

Інший світ відкривався при вивченні грецької мови і літератури. Зблизька пізнавав гомерівську казково-фантастичну героїку, наче мандрував разом з Одиссеєм, поділяючи мужність та життєлюбство еллінів. Збагачували фантазію міфи "Іліади", привчали епічно мислити. Глибину еллінської мудрості читав у езопівських байках, захоплюючись лаконізмом сюжетів та афористичними висловами.

Поняття прекрасного наповнювало роум і почуття допитливого юнака. Поступово завойовувались підступи до складних лабіринтів античного філософського храму Платона, Арістотеля та інших мужів античного світу.

Географію вивчав Григорій, уявляючи себе теж мандрівником, перед яким розкриваються привабливі картини різних країн. Радів, проникаючи думкою в ще не знані простори світу, наче слухав гомін морів та милувався красотами гір, долин, лісів і степів. Тоді наповнювалось юнацьке серце відчуттям гармонії всесвіту. Доповнював її ще й дослідженнями за допомогою телескопа, біля якого сходилися жадібні до знань юнаки, вели цікаві розмови, а дехто згадував, як кілька років тому просиджував цілими ночами тут біля телескопа архангельський юнак Михайло Ломоносов.

У кожному академічному класі відкривалися таємниці нових знань. Брався й до геометрії, яку частково вводив Рафаїл Заборовський. Уже мріяв про класи піїтики з риторику. Навіть навчаючись у молодших класах, часом наважувався з старшими спудеями слухати піїтику — серце лежало до складання віршів. А про старші класи філософії лише мріяв.

Від самого початку навчання хвилювало Григорія питання, — як відсіяти фальшивий догматизм від живої правди? Радів з того, що в академії набула повного визнання теорія Коперника про рух планет. Що глибшз поринав у книжкову

премудрість, то більше виникало хвилюючих питань, які породжували неспокій молодого мислителя.

Охоче ходив на диспути щосуботні й річні. В академії зовсім не практикувалися екзамени. Свої знання виявляли спудеї на диспутах та у письмових роботах. Прослухані лекції за тиждень ставали предметом суботнього диспуту, в якому всі спудеї брали участь. Дозволялося навіть висловлювати власні міркування, хоч би вони й заперечували сказане лектором. При такій системі поширюваної дух вільнодумства, витісняючи схоластику, іпичпг іаучуіаіінн предметів. Тому саме Київська і і ігмія давала вчених, що несли світ розуму і в інші країни.

У визначені дні Григорій співав в академічному хорі, що славився на всю країну. Хор викопував церковні співи та виступав у драматичних дійствах.

Це був час розквіту шкільної драми, що мала велике значення в естетичному розвитку спудеїв. Вистави виносились і за академічні стіни. Масові дійства іноді відбувалися на подільській площі. Тут сміливіше виконувалися інтермедії з народними співами та жартами. До них був охочий Григорій. Він добирав на флейті мотиви пісень. Улюбленою його піснею була "Котилися вози з гори".

На ці дійства сходилися подільські ремісники, міщани. Часом з'являлися тут мандровані дяки та кобзарі. Григорій годинами міг стояти біля кобзаря, прислухаючись до його співів. Разом з кобзарями підіймався на гору Щекавицю. Тут вони розповідали перекази, легенди. Один говорив, інший додавав, що знав. Переказували про Іщека, від імені якого й гору названо, розповідали про його братів Кия, Хорива та чарівну сестру Либідь.

— І сидів Кий,— говорив старий кобзар,— на найвищій горі. А його брат Щек на цій самій, що Щекавицею зветься, а третій брат Хорив отаборився на горі Хореви-ці, де тепер Вишгород та древній Межигірський монастир. І збудували вони град, давши йому назву Київ. І мали брати велику шанобу у варягів та Візантії. Припливали до них гості з далеких країв, везли коштовні подарунки, зачаровувалися красою їхньої сестри Либеді. Тому й тиху річку названо Либеддю. Приходили здалека люди пити ту воду й вмиватися нею. Казали, що в ній тече цілюща сльоза дівоча. Хто п'є таку воду, тому відкриваються таємниці світу.

У цих розповідях перед Григорієм розкривався інший світ, ніж у стінах академії. Захоплювався розповідями про древнього Кожум'яку — могутньої сили юнака, що переміг ворожого велета, персдрішивши перемогу над печенігами. Її завершив Ярослав Мудрий та збудував на місці звитяги Софійський собор.

Розповіді породжували в юнака роздуми про давнину, коли ще древні греки з'являлися на берегах Славути-Дніпра, званого тоді Борисфеном, що визначало "тече з півночі". Дивувалися вони багатством цього краю, де на степових просторах зустрічали косяки диких коней — тарпанів — та гнідих гостророгих турів. Водились вони колись і на берегах прославленої в легенді джерельно чистої Либеді.

ПОЗА АКАДЕМІЄЮ

Спозаранку на тихий берег Либеді привела Григорія легенда, почута від кобзарів.

Умиваючись у прозорій запашистій воді, він замислився, наче розмовляв зі старим явором, зануреним мохнатим корінням в підмитий водою ґрунт. Ніби відпочинку благав трепетolistий дідуган, хиличись до молодого явірця, що простягав гнучкі віти до Либеді, зазирає у прозору течію, в якій колихалося небо ранкове. Так і юність серце колише й дивні бажання шовковим павутинням снує.

Чи не цими стежками ходила чарівна Либідь, впиваючи леління трав, щоб попести його своїм посестрам у сивизну віків, понести дівочу вроду й слов'янську щедротну гостинність? Недаремно й ім'я її нагадує ніжну лебедицю. Мабуть, сюди здавна зліталася лебедина зграя, щоб білоперими крилами ронити плескіт водяний.

Хотів уявити поставу, дівочу вроду Либеді. Уявлялась вона подібною до тієї гордої козачки в Чорнухах, що безмовно говорила очима, випроводжаючи Гриця в дорогу. Коли б прилетіла сюди лебедицею напиться разом джерельної води!..

Насправді почувся в небі лебединий перегук. Підіймає руки назустріч лебединій зграї, благаючи принести вісті й подих лугових просторів, де залишив дні ранньої юності, повитої казками й журливими піснями. Наче входив у рідну хату, чув пах житнього хліба та зібраних материною рукою й засохлих на полиці чорнобривців. Коли зібрати ті пахощі разом з легендами й піснями, то можна позмагатися й з Гомером та Вергілієм!

Наливаються й бубнявляють молоді думи... Наливаються і линуць у простори часу за лебединим летом...

Пронеслися над країною історичні буревії, завдавали руїни, нищили вроду. А краса душі древньої Либеді перелилась у пісні, у мову чарівну. Носять ту красу в своїх серцях щедрі вродою дочки колишньої древлянської, полянської та сіверянської землі. Носять і не знають, яку силу вони криють у собі. Ой краю, мій краю!

Та швидко розвіялись ідилічні роздуми Григорія, коли з'явилися два дячки-пиворізи, що прийшли похмілья змити в річці, скаламутивши воду. А прогнавши трохи хміль, звернули увагу на задумливого юнака.

— Горілку п'єш, отроче? — запитав один.

— Та він не знає, що то є горілка. Видать, неосвічений, хоч і манаття спудея на ньому... Це було так,— поважно почав розповідати пиворіз,— чорт зварив зілля з нехворощу, щоб дурманити людей перед богом. Дим того вогнища сягнув до неба, від чого всі ангели почали чхати. Послав бог святого Петра на землю подивитися, який там бісяка чадить зіллям. Петро скуштував навару. Як чоловік, не звиклий до питва, з місця не зійшов, ліг біля самого кострища, заснув. А чорт все варить та варить зілля. Посилає бог святого Павла відшукати Петра. Павло теж попробував чортячого питва, звеселився, заспівав зовсім не подібною на священні канти. Співаючи, забув про небеса і заснув покотом з Петром; ще й обняв його, звісно ж — вони небесні побратими. Не дочекавшись Павлового повернення, бог послав най-завзятішого свого козака Юрія на білому коні, ще й списа дав у руки. Побачивши, що Петро і Павло лежать, як годовані кабани, біля казана з варивом, Юрій оскаженів, стусанув одного й другого. Ледве очі святі апостоли порозплющували, наче кроти вилізли з нори. Тільки прoder очеса

Петро, як глянув на недопите чортяче зілля в казані, аж слина потекла з рота. Далі подивився на полу своєї священної свитки: вона прогоріла від вогню так, що ледве затримався в кишені ключ від раю небесного,— йому ж бог вручив ту замикачку, щоб оберігав двері, де кишили зграєю ангели з ангелятами. А коли поглянув Петро на свої небесно-блакитні шаровари, аж вони взялися димом, а на самому соромливому місці дірка прогоріла. Збентежився Петро й слізно промовив: "Хай же буде це кляте питво зватися горілкою, бо призвело воно до того, що й свята одежина погоріла". Така божественна назва того питва, що душу звеселяє. Націдив його Петро добрий жбан, щоб ангелів погостувати на небі. Примостилися біля Юрія на коні небесні браття та й дременули в божеську блакить, аж у хмарах загуркотіли.

Григорія зацікавила розповідь. Він слухав посміхаючись.

— Хочеш, отроче,— звернувся пиворіз,— поведу тебе на те саме місце, де заснули в блаженстві від чарівного питва Петро з Павлом? Може, й ти, отроче, пристанеш до нашої братії мандрівних дяків, якщо маєш хист на таке діло. Головне, щоб голос мав.

Григорій згодився разом заспівати з пиворізами якоїсь церковної. Вражені його голосом, дячки почали обіймати співака.

Пішли разом до Житнього базару. Пиворізи доручили Григорію нести їхні клуночки, а самі обнялися ідучи, співали пісню:

А дід бабу полюбив, Бо баба хороша...

Зупинившись, почали реготати — пісня викликала сміх. Вони так невимушено сміялися, що й Григорій розвеселився.

Перед спуском з гори на Поділ зупинилися. Далеко, аж біля гирла Десни, здіймалися у вирій лебеді.

— Слухай, отроче, про що курликають лебеді. Якщо не знаєш їхньої мови, я розповім тобі, бо в бурсацьких книгах такого не вичитаєш... Було це давно. Жили брат з сестрою. Брата звали Дніпром, а сестру Десною. Обоє пишної вроди від блакитного неба позичили. Якось батько й мати поблагословили їх у далеку дорогу. Перед подорожжю заснули. Десна дуже любила спати, розпустивши своє кучеряве волосся. Проспала вона ранок. А Дніпро недрімливий був — прокинувся рано на зорі, порозвертав по своєму шляху гори, пішов степами, прокладаючи гирло. Десна прокинулась, аж брата нема. Пустила лебедя вперед, а сама побігла слідом. Летить лебідь, кружляє, а за ним Десна теж подається то в один, то в інший бік та все сльози проливає, хоче наздогнати й обняти брата. Від того й течія Десни стала такою звивистою. Нагнала таки брата аж біля святих гір, обнялася з ним. Тоді злетілися лебеді, закурликали й подалися слідом за течією Дніпра в далекий вирій, віщуючи йому славу. Від того й Славутичем називали колись Дніпро. Он як, отроче... Затягли пісню пиворізи:

Десна Дніпру рідна сестра, Десна Дніпра спереджала. Гори, кряжі становила, Дніпра-брата не спинила...

Григорій, зацікавлений розповідями та піснями пиво-різів, не помітив, як опинився на Подолі в корчмарському ряді. Тут пиячили сотні людей. Співи, галас, вигуки

злилися в суцільний гамір, наче ревіла якась дивна потвора. Тут сміялися, скаженіли, обіймалися, билися, танцювали, галасували, верещали. Але ніхто брудних слів не вимовляв, таки й п'яні звичай знали. А все-таки напівроздягнені, сп'янілі спали на вулиці, під корчмами. Дехто плакав, проклинаючи лиху долю.

— Тут горілки випивається більше, ніж вливає в Дніпро води тиха Либідь,— пояснював пиворіз.

Григорій уявив себе мандрівником у саме пекло "Божественної комедії" Данте, яку він нещодавно прочитав. Хвилювали роздуми про людину, що зазнає пекельних тортур. Данте привів у пекло на страждання за любов і юну Франческу. А сам прославляв людський рід, який існує для того, "щоб літати високо". Уява малювала страдницю Дантового пекла. Хотів її образ зіставити з тими, що почув у легендах... Але картини пияцтва розвіювали лагідні роздуми. Поставала перед очима жорстока дійсність.

Яка сила веде сюди ремісників, торгашів і навіть бідноту пропивати останні сорочки в цьому капищі темряви й похитливості? Мабуть, це місце заляте ще відтоді, як сюди сходилися предки в капище Велеса з людським жертвоприношенням цьому богові торгівлі та достатків. Може, аж сюди покотилася Боричевим узвозом з Андріївської гори срібна голова, оздоблена золотими вусами, бога Перуна, низвергнута князем Володимиром для потоплення в древній річці Почайні?

Руйнували мудрі князі старі капища. А хто зруйнує капище сучасної темряви?

Сходився з друзями-спудеями, радився, як допомогти людям, розвіяти темряву. Збиралися вони аж на горі над Боричевим узвозом, звідки видно було увесь Поділ. Читали "Правило увѣщательное пияницам к покаянію и трезвости їх, пѣваемое не в церквах, но в школах". Цей безіменний твір викликав багато сміху своєю сатиричною гостротою, дотепними виразами: "присносущие пяници", "безразумные пяницѣ", "гнблении пиворѣзи", "гнблении яриги", "горѣлкожрителіе", "сивухохлисти", "еивухокусателѣ", "аки аспиди глухія", "яко толстіе волове", "аки свиніи", "аки подземніи кроти", "несми-ленніи галаты", "пси погорбленные", "нерадивые рабы". Вражала Григорія правда викривальних натяків: "Величают вас притворно корчемници... Их же вы обогащаете, сами суще бѣдни, наги и убози".

Яка причина занепаду багатьох людей? Де корінь цього зла? Треба нести просвіток народові, в якого відібрано школи, а замість того набагато збільшено шинків, ускладнено доступ до освіти й помножено темряву... Ой краю, мій краю!

Колючі думи не давали спокою питливому юнакові. Богомільні спудеї радили сповідатися, бити поклони перед образами святих Бориса та Гліба — вони допомагають заблудлим. Такі поради викликали непевну усмішку на устах Григорія, а сумні очі наливалися тугою. Бентежило серце горе вікове...

Збирався в мандри повчати свій люд, що шукає шляхів з темряви, в яку ввергло його самодержавне "благо-Кчіствіє". Наливав повний жбан води з тихої Либеді,

лагодився в дорогу, щоб побувати в різних місцевостях і обов'язково завітати аж на Запорозжя.

Треба порадитися та попросити дозволу в самого Рафаїла Заборовського, який

називав спудеїв "дерзно-венними чадами". А може, дасть поради печерський престарілий живописець Іван Максимович? Адже він розповідав про свої юнацькі мандри, що привели його до створення монументального "Розп'яття" з зображенням лубенського полковника Лсонтія Свічки. Пробирав Григорій навчатися живопису в цього майстра. А тепер запитає дозволу малювати з натури запорожців, про яких не раз згадував живописець у розмові з спудеями.

Мріяв про далекі шляхи, якими ще дід носив своє завзяття та козацьке волелюбство. Тривожна даль манила до себе звабливо таємничою імлою.

Задумливу гіркоту Григорія помічали товариші, але не наважувались розпитувати — знали, що вагоме щось тривожить його чуле серце.

НЕСПОДІВАНА ПОДОРОЖ

З Рафаїлом Заборовським довелося зустрітися зовсім несподівано. До цього спричинились події 1741 року. Звістка про двірський переворот у Петербурзі швидко рознеслась по всій імперії. В церквах правились молебствія "во здравіє" ступившої на трон імператриці Єлизавети Петрівни — дочки Петра Першого. Багатьох тішила ця звістка, бо сподівалися на значні зміни при царському дворі, на усунення постійних інтриг, внаслідок яких фактично правили країною временщики Бірон, Мініх, Остерман.

Учені Київської Академії прихильно поставились до перевороту, бо владцтво авантюристів викликало незадоволення кожної порядної людини. Вони були вихідцями з німецького дворянства, добули собі кар'єру при російському царському дворі. Остермана та Мініха наблизив до себе ще Петро Перший. Остерманові жорстокості зазнали ті, кого гнали на будівництво Ладозького каналу. Знав і Григорій пісні, в яких розповідалося про долю козаків-будівників на спорудах, де правив Остерман.

Та найбільше жорстокостей приніс найлютіший всевладний Бірон, який фактично правив державою під час імператорства Анни Іванівни (1730—1740). Вітчизняного життя вона не знала, хоч і була дочкою царя Івана V та доводилась племінницею Петру Першому, який віддалив її від двору, видавши заміж за курляндського ірцога. Овділою ступила вона на престол і всю владу передоручила своєму фавориту. За десятиліття царювання Анни Іванівни заходами Бірона було заслано в Сибір понад двадцять тисяч осіб, підозрілих у державній зраді.

Цей авантюрист грабував державну казну та поширив хабарництво у всіх галузях господарського й культурного життя, поставив на чолі Російської Академії наук свого прихильника — кар'єриста Шумахера. Чесні діячі Київської Академії оберігали свою установу від біронівщини.

Найбільше турбувалась Анна Іванівна за тим, щоб російський престол передати по спадкоємству нащадкам царя Івана V. Вона наблизила до двору його онуку Анну Леопольдівну — дружину принца Антона Брауншвейського. Перед своєю смертю Анна Іванівна в 1740 році оголосила спадкоємцем російського трону нещодавно народженого сина Анни Леопольдівни — Івана Антоновича і призначила Бірона його регентом.

Між временщиками загострювалась боротьба за владу. Зростало незадоволення державними порядками, ширилися версії про закулісні інтриги при царському дворі. До

тривожних розмов прислухався і вразливий спудей Григорій Сковорода.

Звістку про усунення від влади аваптурників та відібрання Єлизаветою Петрівною корони від кількамисячного "імператора Івана Антоновича зустріли в стінах Київської Академії як значну подію.

Ще до перевороту Єлизавета Петрівна захоплювалась придворною капелюю, яка від часів Богдана Хмельницького поповнювалась співаками з України.

До придворної капели потрапив співаком і вродливий Олексій Григорович Розумовський — син спритної шинкарки Наталки Розумихи з Лемешів під Козельцем. Його привіз у столицю полковник Вишневський, який проїздом через Лемеші почув співи Олексія.

Згодом співака випросила собі в обер-гофмаршала Левенвольда для власного хору Єлизавета й зробила камергером. Після того як було заслано на Сибір першого коханого Єлизавети сержанта Шубіна, царівна наблизилася Розумовському, пов'язавши з ним своє інтимне життя. Прийшовши до імператорського трону, вона відзначила свого фаворита найвищими нагородами та званнями, зробила його другою людиною в імперії.

Всі ці події відбилися й на житті Київської Академії. Розсудливий та далекоглядний Рафаїл Заборовський вирішив негайно запобігти ласкавої уваги імператриці Єлизавети. Він відправив посланців у столицю з подарунками та проханням взяти під імператорську державну увагу академію. Знаючи інтерес Єлизавети Петрівни до придворної капели, Рафаїл Заборовський відібрав для неї кращих співаків з академічного хору. До числа вибраних потрапив і Григорій Сковорода.

У відповідь на таку увагу імператриця підписала грамоту, підтверджуючи права академії на добути нею маєтності з наданням різних привілеїв. У ній повелівалось "приймає для учения всяких чинов российских и из иных стран приходящих детей...". Грамота застерігала не приймати в школу "противников вере грекорос-сийской, также и еретиков". Незабаром і самого Рафаїла Забороаського було увінчано високим саном київського митрополита...

Довелося Григорію Сковороді з іншими академістами вирушати до столиці шляхами, сходженніми ще раніше його попередниками. Адже в придворній капелі вже відзначились українці Іван Доля, Григорій Берло, Максим Бокуш, Гаврило Головня.

Починаючи від Феофана Прокоповича, забраного з України в столицю імператором Петром Першим, щорічно Київська Академія посилала в Росію освічених людей для піднесення культури. Потрапив до царського двору ще в 1730 році відомий на Полтавщині бандурист Григорій Любисток, де він виступав перед вельможними слухачами. Але не витримав волелюбний козак такої долі й через рік зник, не хотів класти до тронного підніжжя рідного співу. Прийшовши до влади, Єлизавета наказала розшукати біглого кобзаря, щоб повернути його в столицю...

Разом з іншими співаками Сковорода прибув у Глухів. Тут поповнювалась група юнаками, що навчалися в глухівській школі, заснованій спеціально для підготовки співаків царської капели. Довелося не одну добу згайнувати в якійсь вогкій казармі з загратованими вікнами. Григорій тішив себе думкою побачити невідомі міста, ширше

пізнати життя людей.

Збиралися в дорогу біля будинку, що раніше був резиденцією гетьманів після зруйнування Батурина, а з 1722 року містив у своїх стінах Малоросійську колегію, що обмежувала автономні права України і безпосередньо підлягала урядовому сенату в Петербурзі.

Стояли тут юнаки, наче новобранці перед голінням. У кожного задумливий вигляд і тривога в очах, а в декого — й сльози. Надовго прощалися з рідними місцями. Приходили й старики проводити юнаків. Слухав Григорій розповідь про давні і недавні бувальщини, дивився на мовчазні мури Малоросійської колегії, наче вчитував написану на них історію краю. А коли ударили соборні дзвони, стрепенувся, як птах у пошарпаному вітрами гнізді. Пригадав перекази, як дзвонили в Глухові, коли виступало тисячами козацтво з заступами. Супроводжували їх царські війська аж до берегів Неви та Ладозького озера — наказано було рити там канали, будувати фортеці. Мало хто повернувся назад...

Спливала сумна пісня, лягаючи холодною гіркотою на серці:

У Глухові у городі У всі дзвони дзвонять,— Та вже наших козаченьків На лінію гонять.

У Глухові у городі Стрельнули з гармати,— Не по однім козаченьку Заплакала мати.

У Глухові у городі Стрельнули з рушниці,— Не по однім козаченьку Плакали сестриці.

У Глухові у городі Поплетені сітки,— Не по однім козаченьку Заплакали дітки.

На бистрому на озері Геть плавала качка,— Не по однім козаченьку Плакала козачка.

А тепер ось виступають із Глухова обдаровані співочою натурою юнаки, несуть свої щедроти й молодість, щоб скласти дань перед троном вибагливої на розваги імператриці...

Червонасте, наче зажурене, сонце впливало на крайнебі, посилаючи навздогін прощальні позирки мандрівникам, які підводами вирушили на північ. На передньому возі сидів Григорій — оглидає оселі, околиці, що поволі міняли свій вигляд. Замість широколистих тополь тепер частіше траплялися березові гаї та шумливі сосни. Рідше зустрічалися побілені хати. Сірі рублені будівлі поставали край шляху, наче муштровані солдати. На них лягало важке олов'яне небо, обгортаючи, як немитим шматтям, розхристаними хмарами. Настирливий вітер іачіпаної ш верстові стовпи, скигливо розсипаючи сму-юк, що його залишали назавжди по цьому шляху ті, кого доля гнала в далекі мандри. Крякало гайвороння, переможно обсідаючи берези та придорожні ветхі будівлі.

Часом промчить шляхом назустріч поштова трійка або плентаються валками люди, обвішані торбами. Хто вони куди мандрують у драних сіряках, босоніж або в ликових постолах? Григорій знав ще раніше про запровадження кріпацтва, а тепер довідався, що кріпаки купуються й продаються нарівні зі скотиною. Прислухався до стогону їх,— цей стогін піснею зветься? Хотілося збагнути той голос бездольців. Думка лине за

ними. Ось по шляху трапилась біля криниці церковка з іконою Мнколи-чудотворця. Гурмою кріпаки зупинилися на водопій, палали на коліна, посилаючи благальні позирки до ікони. Вперше бачив таке гуртове моління Григорій, і не вперше його болісно тривожило питання: чи оновлює себе людина хрестом і молитвою?

Подлубався Григорій в кишені, знайшов п'ятака, дав крайньому, запитав:

— Куди доля жене?

— Вестімо, куда барій нрікажет. Ми барськіе... Похитав головою Григорій, з тугою в очах запитливо

поглянув на своїх товаришів.

А ось чвалають по шляху стомлені дорогою солдати. Куди мандрують ці виснажені муштрою люди? В які краї? Може, виловлювати біглих людей, розбійників по лісових нетрях, байраках?

Наливався гіркотою келих туги, кам'яніло на серці горе людське...

Ой краю-краю просторий, несходимий, вкритий нетрями, непрохідними лісами. Похмурі тіні зловтішно нависають над твоїми обшарпаними хатами!

Зупинки біля поштових дворів, недовгі перепочинки, варіння страви край шляху,— таким одноманіттям наповнювались дні подорожування. Часом до казана з варивом приб'ється якийсь біглий мандрівник, розповість про свої пригоди, жалкуючи, що не з'являється десь знову Степан Разін, аби дати раду бездомним людям.

Чимдалі шлях занурювався в ліси й болота. Нарешті, як дивний привид, замаячили шпилі мурованих будов, а за ними наче виринула біля Неви Петропавловська фортеця. Холодною похмурістю зустріла Григорія Сковороду північна столиця, що налічувала вже тридцятиліття відтоді, як цар Петро перевів сюди свою резиденцію. Приніс до берегів Неви Сковорода жаданнями сповнену юність, хист і питливий, збуджений враженнями розум.

У ПРИДВОРНІЙ КАПЕЛІ

Через кілька днів по прибутті співаків до столиці удостоїла їх своєї ласки імператриця, наказавши кожному видати "мундир из зеленых сукон, а именно немецкие кафтаны, камзолы, и на кафтанах обшлага из зеленого сукна".

На перший концерт поновленої капели з'явилась імператриця з Олексієм Розумовським. Це були у розквіті сил однолітки — обом по 32 роки. Високого зросту, рухлива, з набіленим випеченим повновидим обличчям, з живими очима, Єлизавета Петрівна справляла враження фізично сильної, веселої людини. Захоплювалась вона розвагами, танцями, одчайдушною верховою їздою, парадами, залюбки роздавала нагороди і звання своїм прихильникам. Державні справи швидко її стомлювали, і вона покладалась у них на своїх прислужників. Це була більше манірна й химерна жінка, ніж владар високого трону.

Через сенат та дванадцять колегій, включаючи й таємну канцелярію, здійснювалось управління імперією. Недавно споруджені однотипні триповерхові будинки для кожної колегії зливались у суцільний прямолінійний квартал, наче стояла імперська сторожа заскнілих у своїй однотонній нездвижності наглядачів,

відмежовуючи площу, на якій відбувалися різні видовища, включаючи й прилюдні покарання засуджених.

Григорій Сковорода, перебуваючи в придворній капелі, з кожним днем пізнавав столичну дійсність. Шістнадцять років, що минули після смерті Петра Першого, темними фарбами вписані в історію. Після перевороту Єлизавета позаарештовувала прихильників Анни Іванівни, в тому числі й Мініха. Вона встановила свої порядки, увійшовши в палац, збудований в 1711 році Петром Першим, що мав назву Зимового будинку. 1732 року архітектор Растреллі вивів будинок фасадом па Неву. З цього починалась історія Зимового палацу, подальше будівництво якого продовжувалось протягом всього двадцятилітнього царювання Єлизавети Петрівни, що оточувала себе великими пишнотами та прикрасами.

Дев'ятнадцятилітній Григорій Сковорода оселився в придворних добудовах, позбавлених будь-яких вигод. По кілька чоловік двірського почету мешкали в тісних кімнатах. Великими контрастами видавалися розкоші палацу і бідність царського задвір'я, де жили ті, хто мав потішати й обслуговувати імператрицю з її приспівниками.

Єлизавета Петрівна захоплювалась мисливством. Для її догоди в царському парку були розставлені для птахів численні кліті, а придворні блазні наряджались попташиному й своїми вигуками копіювали папуг, півнів та індиків. Жалувала імператриця донощиків та

потакала сваркам придворних осіб. Вона охоче вислуховувала скарги та наклепи; одних милувала, інших піддавала опалі.

Часто в палаці відбувалися маскаради, на які надивився Григорій Сковорода, бо при цій розвазі капела виконувала співи. На маскаради змушені були з'являтися високопоставлені чоловіки в жіночому вбранні. Сама ж імператриця з'являлась у чоловічому костюмі, пишаючись своєю дорідною поставою, розкішною зачіскою, що надавала ще більшої округлості її самозадоволеному обличчю. Під час розваг вона повелівала підлеглим одружуватися, сама брала участь у нарядженні молодих, даруючи часом вбрання з свого гардеробу, в якому назбиралося кілька тисяч різноколірних шат, виготовлених найкращими майстрами.

Але її величність ніколи не входила в тісні, брудні, вогкі приміщення задвірських будов, де жили капеляни. Сковорода мав притулок у напівтемному кутку кімнати, де жили, крім нього, кілька чоловік. Здавалося, що та тіснота не давала можливості розправити плечі й ширяти думками. Співаки-земляки згадували свої рідні оселі, дніпрове роздолля, блакитне небо, мережані місячним сріблом ночі. Говорили про долю тих, хто потрапив до царського двору. Лише одного придворного співака — Олексія Розумовського — привела доля в покої Єлизавети Петрівни. Але не заздрив Григорій ні нагородам, ні званням, наданим Розумовському, і шкодував навіть за тим, що загинув талант доброго співака — сина лемешівської Розумихи.

Вразливого юнака бентежили розповіді про розправу Єлизавети над високопоставленими особами при дворі Анни Іванівни, зокрема над колишнім

канцлером, великим адміралом Остерманом. Це було в січні 1742 року. Барабанним боєм було напередодні сповіщено, що відбудеться смертне покарання ворогів імператриці та порушників державного порядку і спокою. Зрання зібрались юрми народу па Васильєвському острові перед будинками колегій. Вийшли на майдан співробітники колегії економіки, іноземної, юстиць-колегії та інших установ, не виключаючи й страхітливої таємної канцелярії, від якої проторений шлях слався до кривавої Петропавловської фортеці, звідки привозили приречених до езекуції на ешафот з дерев'яною колодою-плахою, що мала вже свою неабияку історію в тридцятилітньому літописі подій столиці. Чимало на цій колоді відрубувалось голів, рук, ніг сокирою жорстокого ката, що орудував нею з віртуозною майстерністю.

До цього місця найбільше сходилось людей — вели розмови про силу і досвід свій справі державного ка-іа Пою широка борода, кремезні руки здавалися втіленням іємної сили і свавілля. Виконував він свої обов'язки ще з більшою гордістю й самовпевненістю, ніж ті, хто виносив державні вироки. Для прибулих глядачів кат здавався першорядної ваги державною особою. Чимало було таких, що заздрили його міцній руці й такій щасливій долі.

Сюди привели колишнього канцлера Остермана, фельдмаршала Мініха й інших осіб. Сенатський секретар зачитав смертний вирок. Солдати поклали Остермана па землю, кати оголили йому ший, поклали огрядне тіло на плаху. Один держить приреченого за колісь недоторканну чуприну, а другий кат тримає ноги, третій витягає сокиру, урочисто поглядаючи навколо та розгладжуючи свою широку бороду. Далі перехрестився й повагом підніс сокиру. В цей час сенатський секретар зупинив ката, витяг з іншої кишені указ імператриці, зачитав: "Бог і государиня дарують тобі життя". Кат нехотя опустил і поклав на землю сокиру, знову перехрестився, звівши очі до неба. У натовпі почулися вигуки: "Нас обдурено!" Любителі страшних видовиськ не відходили від ешафота. Довелося військовим утихомирювати незадоволених...

На ці езекуції примусово мали дивитися всі прислужники імператорського двору, включаючи й капеля-нів. Сковороду обурювали такі видовиська... Як може людина відрубувати голову такій же людині? Де, в яких вертепах відрощували собі бороди подібні кати? Як можна однією рукою покладати на себе хрест і тією ж рукою підіймати сокиру, щоб стяти голову приреченому?

Тут діють закони страху, утверджені страшною інквізицією. Є своя філософія і практика страху. Ті різновиди: бог, тиран, самодержець, смертне покарання, приниження людської особистості й громадянської гідності... Григорій намагався збагнути здавна вигадані закономірності філософії страху, протиставляючи їй іншу — філософію гуманізму.

Розтривожений юнак тікав від жорстоких видовищ. Тоді знаходили його товариші-співачи десь на березі Неви. Олягши просту свитку, яку носив ще в Чорнухах, сидячи на камені, він грав тоскні мотиви на флейті. Приніс він ті мотиви з далеких рідних місць, і тут виливала їх скорботно флейта. Котилися сірими хвилями жалібні звуки аж до мурованих стін Петропавловської фортеці.

Болючі думи не давали спокою. Хотів залишити капелу і піти до Російської Академії наук в Петербурзі щоб пізнавати науку. Але безправне становите співаків царської капели не дозволяло здійснити наміри. Всіх співаків тримали в повній покорі, поводитись з ними, як з кріпаками. Самолюбна, незалежна й нескорима вдача Сковороди не дозволяла йому бити чолом перед земляком Олексієм Розумовським.

Гнівний протест визрівав у думках юнака. Але змушений був коритися і примусово, разом з усіма придворними слугами, дивитися на нове видовчіпе, що його організувала таємна канцелярія за наказом імператриці в 1743 році. Відбулась жорстокіша від попередньої езекуція засуджених, яким інкриміновано було злочин змови проти Єлизавети Петрівни. Кілька місяців у таємній канцелярії, очолюваній генералом Ушаковим, велись допити і мордування осіб, які розголошували, ніби Єлизавета не має права на російський престол, бо юридично не може вважатися дочкою Петра Першого, як народжена ще до його одруження з Катериною.

До того ж Єлизавета раніше терпіла багато образ і принижень від гордішливих красунь — придворних Анни Іванівни. Таких образ декому імператриця не могла простити. Таємна канцелярія та сенат на своєму засіданні з участю найзначніших представників духовництва оголосили так звану "сентенцію", в якій ухвалено було трьох Лопухінних та Анну Бестужеву колесувати, відрізавши їм язика; четвертувати Івана Мошкова, Олександра Ібіна, Івана Путятіна; відрубати голови кільком особам, які чули крамольні розмови про імператрицю і не доносили про це. Єлизавета Петрівна в день езекуції пом'якшила вирок, знявши смертне покарання та залишивши відрізування язиків, катування батогами і заслання. Езекуція відбувалась прилюдно.

Григорія потрясла ця подія. На другий день під час молебня в придворній церкві він спостерігав з хорів, як урочисто-переможно увійшла імператриця з цілим почетом своїх прихильників, уквітчаних стьошками та орденами Олександра Невського, Андрія Первозванного. Поруч Єлизавети — Олексій Розумовський, груди якого сяяли позолотою орденів.

Збентежений подіями, Григорій не міг співати на цей раз у хорі, славословлячи царицю, за що одержав зауваження від регента, але нічого не відповів. Думка про втечу з придворної капели не покидала його.

Тікати, тікати без оглядки від цих видовищ, від церемоній, маскарадів, удаваної добродійності вельмож, підступних прислужників, фаворитів, ганебних підлесни-ім. широкобородих катів, манірної знаті, продажних ка-мгргерів і всієї зграї, що присмокталась до великодержавного трону, за яким у темряві моральної нікчемності снуються ниті всенародного гноблення. Давно відома пісня про правду і кривду здавалася переконливою, як спо-від; самотньо награвав її на флейті.

Якою дорогою тепер здавалася юнакові задушевна пісня уярмленого народу. Вчувалися її мотиви, снилися дорогі місця з гнучкими тополями, теплим вітровінням, що пестить душу, вселяє надії, тамує сердечні болі. Полинати туди, ходити свіжою борозною, вдихаючи пахощі чорнозему і квітучих соняшників! Ой краю, мій краю! Моя святине, повита блакитними просторами й задумливим серпанком місячних ночей!..

Уявляв собі то тихі береги Многи, рідні Чорнухи, то Київську Академію, спудей-друзів, учених-педагогів. Склав собі план утечі. Наготував подорожню сакву, прощався з капелянами. Але друзі зупинили його, не радили цього робити, відвернули від небезпеки, розповівши про випадки покарання батогоми та викиданням ніздрів біглим від царського двору особам.

Треба коритись, затиснувши серце. Знаходив прихильних до себе людей, однодумців. "Жребій мій з голяками",— до таких висновків приходив Сковорода. Продовжувати освіту, бути корисним для народу — в цьому бачив своє покликання. Не минав жодної нагоди довідуватись, що діється за стінами заснованої 1724 року Петром Першим Російської Академії наук. Це був зовсім новий науковий заклад. Часи біронівщини поклали на нього казенну печать. Але з падінням влади Бірона — Остермана — Мініха в академії загострились сутички нового із старим. Кілька років тяглась справа Шумахера — керівника академії, Біронового ставленика.

Незадовго до прибуття Сковороди в Петербург повернувся в столицю після закордонного навчання Михайло Ломоносов. Хоч доля не з'єднала в одному науковому закладі двох талановитих юнаків, але їх обох ріднив дух новаторства, ідеї просвітительства, матеріалістичні погляди на природу. Енергія, активна вдача, велика фізична сила Ломоносова дозволяли йому робити заколоти в академії, вступати навіть у бійку зі своїми противниками. Сковорода свої протестантські настрої викладав у роздумах, уболюваннях, благородстві гуманіста. "Пізнай самого себе" — цю давню філософську мудрість Сковорода тлумачив своєрідно, пов'язуючи її зі своєю сучасністю. Він знав проголошені Ломоносовим оди, в яких прославлялась імператриця Єлизавета. Ці оди захоплювали Григорія новаторством версифікації, хоч до славословного їхнього змісту він ставився критично. Його вражала бадьора тональність вірша, якою руйнувалася силабічна одноманітність, що сковувала навіть поетичну думку.

Какой приятный зефир веет И нову силу в чувства льет? Какая красота яснее, Что всех умы к себе влечет? Мы славу дщери зрим Петровой, Зарей торжеств светящу новой.

Самолюбна імператриця наказувала дорогими оздобами опрацювати присвячені їй оди і дарувала їх своїм прислужникам та прихильникам. Читалися вони й рядовими придворними. Набула поширення ода на прибуття з Голштинії Петра Федоровича, що його Єлизавета мала оголосити наслідником престолу, як онука Петра Першого. Григорію Сковороді чужим був дух урочистості. Але в оді він знаходив зерна історичної достовірності та життєвого оптимізму:

Дивися ныне вся вселенна Премудрым вышнего судьбам. Что от напастей злых спасенна Россия зрит конец бедам И что уже Елисавета Златые в ону вводит лета. Избавив от насильных рук... Красуются Петровы стены. Что к ним приходит внук..

Сковорода розумів, що цими одами Ломоносов досягав своєї мети, щоб мати підтримку в заходах оновлення академії. Тому радів Григорій, коли довідувався про перемоги вільнодумця. Захоплено він читав академічні видання, знайомився з повідомленнями про наукові відкриття.

При кожній можливості, добувши дозвіл від комендатури будинків царської прислуги та регента капели, Сковорода простував на стрілку Васильєвського острова до триповерхового будинку бібліотеки та кунсткамери, що вміщала в собі цікаві музейні експонати. Найкраще коротав дозвілля, знайомлячись з новинами тогочасних наук.

Серед учасників капели Григорій був найосвічені-шим. його знання мов, історії, інтерес до літератури, музичне обдарування свідчили про великі здібності. Товариші поважали його за скромність і дружню приязнь та дотепне володіння численними афоризмами.

Велику насолоду одержував, коли іноді доводилось потрапляти на хори в залі, де давалися вистави французьких комедій. Але придворні беззмістовні розваги його дратували й обурювали.

Коли хтось прибував до царського двору з України, Григорій прагнув побачити, поговорити або ж хоч поглянути віддала на прибулих. Віддала довелося бачити й прибулу з Лемешів Наталку Розумиху з молодшим сином Кирилом. Нарядили Розумиху у великосвітське вбрання з гардеробу самої Єлизавети. Коли увійшла Розумиха в дзеркальний зал, то, незважаючи на свою шинкарську спритність, розгубилась — не пізнала себе в дзеркалі, уявила, що то йде сама цариця. Стала на коліна Розумиха і почала кланятись перед своїм віддзеркаленням.

Недовго перебувала в Зимовому палаці гостя з України. Одержавши щедрі нагороди, повернулась у Козелець, де на даровані їй кошти задумала будувати величним собор Різдва богородиці, красою якого потім буде захоплюватись сам Тарас Шевченко, відзначивши в повісті "Княгиня", що кожен "непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры Раст-реллевой. воздвигнутым Наталией Розумихою".

П'ятнадцятилітній Кирило Розум залишився в царському палаці, прибравши звання графа. Григорій Сковорода мав нагоду знайомства з Розумовським. Олексій Григорович зацікавився його здібностями, довідавшись про його вправи композитора. Покладений на ноти Сковородою канон "Воскресенія день", наповнений бадьорими, урочистими мотивами, викликав задоволення високих слухачів у придворній церкві. Олексій Розумов-СкKfffl хотів наблизити до себе Сковороду й прославити його. Але юнак скромно відмовився від всіх привілеїв серед капелян Про інше мр'яв він, шукав самотності на березі Неви. Посилав у звуках флейти свою любов і печаль на Україну. Хотів би полинати туди в журавлиному ключі.

НА ДОВГИХ ПЕРЕГОНАХ

Співаки цікавились кожним земляком, що прибував до царського двору. Велись розмови про швидку кар'єру п'ятнадцятилітнього Кирила Розумовського. Імператриця зволила відрядити його для навчання за кордон під наглядом Прокоповичевого вихованця Теплового. Жвавий, кмітливий, веселий Кирило здавався Єлизаветі Петрівні гідним високої освіти. В цьому вона пересвідчилась, спостерігаючи його хвацьку верхову їзду та швидке оволодіння наукою фехтування. Для кар'єри молодого графа це добрі ознаки. За кордоном Кирило продовжував удосконалювати ці здібності й оволодів

кількома мовами. Бентежило наставника Теплова лише те, що граф часто програвав у карти. Але для аристократів це не було вадою.

Перед від'їздом за кордон Кирило разом з братом Олексієм та Єлизаветою Петрівною слухали концерт з участю капели та придворних блазнів. Відрядивши в далеку дорогу свого молодшого брата, Олексій Григорович зайнявся важливою справою. Він сам взяв участь у відборі кращих співаків, що мали супроводжувати імператрицю в її великій подорожі. Слухав він і гру на флейті Сковороди, який виконував народні мотиви, що викликали роздуми вельможі. В його очах промайнули ледь вловимі тіні смутку. Може, пригадав, як слухав ці мотиви або й сам наспівував їх колись у лемешівській корчмі? Але швидко змінився його вигляд, коли почув бій барабанів. То оповіщалося про збори на военний парад. Олексій Григорович поспішав, щоб вчасно стати поруч з імператрицею, яка буде приймати парад. Як завжди, він найголосніше міг вигукнути "ура". Це дуже подобалося Єлизаветі, і вона за такі вигуки готувала нагороду своєму фавориту — надати йому звання фельдмаршала, хоч військо він бачив лише на парадах.

Такий парад відбувався в столиці напередодні великої подорожі імператриці. Спочатку вона збиралася мандрувати по Європі і побувати навіть в Англії, будучи впевнена, що в столицю цієї держави можна прибути сухоходом. А коли пояснили їй, що треба перепливати через море, чи протоку, то відмовилася від такої подорожі. Краще помандрувати відомими шляхами до Москви, а там — і до Києва.

1744 рік в історію царювання Єлизавети Петрівни увійшов як рік великої подорожі. В цій подорожі довелося побувати й Сковороді з придворною капелою.

Заздалегідь уся знать та рядова двірня готувалися до урочистої мандрівки. Шили та переглядали святковий одяг. Пажі приміряли кольорові вбрання, лакеї погордо одягали червоні, шиті позументами лівреї. Заклопотано ходив від палати до палати сам Олексій Розумовський, наче командир перед великою баталією.

На обозному дворі лагодили, фарбували ридвани, коляски, халабуди та прості вози. Найбільше турбот завдавало обладнання імператорського ридвана з усіма вигодами, навіть з внутрішнім опаленням.

Псарі під доглядом Олексія Розумовського тренувалилюбимих імператрицею хортів, швачки готували нові вбрання, кухарі лагодили дорожній посуд...

Готувався й Київ до зустрічі високої гості. Ще за рік до її подорожі за сенатським розпорядженням ремонтували шлях від столиці до Києва, ставили нові мости, виселяли з придорожніх місцевостей людей, підозрілих на "прилипчивые" хвороби.

Заклопотані були і київський губернатор Леонтьєв, і глава церкви та академії Заборовський. Довідавшись, що імператриця виявила бажання зупинитись у Києво-Печерській лаврі, де перебував у свій час її батько Петро, архімандрит відвів для гості свої покої, які обставлялися за вказівками спеціально прибулого з столиці гофкур'єра в супроводі офіцерів спеціальної служби. Вони ставили прилади для ілюмінацій, прикрашали вхід до покоїв державним гербом.

Тисячі закріплених за Лаврою селян постійно відбували трудову повинність,

готуючи шляхи, будуючи арки, конюшні, флігелі.

Для "собственного употребления государыни" було доставлено з Москви 500 пляшок англійського пива та багато інших напоїв. Довідавшись, що імператриця має смак до кислої їжі, губернатор у спеціальному зверненні до Лаври вимагав заготовити: капусти кислої білої 257 відер, світло-сірої — 112 відер, рубленої— 135 відер, квашених буряків — 105 відер та 345 пудів питльованого борошна. Вимагав також губернатор виготовити білих воскових свічок 438, жовтих 765, нічних 87 та ручних смолоскипів 105.

Вся Київська Академія була поставлена на ноги. Рафаїл Заборовський готувався до урочистого прийому високої особи — складалися хвалебні вірші, казання, диспути, виставки, інсценізації.

За наказом воєнної колегії по шляху від Глухова до Києва мали вишикуватись шерогою козацькі полки. Це завдало багато турбот козацькій старшині, бо не вистачало муштрованих сотень для такої урочистої зустрічі: відбувалися справжні маневри, щоб привчити козаків показувати свою прихильність до високої гості.

А в столиці тим часом були свої клопоти. Готувалася до подорожі й придворна капела. Найбільше радів Григорій Сковорода, сподіваючись знову потрапити до Києва.

Одного літнього дня заворушився весь Петербург. Задзвонили у церквах, загриміли військові духові оркестри. На вулиці показалаась урочиста процесія. Шляхом на Москву вирушив великий транспорт. Єлизавета Петрівна сиділа поруч з Олексієм Розумовським у великому, оздобленому позолотою ридвані. Слідом їхали високопоставлені особи в коштовному вбранні з широкими червоними та блакитними шовковими биндами й орденами різних ступенів Російської імперії. В окремих ридванах розмістилися члени сенату та інших колегій. Простували всі служби двору. Супроводжував транспорт великий загін кінноти, гарматників та фейерверкерів. Везли кілька гармат та прилади для запуску фейерверків. Великий транспорт розтягся на кілька верст. Позаду їхала двірня, співаки й царські блазні.

Дванадцятро білих відгодованих коней, запряжених цугом у царський ридван, помчали навзаводи слідом за кавалькадою по-парадному одягнених вершників. Машталіри в оксамитових з бобровою обшивкою жупанах, загонисто вихиляючись та пишаючись своїми широкими рудими бородами, гнали загнуданих коней, які ронили по шляху піну, що розсипалась бризками з-під закушених вудил.

Швидка їзда була однією з улюблених розваг схиль-

ної до гострих відчуттів Єлизавети Петрівни. На свій смак вона відбирала коней і вправних круглолицих машталірів. На цьому зналася імператриця краще, ніж у визнанні заслуг освічених людей.

На станціях швидко міняли коней, а за тих, що падали з ніг, платила гроші державна казна, яка знаходилась у царському транспорті. До того ж сенат завчасно розпорядився на станціях розставити для високих потреб по 1467 добрих коней, що позакупувалися на ярмарках. Поруч головного ридвана мчали улюблені царські хорти, імена яких імператриця вимовляла з більшою пристрасстю, ніж прізвища

начальників державних колегій. Часом вона брала якогось хорта до себе в ридван і бавилась ним. При цьому Олексій Розумов-ський виявляв свій хист тренувальника, з чого була дуже рада Єлизавета. Коли царський ридван зупинявся, до нього поспішали пажі для послуг, а за ними — й блазні, щоб розважити свою господиню.

Іноді траплялися край шляху в полі селяни, що орали дерев'яними сохами. Вони зупиняли своїх конячий, падали на коліна, кланялись. Лише ті не вклонялися, кому було невміч через побиті поміщицькими канчуками спини... Доля цих невільників дерев'яної сохи найбільше хвилювала Григорія Сковороду. Він ділився з ними шматком хліба й приязним словом, читаючи в потьмянілих очах, у згорблених постатях з тремтячими колінами покору, біль та невимовне благання. Часом обіч шляху лежали загнані швидкою їздою коні і кивали своїми важкими головами, наче теж кланялись державним мандрівникам. Зустрічалися й поламані, перекинуті вози. Біля них вовтузилися селяни, чухаючи потилиці та шкодуючи, що не встигли вчасно звернути зі шляху.

У всьому цьому Григорій Сковорода читав живу повість, наповнену повчальними притчами. Пізнавав історію буття народу, прагнув знайти відповіді на питання, що роз'ятрювали душу...

48

Москва зустрічала імператрицю дзвонами усіх церков. Дворяни, купці н чиновники приносили цариці подарунки. Кремлівські ворота розкрились перед її ридваном. Слідом на кремлівське подвір'я в'їхали представники державних колегій. Решта транспорту залишилась на Красній площі.

Оглядаючи площу, Сковорода зупинився біля Лобного місця, розглядаючи його круглий білокамінний поміст. Звідси проголошувались царські укази, тут також відбувались покарання та страти засуджених. В очах Сковороди ніби закружляли червоні плями і лягали на білокамінний поміст. Чи не кров то четвертованого тут Степана Разіна? Зробилось моторошно, і Григорій пішов оглядати інші достопам'ятні місця. Вся увага була звернена на храм Василя Блаженного — чудового витвору архітектури XVII століття. Вражала загальна композиція, симетрія куполів, декоративне багатоколірне оздоблення, різноманітність форм і деталей, народний характер орнаментів. Спостережливого юнака вражали кремлівські стіни й будови, читав у них історію древньої гомінкої Москви.

Каиелянів було розміщено у флігелі за Москвою-рі-кою. На різні церемонії вони прибували в Кремль. Тоді могутнім дзвоном гудів "Іван Великий". Цілим взводом кремлівські служники, взявшись за довгий канат, розкачували мідяний язик дзвона, від удару якого гула земля. Найзначніші церемонії відбувалися з церковним служінням в Успенському соборі, що вражав своєю величною архітектурою. Білокамінне облицювання, художньо виконані фрески, унікальна різьба по дереву полонили вразливу уяву Сковороди.

Тут п'ятнадцятилітня принцеса Ангальт-Цербського князівства Софія за всіма обрядами приймала православне віросповідання, щоб стати законною нареченою внука

Петра Першого, шістнадцятилітнього великого князя Петра Федоровича, якого Єлизавета Петрівна оголошувала спадкоємцем російського трону. Принцесі Софії при переході до православ'я дано ім'я Катерини, цим ім'ям їй судитиме химерна доля увійти в історію, стати згодом відомою імператрицею Катериною Другою.

Недаремно Єлизавета Петрівна приурочила таку попи" до часу своєї мандрівки в Москву і на Україну. Нона надавала цьому великої політичної ваги, утверджуючи право на престол нащадків Петра Першого. З цією метою імператриця викликала свого родича — сина Анни Петрівни, народженого від герцога Карла-Фрідріха Гольштейн-Готторнського. З прийняттям православ'я племінник Єлизавети Петрівни прибрав ім'я Петра Федоровича.

З усією державною поважністю відбувалися обряди в Москві. В церемонії брала участь придворна капела. Григорій Сковорода мав пагоду зблизька розглянути наступних монархів Російської імперії. Йому запам'яталися ці червневі дні 1744 року. Привертало увагу живе, вольове обличчя Софії-Катерини й анемічний, хворобливий вигляд спадкоємця престолу Петра Федоровича. Та й преса відзначила цю подію, наголошуючи на поведінці великої принцеси. "Санкт-Петербургские ведомости" сповіщали: "Ее высококоияжеская светлость, принцесса Ангальт-Цербстская, будучи по сие время ежедневно наставляема от некоторого архимандрита в православном исповедании греческие веры, сего дня перед полуднем в здешней придворной церкви, в высочайшем присутствии Ее имп. величества и Его имп. височества великого князя, при собрании всего духовенства, генералитета и знатнейших придворных персон приняла публично исповедывание греческого закона; после чего от преосвященного архиепископа новгородского св. миром ПОИМана и именована Екатерина Алексеевна. По свершении сей церемонии Ее имп. величество пожаловала свет-и ним її принцессе аграф и складень бриллиантовый ценою н несколько сот тысяч рублей. Впрочем, невозможно описать, коликое с благочинием соединенное усердие сия достойнейшая принцесса при помянутом торжественном действии оказывала, так что Ее. имп. величество сама и большая часть бывших при том знатных особ от радости не могли слез удержать".

На другий день відбулись заручини Катерини і Петра Федоровича. Придворна капела на церковних хорах виконувала співи. Григорій Савич засумував, спостерігаючи всю урочистість обрядів, якими звеличувались високі персони владарів трону.

Всі ці церемонії викликали великі торжества. Єлизавета зажадала влаштувати маскарад, у якому взяли участь вельможі й придворні. Маскарад закінчувався проходженням біля Кремля "отроків", одягнених у білі вбрання, з зеленими вітами в руках. Вони співали, про-славлячи "блаженні часи" імператорства Єлизавети. Ролі "отроків" виконували учасники придворної капели. Довелось і Григорію подати свій славословний глас, хоч у душі його складалася інша пісня...

Святкування завершилось полюванням на ведмедів у Троїце-Сергієвій пуші, деь за 60—70 верст від Москви, недалеко від монастиря. З цієї нагоди повнозвучним вседзвоном гули монастирські дзвіниці. Наче приголомшені потрясаючим Сергієві

дебрі передзвоном, хрестилися сто тисяч селян, закріпачених за монастирськими землями.

Єлизавета Петрівна виявляла велику пристрасть до полювання. Їй прислужував Олексій Розумовський з цілою зграєю пажів і блазнів. Час від часу обзивалася піснями капела.

Ось скупчилися полювальники на широкій галявині біля заплутаного в сіті величезного ведмеда, його рев заглушав монастирські передзвони. Принцеса Катерина кидала цукерки в роззявлену пащу ведмеда. Він замовк, розжовуючи солодощі, а далі ще грізніше заревів. Тоді законний спадкоємець імператриці Петро Федорович оголив шпагу і, ширяючи нею в боки звіра, роздратуваа його до нестями. Блазні копіювали ведмежі пози. По пущі розлягався лемент і регіт.

Сп'янілий Петро Федорович сшткиувся, випустив шпагу і ледве не потрапив у ведмежі обійми. Схаменувшись, він вирішив похизуватись майстерністю фехтувальника. Поштурхавши шпагою ведмеда в зуби, далі змінив позу і проколов йому лахматі груди. Кров тварини вдарила цівкою. Блазні зупинилися — не знали, як копіювати страшну позу конаючого ведмеда, який, за-линаючись останнім хриплим ревінням, повалився на землю. В посатаніло вирачених очах Петра Федоровича іграла лють і втіха иереможця. Хитаючись на ногах, він щдійшов до своєї нареченої. Пажі підтримували його, Катерина посміхнулась. Важко були зрозуміти ще криється в її усмішці й владному погляді невеликих голубих очей,— чи зневага до нареченого, чи поблажливість.

Тут Григорій мав нагоду зблизька спостерігати поведінку самодержців. Йому стало прикро, і він відвернувся, щоб не бачити ні ведмежої' крові, ні зловтішних переможців. Здавалося, що в тому ведмежому ревінні він чув стогін всієї чимдалі тяжче закріпачуваної країни.

Після торжеств у Москві, тривалих протягом місяця, Єлизавета Петрівна з Олексієм Розумовським вирушили до Києва в супроводі нещодавно призначеного віце-кан-цлера графа Михайла Воронцова та узаконених спадкоємців імператорського трону. На пам'ять свого перебування в Москві імператриця нагороджувала своїх прибічників, щедро вічаючи їх титулами і званнями.

Великий царський поїзд вирушив на південь. Сковорода спостерігав нові краєвиди. Здавалося, що скоріше тепер мінялися місцями місяць із сонцем. Поволі почали иимальовуватися по шляху дуби, підпираючи блакить неба. Повіяло пахощами дібров, вишневих садів, прозорих річок. Забилося серце Григорія, впивав рідний легіт, як цілющий напій. Наче з-під землі виринула пісня, постелилася квітучими травами, наливаючи тривогою помисли. Часто сходив зі свого воза, брав пригорщами землю; здавалося, вона увібрала в себе голос пісні й пахощі сонця. Відчути цей пах може той, хто знає таємниці краси рідного привілля. А ось і повита луговою прохолодою калина наливає соками свої кетяги і красується, як у пісні...

Прибули у Глухів. Тут імператрицю та високих гостей зустрічала Малоросійська колегія в повному складі. Журливо стояв Сковорода па глухівським майдані, дивлячись

на уклінну козацьку старшину, яка прибула сюди, щоб одержати милість поцілувати хоч кінчики пальців Єлизавети Петрівни. Не такою уявлялась Григорію старшина на майдані в Січі, коли ударами тулумба-сів скликалося козацтво на раду. Пізнавав по гербах ридванів, що для зустрічі високої гості прибули Кочубеї, Галагани, Скоропадські. Колишні кармазинові старшинські жупани вони поперешивали, щоб бути більше подібними до столичної знаті. Граф Воронцов, виконуючи обов'язки віце-канцлера, рекомендував імператриці козацьку старшину, яка була чолом, сподіваючись її милості поновити на Україні скасовану Петром Першим гетьманську владу. Вислухавши чолобитних, Єлизавета радилась з Розумовським та Воронцовим і ласкаво обіцяла розглянути це питання на черговому засіданні сенату. Але не обраного, а наставного гетьмана можна дозволити для України. Кого ж настановити? Олексія Розумовського? Ні, Єлизавета не могла розстатися з ним. Не для того ж вона пов'язала себе морганатичним шлюбом з Олексієм. Може, призначити Кирила Розумовського? Ще дуже молодий. Але з наданням йому графського титулу, очевидно, він повернеться після закордонного навчання зрілою й прихильною до всеросійського трону людиною.

Козацька старшина невідступно супроводжувала імператрицю від Глухова до Києва. Понад шляхом суцільно шикувалися козацькі полки, про що офіційно сповіщалось: "Войска были одеты наново в синих черкесках, с вылетами, и в широких шальпарах, с разноцветными по полкам шапками". Не знаючи секрету переміщення полків з одного на інше місце, імператриця була здивована численністю козацького пінська. Помічала лише, що від часу до часу здавалися більше потомленими вершники. Їй пояснювали це тим, що, мовляв, недавно прибули полки з походів.

Тепер Єлизавета наказала їхати не так швидко, як раніше. Іноді виходила з ридвана, милувалась красотами дубових дібров, прозорих рік, тінистих гаїв, плодових садків. Тримала себе владно, наче тріумфально в'їздила в країну, наказувала час від часу палити з гармат. Але і сіл і хуторів не виходили на шлях люди, щоб уклонитися тронній мандрівниці. Аж ось на перехресті доріг показала дівчина з відрами на коромислі. Чи з повними, чи з порожніми відрами мала переходити шлях? Стояла, наче закам'яніла, похиливши голову. Здалося Григорію у її постаті щось подібне до тієї вродливої козачки, що журливим поглядом випроводжала його в мандри з Чорнух. Серце колючим зашпором взялось. Дівчина мовчала, наче їй сковано вуста...

Обізвись, дівчнно-красо українських степів і прозорого, як кришталь, неба! Вимови свої почуття тихим словом, піснею або прокляттям! Стояла, ніби оніміла. Пізнав у ній Григорій свою зажурену, з пригноблено закутими устами країну.

Плугатарі, що орали в полі, не кидали праці, не вибігали на шлях, не падали ниць перед царським позолоченим ридваном. Вони палили люльки, чухали потилиці, хилили голови з настовбурченими, по-козацькому підстриженими чубами. Така байдужа поведінка неуважних до високої особи орачів роздратовувала імператрицю. Тому вона веліла давати волю своїм хортам, коли вони накидалися по шляху на хутірських собак або потрошили сполоханих гусей. Граф Воронцов, вловлюючи у погляді цариці тінь невдоволення й роздратованості, наказав придворним блазням вигадати якийсь жарт

для розваги її величності. Наказ було викопано, коли поїзд зупинився недалеко від Києва. Один блазень, наряджений у вбрання козацької старшини, з виструганим на зразок булави держакон у руці, під'їхав, сидячи верхи на загнужданому кнурі, до царського ридвана і почав низько кланятися. Імператриця розсміялася. Сміялися, потокаючи їй, і царські вельможі. А козацька старшина, понуро переглядаючись, ніяковіла, дивлячись на такі недоречні для високої гості розваги...

Закрасувався Київ позолоченими банями соборів та монастирів. На знак наближення до міста царської особи ударили гармати. Світло київських позолот наче сліпило очі. Коли царський поїзд 25 серпня 1744 року наблизився до Дніпра, з міста примчала "божественна колісниця". Ті везли два крилаті коні — Пегаси. З колісниці зійшов дід з довжелезною сивою бородою. То було інсценовано легендарного засновника міста — древнього Кия. Він запросив до міста тронну гостю, передав їй герб та клей-ноди Києва, символізуючи визнання Єлизавети спадкоємницею древньої столиці. Імператриця була зворушена такою незвичайною зустріччю.

Підійшовши до "божественної колісниці". Сковорода пізнав академістів. Роль Кия виконував молодий спудей. З ним вперше тут познайомився Сковорода. То був Самуїл Миславський. Щось неприязне, зарозуміле відчув Григорій в його особі. Вражали розумні, але хитрі очі. Миславський тримав себе, як переможець, перед яким мали коритися підлегли. Адже не дарма він їхав на спинах товаришів-спудей, що грали роль Пегасів. Чи далеко ти, голубе, заїдеш па цих Пегасах? Запитливо дивився Григорій на гордовитого спудея Київської Академії, а потім спустився на берег ? занурив у чисту воду руку,

мив свою флейту від дорожнього пилу. Напившись з Дніпра, відчув якесь полегшення, паче прийняв священне для душі таїнство. Його радо вітали тут академічні товариші, запрошували взяти участь у диспуті, що спеціально готувався для високих гостей, які мають навістити академію

На березі Дніпра була представлена вся академія на чолі з самим Рафаїлом Заборовським. Він, разом з прибулим на цю церемонію белгородським митрополитом Антонієм, зустрічав благословенням імператрицю біля тріумфальних воріт, якими відкривався шлях на Пе-черськ. Ворота були прикрашені портретами Єлизавети Петрівни та її спадкоємців Петра Федоровича й Катерини Олексіївни. На верху воріт стояв "живий ангел" з розпростертими білими крилами. Він подав імператриці від Київської Академії писану віршами хартію, запрошуючи до Братського монастиря. Академічний хор виконував урочисті співи, спудеї читали вірші, в яких прославлялися тронні гості. Вірші були складені префектом академії Михайлом Козачинським. Все це настільки розчулило Єлизавету Петрівну, що вона вдячно мовила: "Я люблю народ сей благодравний и незлобный"...

Але Григорій Сковорода дивився на всю урочистість, як на лицемірство, великосвітську облуду, що нею прикриваються болячки суспільства.

Коли імператриця проїхала крізь тріумфальні ворота, академісти оточили "ангела", що злавив з воріт. Сковорода пізнав у ньому свого колишнього однокурсника.

— У такому облачеїї ти можеш живим потрапити на небо,— жартував Григорій...

Місто обзивалось передзвонами, що линули назустріч стрілчастому лету сполоханих на Дніпрі чайок. Григорій вловлював у тому передзвоні відгомін Братського монастиря на Подолі. Пішов назустріч його закличним звукам, несучи сакви, флейту і накопичені в мандрівні роздуми.

КИЇВ СВЯТКУЄ

Коли Григорій переступни, як і колись, поріг академії, його наче звітріп запитливим поглядом з портрета Петро Могила: "Де забарився, юначе мандрівний? Кінчати треба науки. Дійшов лише до піїтики та філософії. На цьому зупинятися не можна".

Прибульця оточили колишні однокурсники, розглядали на ньому каптанець, трикутний капелюх на голові; сміялися й радили переодягтися в академічне вбрання. Але цього Сковорода не міг вчинити, бо не мав дозволу на звільнення з придворної капели. Товариші разили прикинутись безголосим: хто втрачає голос, того звільняють з капели. Є ким замінити одного співаку в преславному, здавна співочому Києві. Не по нутру було чесному юнакові кривити душею, прикидатися немічним. Лє товариші вмовляли. посилаючись на біблію, в якій згадується, що й пророки кривили душею, коли вважали своє діло правдивим. Григорія найбільше переконали мудрі слова древнього римлянина Теренція: "Ното sum: humani nihil a me alienum puto"¹ Вирішив скористатися з поради товаришів. Однак треба тим часом повертатися до капели.

Єлизавета Петрівна з близькими їй особами зупинилась у покоях архімандрита Печорської обителі, звідки виїздила або виходила пішки оглядати місто, про що сповіщалось у пресі: "...провела в Киеве несколько недель, с примерным благочестием посещая пешком храмы и все святыни древней столицы. Собственноручно благоволила заложить основание церкви в память св. апостола Андрея".

1 Я людина, І ніщо людське не чуже мені (лат.).

Закладини церкви святого Андрія відбулися з великою урочистістю. На Андріївську гору, де стояла невеличка нерковия, завчасно прибув Рафаїл Заборовський з усією Київською Академією тут вони зустрічали Єлизавету Петрівну. Петра Федоровича і Катерину Олексіївну. Старий лавоський чернень розповів про легенду перебування на ній горі "ученика Христового" святого Лндоія. що пророкував наближення часів, коли тут. над Славутою, буде пишатися красотою славне місто. Імператриця уважно сприйняла легенду, вявила себе причетною до здійснення пророкувань і поклала власноручно камінь, де мали будувати храм. Вражений цією подією, Рафаїл Забооовський вирішив прославити і себе архітектурними прикрасами Києва. За його проектом мали будувати в стилі українського барокко браму при Софійському соборі.

Незабаром академія у своїх стінах вітала імператрицю. Не було 5 вересня, що в календарі позначений днем святої Єлизавети. З нею прибули в академію спадкоємець престолу Петро Федорович з нареченою Катериною Олексіївною. Дивилися виставу "Благовтробие Марка Аврелия". Тут же зачитувались вірші, присвячені високим гостям. Архімандрит Сільвестр Думницький виголосив промову, складену за всіма

правилами риторичної науки, а професори дарували вельможним особам сво: друковані прані.

Найурочистішою частиною свята було проголошення одним слухачем класу піітики вірша, написаного Козачннським:

Златими уст+, наши по.чшумят рѣки:

Златыя весна нопа рождает нзм вѣки.

Красній пвітя вѣшш ла прорастут еквозі:

Дѣвл порфиносна грядет во славѣ мнозѣ...

Наслухався Сковорода панегіричних віршів. Пізніше він сатирично згадає складачів урочистих панегіриків: "...тот панегирик сплетает со лжой..." .

Через три дні знову прибула в академію Єлизавета Петрівна зі своїми спадкоємцями трону і була присутня на диспуті. Програму диспуту виготовлено у вигляді

великої гравюри. В центрі зображено Єлизавету на троні в розкішному імператорському вбранні. З правого боку — цар Петро іі. з лівого — герцогиня голштинська Анна Петрівна. Вгорі серед хмар — Петро Перший і Катерина Перша: вони спускають на ланцюзі корону на голову Єлизавети. Гравюру, виконану з усією художньою майстерністю, та п'ятдесят чотири книги академічних праць було подаровано Єлизаветі. Великому князю — двадцять чотири книги та великій княгині Катерині — двадцять чотири книги.

Окремі спудеї намагалися показати себе перед імператрицею. Самуїл Миславський при кожній нагоді пробирався вужем, щоб найближче стати до неї. Він жадав хоч доторкнутися до священного подолу довгої сукні імператриці. Хотів юнак показати себе, мовляв, я той самий, що інсценізував древнього Кия при зустрічі високої особи. Поведінка Миславського іншим спудеям здавалася жалюгідною. Недаремно при першій зустрічі Миславського з Сковородою юнаки незлюбили один одного.

Високі гості розглядали портрети діячів академії. Не все вони могли збагнути в стінах цього дивного закладу. Незрозумілим здавався їм дух демократизму в академічній масі, невимущена поведінка спудеїв під час диспутів, ознаки волелюбства. Тут чемність не виходила за свої межі, не переростала в низькопоклонство, втрату гідності. Спудеїв єднала духовна міць, свідомість, повага до особистості людини.

Вперше бачили зблизька таку академічну молодь високі царственні особи. Петро Федорович та Катерина Олексіївна навіть поблажливо розмовляли з спудеями, цікавились їхнім навчанням. На диво, великий князь виявив інтерес до історії академії, розпитував про історичні події, про гетьманів та полковників. Видно було, що відповіді на ці питання по-різному сприймали Петро Федорович і Катерина Олексіївна.

Нарешті спудеї насмілились повести розмову про свого однокурсника Сковороду, просили повернути його для продовження навчання в академії. Говорили про втрату ним голосу, що не дає змоги продовжувати службу в придворній капелі. Бажаючи чимсь добрим показати себе перед академістами, великий князь і його наречена обіцяли задовольнити прохання. До вирішення цього питання Григорій ще продовжував

бути в капелі, але утримувався співати, брав участь лише в оркестрі як флейтист.

Кожен день високі гості знайомилися з древностями Києва. Єлизавета Петрівна ставала на коліна перед ікони ми святих угодників, клала земні поклони. А тим часом дзвонили всі київські церкви. Вечорами запалювались соті фейерверків, освітлюючи місто та збуджені дніпрові хвилі.

З власним оркестром Єлизавета подорожувала з Києва в Полтаву, урочисто зупинялась в місцях, пов'язаних з пам'яттю її батька Петра Першого. Адже минуло лише 35 літ після розгрому шведів під Полтавою, і тут ще живі були свідки подій та учасники їх. Молилася Єлизавета у тій церковці, в якій і Петро молився перед боєм; слухала від старих людей перекази, що набули вже легендарності.

Дзвеніли литаври, оркестр виконував церемонні мі-нуети та улюблені Петром веселі похідні мелодії, стріляли гармати, потрясаючи блакитне небо тихого, задумливого Надворскля.

Урочисто поверталися до Києва. Зупинились на переправі через річку Говтву. Біля переправи стояв старий інвалід, спираючись на милицю. Сиві довгі вуса — то було все, що залишилось від його колишньої козацької постави. Імператриця кинула до його ніг червінця, але він не нахилився брати його.

— Не червінця, а волю дайте козацтву! — гукнув старий.— Згадайте нашого Семена Палія, з яким ходили па битву! А тепер пузата старшина землі козацькі забирає!

Прелставники козацької старшини, що були при імператриці, лише переглянулись. Тим часом тронний ридван рушив, зацокотіли копитами коні, глушачи голос козака-інваліда та обдаючи його пилюгою.

Стояли тихі, задумливі дні золотої осені 1744 року, коли імператриця давала бенкет на горі серед дубів над Дніпром, недалеко від схилів легендарної Аскольдової могили. Тут облюбувала вона місце для побудови царського палацу. Недалеко ж звідси була закладена Петром Першим фортеця. Єлизавета вважала, що саме тут, на виду Печерської лаври й Аскольдової могили, має красуватися її палац. У новій будівлі треба відбити пишноти петербурзьких імператорських споруд. А тому треба доручити як побудову церкви святого апостола Андрія, так і палацу визнаному зодчому Варфоломію Растреллі. Лише він зможе задовольнити високі вимоги сполучити блакитні й білі кольори з розкішною позолотою та здійснити урочистість фасаду з химерними заокругленнями ліплень. А зали мають бути оздоблені дзеркалами, ліпленими гірляндами з амурами серед них. Фігурні узорчасті паркети, великі вікна мають гармонійно доповнювати велич царської будови, якою Єлизавета мріяла з'єднати Київ у єдиному архітектурному ансамблі з Петербургом. Щоб надовго не відривати Растреллі від роботи в столиці, вирішили доручити йому лише проектування будови А всю відповідальність за неї поклали на зодчого МІ-чуріна.

Саме з цієї нагоди на місці закладин палацу Єлизавета веліла дати бенкет. Від обідньої пори до півночі гримів оркестр, в якому Сковорода грав на флейті. Безперервно вся місцевість освітлювалась фейерверками. У великому дерев'яному наметі, підлогу якого застелено дорогими килимами, стояв позолотою оздоблений стіл

та крісло імператриці, привезене з Петербурга. Поруч р неї сиділи Воронцов, Розумовський та інші видатні державні особи, включаючи й представників Малоросійської колегії. Осторонь, за другим столом, знайшлося місце і представникам видатних родів козацької старшини — Скоропадських, Кочубеїв, Галаганів. Вони поглядали на дорідну, веселу, владну імператрицю і заздрили тим, хто близько сидить коло неї. Жодному старшині не довелося почаркуватися піднесеним келихом з владаркою великої імперії. Тому нащадки козацькі, чаркуючись один з одним, примовляли: "Щоб і нам було весело", "Щоб і нащадки козацькі не журились". Тихцем заздрили російському дворянству, для якого вже установилися права торгівлі кріпаками.

Всі були вражені несподіванкою... Єлизавета веліла відшукати на Полтавщині бандуриста Григорія Любистка, який втік з царського двору тринадцять літ тому, і наказала зарахувати його до царської капели. А щоб чє наважувався він знову тікати, надала йому звання полковника. І ось тут, на бенкеті, виступив бандурист Любисток, виконував у супроводі бандури козацькі пісні:

В Цареграді па риночку Та п'є Байда мед-горілочку; Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.

Здавалося, що й старезні дуби зажурено схиляли віти, слухаючи вправний спів Любистка. Вловлюючи настрої слухачів, бандурист затяг іншої:

Гомін, гомін. Гомін по діброві. Туман поле покриває. Туман поле покриває. Мати
сина проганяє: — Іди, сину, іди Пріч од мене — Нехай тебе орда візьме...

Підкоривши yflTpy слухачів, з великою тугою проспівав кобзар "Зажурилась Україна, що нігде прожити".

Слухаючи співи Любистка, наче зажурилась й козацька старшина. Та той настрої швидко розвіяло добре угорське вино. По-справжньому сумував Сковорода, позираючи на дивне бенкетування. Він сподівався, що це його остання присутність при подібних гульбищах. Всі співаки й оркестранти були напідпитку. Окрилений надіями, Григорій не відставав від інших. Наче якась хвиля заколисувала його, відганяючи втому, тамуючи смуток. Шаленіючи, грали оркестранти, переходили від урочистих до танцювальних мелодій. Навіть сама Єлизавета Петрівна пішла в танок з Олексієм Розумовським. А сп'янілому Сковороді хотілося битися, змагатися, протестувати. Він, шаленіючи, грав на флейті. А в антракті імпровізував свій власний витвір, в якому чувся журливий стогін, наче вітер розносив степовими просторами смуток і прокляття окраденого народу, наче невольницький плач обзивався скигленням чайки й зітханням бездольної матері.

Мабуть, голосіння флейти долинуло до розшарілих ушей її імператорської величності, бо вона тривожно запитала щось в Олексія Розумовського, а потім перекинула келих і залилася дзвінким сміхом. Григорій обірвав гру на флейті, хотів потрошити її, але його стримав товариш-оркестрант, порадивши берегти коштовне знаряддя, з яким поєднав він свою долю. Пригорнув Григорій до грудей флейту, а на очах затремтіли сльозини. Звівся й пішов на дніпрові схили. Там знову награвав

імпровізовану мелодію, заглушаючи гамір бенкету, що доносився до його вух.

Не запам'ятав Сковорода, як закінчився бенкет. Сп'янілий, він заснув на дніпрових схилах під тополею. Тут його вранці відшукали товариші-спудеї, повели в академію, переодягли з каптанця придворного слуги в академічне вбрання. На цьому закінчилась участь Григорія

в царській капелі та оркестрі. А дивний сон, який снівся йому на дніпрових схилах, доповнюючи все бачене при царському дворі, запам'ятався на все життя. Про нього розповість він у своїх писаних трактатах...

Залишаючи Київ, імператриця роздавала нагороди, звання та чини. За загальним положенням увільнений з капели Григорій Сковорода мав тепер називатися "придворним уставщиком".

Козацька старшина нарешті дочекалась прийому в імператриці, щоб ще раз прохати дозволу обирати гетьманів. Єлизавета Петрівна доброзичливо прийняла прохання, веліла прибути представникам у Петербург, де мали вони взяти участь па святі одруження Петра Федоровича з Катериною Олексіївною. До того ж саме в столиці Єлизавета Петрівна буде рекомендувати на оораппи гетьманом молодого Кирила Розумовського, коли він повернеться з навчальної подорожі по Європі.

Наче сп'янілою від усієї урочистості поверталась з Києва висока гостя. Вона ще раз повторила наче завчені слова: "Я люблю народ сей благонравный и незлобный". Не тільки цією думкою тішила себе імператриця. Вона мріяла поширити кріпацькі пута на "незлобный" народ...

Не ходив Григорій на проводи тронної гості, коли залишала вона Київ. Слухав церковні передзвони та гарматні постріли. Попростував, як на батьківську пораду, до Дніпра, несучи свою любов, пристрасть і гнів у мережані грозами далі.

У КЛАСАХ ПІЇТИКИ, РИТОРИКИ ТА ФІЛОСОФІЇ

Перебування Григорія в імператорській капелі поклало тінь задумливості на його відкритому високому і" м. Тепер він охоче замінив одяг капеляна на вбрання академічного спудея. Товариші привітно зустріли його повернення, слухали цікаві розповіді про бачене й пережите ним. Не просто розповідав І ригорій, а її робив свої висновки про характери різних людей, розкоші й бідність, про добро і зло, про правду і кривду. Свідомість людини, її самопізнання, розуміння свого стану стали животрепетними питаннями для Сковороди, іноді в розмові для підтвердження своїх думок він використовував біблію, а часом критично висловлювався про біблійні легенди, про народження Христа від діви, про створення богом людини. Все це називав "тупою премудрістю".

Коли заходили суперечки, то Сковорода посилався на життєві явища, говорив про суспільство, в якому панує розкіш і бідність, де діють правдолюби й лжещ. У світі кожен виконує, як у великому театрі, свою роль за здібностями і переконаннями. Він закликав своїх друзів пізнавати істину, шукати її насамперед у реальному житті, виступав проти догматичного мислення, гірко висміював тих, що не могли збагнути відкриттів Коперника і Галі-лея. Догматиків Григорій називав людьми, в думках яких

"гиѣздится лжа", а в серці — "обман и суета". Часом посилався на слова французького мислителя Декарта: "Cogito, ergo sum" l.

Уважно слухаючи лекції з піітики Гедеона Сломін-ського, критично сприймав їх. Його поняття піітики невіддільні були від пісні, музики. Він рішуче захищав принципи тонічного збагачення у віршуванні й сам намагався писати по-новому, виносячи вірші на суботні диспути. Навіть сам ієромонах Гедеон Сломінський замислювався над судженнями здібного спудея.

Григорій охоче перечитував праці з піітики, вивчав уважно трактат В. К—Тредіаковського "Новый и краткий способ к сложению российских стихов", цікавився латинською риторикою Коссена. Знав він ще з іієтербурга деякі положення "Риторики" Ломоносова, хоч побачила вона світ лише в 1746 році. "Кто пороною хвалится, тот

1 Я мислю, отже, існую (лат.).

Сучасний вигляд будинку колишньої Київської Академії.

Сковорода розмовляє з селянами. З картини А. Писедкіші (Харківський історичний музей).

Вознеснський собор у Переяславі за часів праці Г. Сковороди в Переяславському колегіумі.

Будинок Квіток на Основі, де бував Г. Сковорода.

Г. Сковорода в дорозі. Робота худ. 1. Іжакевича.

Портрет Г. Сковороди.

Робота худ. В. Кравченка.

Будинок у Бабаях, де зупинявся Г. Сковорода і писав свої твори.

чужим хвастает", кто лютостию подданных угнетает, тот боящихся боится и страх на самого обращает" — ці ломоносовські афоризми викликали живий інтерес Сковороди. Слухаючи в академії виклади піітики, він пізнавав у них нове, оригінальне й традиційне.

Захоплено слухав Григорій виклади з піітики та риторики и Тихона Олександровича та вивчав складений ним підручник. Глибоко ерудований професор детально пізнав н поетику Арістотеля, визнаючи прогресивні її елементи. особливо в критиці Платона, який протиставляв т. гецтво і пізнання та вважав, що прекрасне існує само по собі, як вічна ідея. І Іосилаючись на трактат Арістотеля "Про мис он і по поезії", Олександрович наголошував на і"му. що великий вчений енциклопедист древнього світу іуміи пов'язати поняття прекрасного з розумінням об'єктивного вічного існування природи.

Знайомив Олександрович своїх слухачів і з піітикою новітніх часів, вимагав знати сутність праці Буало "Трактат про прекрасне" та віршований посібник "Поетичне мистецтво", що стверджували об'єктивне відображення дійсності в художніх творах. У цих працях Григорій збагнув піітику класицизму.

Але слухачам академії довелося поховати в 1746 році свого любимого вчителя Олександровича. Продовжував не з меншою майстерністю читати риторику і філософію знаменитий учений Георгій Кониський, якого слухав Сковорода з великою любов'ю.

Професор великої ерудиції й красномовності, Кониський висловлював багато сміливих думок про мистецтво, то посилаючись на античні джерела, то звертаючись до історичних переказів, наводив навіть зразки народної творчості. В часи панування суворих вимог класицизму він ламав, здавалось би, непорушні естетичні канони усталеного раціоналізму. Жива, навіть критична думка брала верх у його судженнях. Від нього спудеї могли почути розмови про історію України, про Хмельницького та інших діячів.

65

Григорія захоплювало, що професор не гребував розмовами з кобзарями, на дозвіллі слухав і навіть записував їхні співи. У такі години Сковорода не відходив від свого навчателя, бачив, як у його невеликих, живих, вдумливих очах запалювались вогники, світилося натхнення.

1747 року на смерть Рафаїла Заборовського склав Георгій Кониський казання, яке виголосив при погребінні заслуженого діяча академії. Його виступ Сковорода сприйняв як зразок риторичного мистецтва. За пропозицією Кониського, певний час називали академію Могилянсько-Заборовською.

Наступник Заборовського, досвідчений в академічному управлінні Тимофій Щербацький, звернув увагу на здібності Сковороди й доручив йому разом з іншими спудеями переписувати копію трактату Адама Зернікова "Об исхождеии св. духа". До цього перепису залучили й Миславського. Але Щербацький не набув авторитету свого попередника. Тепер найбільшою популярністю користувався Кониський. Згодом, у 1751 році, він став ректором академії.

Коли виставлялася його драма "Воскресеніе мертвых", то Сковорода брався грати в ній ролі, навчав й інших. Його захоплювали сміливі критичні думки драми. Він добре знав напам'ять уривки драми Кониського.

Зде в мірі всяко живут, и вѣрают всяко...

Иній питається, день і иощ работая,—

Другій живе, чуждіє труды поядая;

Иній за своє добро терпит узы, муки,—

Другій, добро отнявши, а самого в руки

Ищет, как бы похитить, а когда похитить,

Мучит, донелѣ сердце звѣрино наситить,

Подчас и смерти иредасть.

Григорій брався грати роль бідняка Гіпомена, якого грабує багатій Діоктит. Супроводять змагання цих осіб такі образи, як Терпішіє, Отрада, Хабарництво. Неправий суд стає на бік багатія. Але по смерті бідняк іде до раю, а багатій — у пекло.

Драму супроводжують п'ять інтермедій, в яких дійовими особами виступають селяни, москаль, литвин, лях. У заключній інтермедії Григорій охоче виконував роль мужика, який підстерігав ляха, щоб помститись за кривди. Коли ксьондз викликає з болота утопленого ляха, селяни пізнають свого лиходія. Тут Григорій в особі селянина проголошує:

Ед се вин, коли хочеш знати,
що всюди и вночи ходить!
Не тільки нам але и тварині шкодить.

Григорій, проте, ухилився виконувати ролі в інших ір.ім.іх .іинпдто багато штучної урочистості вбачав він у драмі "Милость божія", а тому обмежувався лише участю и хорі при виставі цієї анонімної драми.

В останні роки навчання Сковороди в академії з'явилися трагікомедії Сумарокова "Хорев" та "Гамлет". Спудеї пробували готувати їх до вистави. Але Григорій не захоплювався високим стилем творів, надаючи перевагу всьому живому, що йшло від народних поетичних джерел. Піітику класицизму він добре вивчив, але його не задовольняли естетичні поняття пануючого тоді стилю. Не лежали йому до серця твори, в яких надавалась перевага ідеалам державного абсолютизму, непорушності пню іаконів та регламентованої поведінки людеп різних етапів.

Вивчення піітики та риторики Григорій поєднав з питаннями філософії. Класи філософії він найретельніше відвідував. У Київській Академії за століття виробилися багаті традиції філософської науки. Це був найзначні-іінй заклад у слов'янському світі, де на чільному місці но"чавлено філософію. Шукання київських філософів приводили до поступового заперечення теологічних догм і прийняття матеріалістичних положень, хоч і не виразно те ви шачених. Незалежність природи від бога, а науки від теології, елементи діалектики, стихійно матеріалістичне розуміння окремих явищ — це головне, що визначало розвиток філософської думки в стінах академії і було пов'язане з іменами І. Гізеля, Л. Барановича, Ф. Прокоповича, Г. Кониського.

Сприймаючи надбання філософської думки попередників, Сковорода йшов далі, збагнув філософію просвітительства XVIII століття, мріяв про справедливе суспільство, засноване на принципах рівності й демократизму.

Заглиблюючись у таємниці класичної філософії, наче уявляв диспути древніх мислителів Платона, Демокріта, Арістотеля. Трактати Платона, написані в діалогічній формі, приваблювали майстерністю викладу, широким колом порушених у них питань. Замислювався над платонівською концепцією вічної ідеї та її переваги в пізнанні світу. Тоді наче подавав свій голос Демокріт, заперечуючи платонівську систему мислення. Крізь двотисячну давність років з античних часів доноситься голос древнього матеріаліста Демокріта: "Ніщо не виникає з нічого й ніщо не переходить у ніщо". Так, вічність матерії — істина незаперечна. Матерія складається з атомів, підпорядкованих закономірностям руху. А релігія виникає внаслідок безпорадності первісної людини збагнути розумом таємниці всесвіту.

Подає свій голос у цьому диспуті й мислитель широких філософських узагальнень Арістотель, відкидаючи утопію Платона про "ідеальну державу" та визнаючи природу вічною, незникаючою.

Ніби прислухається до диспуту древніх і представник новітнього світу великий голландець Спіноза, підносячи примат свободи й розуму: "Свободою називається така річ, яка існує за однією лише необхідністю своєї власної природи і визначається до дії

сама собою". А держава ж існує для того, щоб полегшити кожній людині керуватись розумом і цим знаходити свободу. Викликала роздуми Сковороди й критика Спінозою біблії.

Як спрагла нива вбирає вологу, так Григорій усотував у себе вікову мудрість мислителів світу. Він переконується в непорушності визнання вічності матерії та багатства форм її існування. "Materia aeterna" — цю істину завчив Сковорода ще на лаві академічних аудиторій. Поєднуючи елементи матеріалізму з ідеалізмом, він вважав, що духовне начало вічно співіснує з природою. У співвідношенні двох "натур" — матеріальної та духовної — молодий мислитель уявляв закономірності пізнання світу. Сковорода рано зрозумів, що офіційна релігія, засилля теологічних догм стоять на шляху справжнього розумового розцінку суспільства. Саме таке сприймання найпрогресивнішого для свого часу філософського вчення підносило молодого мислителя до вершин людських знань.

Прагнучи думками він обійняти будову всесвіту, пізнати початок всіх початків. Але зупинявся перед питанням про взаємини буття та свідомості. Поволі осмислював, що між реально існуючою дійсністю та ідеями є певний т'язок. Що є первинним у цих зв'язках? Що таке людина в будові та духовному житті всесвіту? І чи є щось вище над свідомістю людини? Очевидно, щоб зрозуміти всесвіт, треба пізнати людину в її матеріальній і духовній природі. Замислювався над тим, про що говорили древні мислителі. Та чи може бути древня істина діючою для всіх епох?

Знову звертався до біблії, а потім читав нові філософські праці, наукові відкриття. Приходив до висновків, що думка людини чимраз ширше і глибше обіймає простори всесвіту. Знову і знову усвідомлював безпорадність геологічних учень. Шукав відповіді на болючі питання в філософії минулих епох, намагався власним розумом збагнути закономірності в дивній гармонії буття. З яких ітгч.тгків воно складається?

И входив задумливий після лекцій, не помічав, як

Матерія вічна (лат.).

опинявся біля Дніпра або на горі. Наче прагнучи у швидкій течії води, у водогроях збагнути закони руху або, зором окинувши сині далі, пізнати невідоме, незбагненне мислителями минулих часів. Переконався, що досконаліше пізнати істину можна не стільки в академії, як у житті людей, у мандрівках просторими шляхами. На якийсь день залишав академію, мандрував. Тоді здавалося, що пройденими шляхами вимірювались не тільки простори рідного краю, а й ширяння невиситимої думки, що линула в безмежжя часу. Після таких мандрівок ще завзятіше брався вивчати філософію.

Не поспішав Сковорода закінчувати класи філософії, бо не формальні знання добував для іспитів, а заглиблювався думкою в суть світових явищ, вдавався до творів Декарта, Лейбніца, знайомився з новою працею Дідро "Філософські думки", що, видана французькою мовою, потрапила до академічної бібліотеки. У творах Декарта знаходив співзвучну своїм переконанням боротьбу мислителя проти церковної схоластики. На широкі висновки наштовхував декартівський принцип сумніву, що заперечує

сприймання різних положень без перевірки їх власним розумом. "Вроджені ідеї" людини, за Декартом, намагався з'ясувати практично, пов'язуючи з явищами дійсності. В його раціоналізмі, як і в раціоналізмі інших передових тогочасних філософів, знаходив співзвучне своїм роздумам протиставлення містики, теологічної схоластики силі людського пізнання, закономірностям розвитку природи. Визначаючи дві субстанції в житті людини — духовну й матеріальну, Сковорода розгорнув у своїх роздумах внутрішню боротьбу, в якій завойовували пріоритет матеріалістичні тенденції. Знаходив потребу збагнути суть учення Лейбніца про нерозривний зв'язок матерії і руху.

Ширяв думками спудей Сковорода просторами всесвіту, проймаючись мудрістю великих мислителів, глашатаїв перемоги розуму. Знання класичної філософії він поєднував зі світлом народної мудрості, гуманізму, радикального демократизму.

Найглибшим філософським джерелом для Сковороди була народна мудрість, добута багатопіковою практикою. В кожного народу ця мудрість проявляється в найрізноманітніших формах. Козацькі думи він вивчав не тільки як пісенно-історичні твори, а й як філософські трактати. Читав у них філософію волелюбства, громадянської гідності, щирості взаємин, беззастережного побратимства. І не раз наворачталася думка зіставляти цю філософію з досягненнями Ренесансу в розвиткові мислення, що звільнялось від пут рабовласницьких догм.

Хотілося йому винести свої духовні запити за стіни академії, мандрувати серед народу, пізнавати істини в (нчо повсякчасному й історичному бутті, побачити життя в різних країнах. Ці думки ставали темою розмов у колі Іиу'їсів. Серед них Григорій знаходив і прихильників, і ворогів. Адже багато спудеїв мріяли лише про кар'єру, про високі посади й звання. Таких спудеїв він їдко висміював, називаючи "ослюками". До них належав і занадто спритний Самуїл Миславський. Жартуючи, Григорій пророкував йому високе майбуття, хоч стелитиметься воно шляхами повзучого вужа.

У постійних змаганнях думки минуло шість років відтоді, як Сковорода повернувся в Київську Академію продовжувати й завершувати навчання. Але таке завершення могло бути лише формальним, бо, заглиблюючись у науки, юнак знаходив багато чого ще не пізнаного в них. Коли раніше сприймав, як аксіому, платонівське "пізнай самого себе", то з часом за цим твердженням поставали сотні запитань. Не можна у всій глибині пізнати себе, не пізнавши оточення навколо себе, не пізнавши душі свого народу. Пізнаючи себе, треба пізнати широкий світ. Тут іамало однієї книжної мудрості.

Закони життя тривожили невсипущі думи Григорія. У усією проникливістю мислителя він сприймав теорію

Коперника, переконуючись і радіючи з того, що вчений своїм розумом переміг теологічні догми. Але така перемога коштувала Коперникові дуже дорого. Та не тільки Коперник... Він бачить, наче живих, великих єретиків — Джордано Бруно, Івана Гуса. Постають їхні вчинки, осяяні світлом критичної думки. Несуть її вони у вічність. Несучи, натрапляють на тортури. Гинуть на кострищах люди вільної дерзювенної

думки, високого розуму, мужності й любові до людини. Тирани торжествують перемогу. Але то умовна перемога, бо кожна крапля крові, пролита вільнодумними мужами, не щезає безслідно. Думка родить думку, щоб перемога розуму восторжествувала над темрявою, над свавіллям володарів світу.

Поки торжествує право фізичного знищення інакомислячих, доти світ розуму буде змагатися з питьмою свавілля... Мечем можна відрубати голову, але не можна проїняти думку...

Такі мислі не давали спокою Григорію. А коли друзі натякали на його знання, успіхи в навчанні, то він лише скептично посміхався.

Якими шляхами піти, закінчивши академію? Та чи варто її кінчати? Часто диплом прикриває неучтво і невігластво. Дехто з академістів іде в церковнослужителі, дехто має намір шукати кар'єру в монастирях. Все то — суєта і лжа. Григорій вважав, що в монастирях та навколо церковних амвонів гніздиться найбільше пороків. Він дивився на святош, як на пустоцвітних золотоустів, лицемірів, що у сонному забутті кладуть під голови біблію, а, прокинувшись, дрімають над тією писаниною, будучи неспроможними збагнути все сказане в ній. А чорноризники у келіях під дзвони монастирські творять блуд, своєю поведінкою оскверняють світ.

У боротьбі думок не знаходить спокою молодий мислитель. Він хоче збагнути закони руху землі, таємниці зоряних систем, звертається за порадою до Геракліта, що бачив у світі постійні зміни... Треба пізнати істину походження й руху світів. Де істина? Чому розум людський ще не спроможний піднятися на трон всевідання? Часто проводив нічні години біля телескопа. Перед очима поставали гігантські небесні світила. Яка закономірність їхнього руху? Коли людина зможе поплинути в ті міжзоряні простори? Чи є кінець того зоряного світу? Знав, що за біблійними легендами люди літали в блакитні простори. Чи і в цих легендах раціональне зерно? Думкою линув у далі всесвіту, уявляв себе пилінкою в космічному безмежжі.

Так іноді міг заснути біля телескопа, доповнюючи снопи — іа ми гної ніп канни Л вранці простував у гущу натовпу на Ж и і ньому базарі, прислухався до розмов, зупинявся біля і и ІОГО лірника, слухаючи псалми, цікавився, як у них набували життєвого забарвлення біблійні мотиви. Народ — великий філософ. У його мисленні, звичаях, обрядах криються зерна плідної сили. Визбирувати треба ті зерна і зрошувати на доброму ґрунті. Пригадував материні казки, в простоті яких багато філософського змісту. А той рибалка на березі Многи, що розмовляє з зорями, знає їх мінливість в небі, — теж дивний філософ. Та й козацькі оповідання батька з його багатозначними висновками криють у собі філософію народного гуманізму, людинолюбства. Мудрі народні прислів'я, м'який і колючий гумор, співуча мова криють у собі багатство народного мислення. Скарби національного характеру невичерпні.

Найглибше можна збагнути світ у найтісніших зв'язках з народом, у його праці, змаганнях, мріях, постійній боротьбі. Людина сильна своєю громадськістю, своїми почуттями любові до рідної землі, до духовних надбань у поколіннях. Треба мандрувати — і по своїй країні, і в далекі світи, — щоб пізнати правду буття, нести свободу мислі по

білому світу. Задумливо натхненним повертався в зали академії, поринав у книжну мудрість, прагнучи поєднати її з мудрістю життя.

73

Думка про далекі мандрівки не давала спокою. Може, помандрувати в столицю? Адже там розгорнув діяльність Ломоносов. Але згадка про те, що на чолі Російської Академії наук став вісімнадцятилітній граф Кирило Розумов-ський, викликала усмішку, іронізував з таких "метаморфоз". Не заздрив долі своїх земляків з Лемешів родом, які склали свій хист до підніжжя трону Єлизавети Петрівни. Та й чимало таких... їхня слава скороминуча, як пелюстки кольорового пустоцвіту.

Заспокоював себе на тому, що в академії є такі люди, як Михайло Ломоносов. Так було, так є, так, мабуть, і буде, що поруч з мислителями з'являються академіки не за покликанням, а за умінням пристосовуватися біля науки... Шкода тільки, що такі "академіки" заважають мислити й діяти людям світлого розуму. Так є, але так не мусить бути...

Є справжні, хоч і тяжкі шляхи, що ведуть людину на вершини, з яких можна оглядати розумом всесвіт. Тернисті то шляхи, але плідні. Пригадалося, як, залишаючи Чорнухи, з батьком прокладав довгу трудову борозну.

Пробував писати вірші, байки, притчі, занотовував свої філософські роздуми. Але все це здавалося Сковороді ще не достатньо усталеним чи перевіреним життєвою правдою. Треба іти до народу, сприйняти його віковічну мудрість, його погляди, що визріли в боротьбі, у змаганнях за існування. Не писаний на папері диплом приваблював молодого поета-мислителя, а диплом життєвої істини.

"Dum spiro—spero" І,— окрилювали його слова Ові-дія Назона. З великими мріями-сподіванками він вирушив у невідомі світи, відмовившись від навчання в класах богослов'я. Сміливо дивився в майбуття, наче лагодився в похід до вимріяної в сновидіннях країни...

Поки живу — сподіваюсь (лат).

Частина друга

НЕСХОДИМІ ШЛЯХИ

РОЗГАДАНІ І НЕРОЗГАДАНІ ТАЄМНИЦІ

Гагато років забрала в юнака обитель науки та ми-І ми іь.і, осередок дерзновених прагнень пізнати самого іТіє. пізнати таємниці буття. А за стінами академії стеляться несходимі шляхи блакитного безмежжя. Чи приведуть вони у світ нових пізнань? Хто пройде ними, зберігаючи голубину чистоту серця й помислів жагу невситиму? Чи посміхнеться сувора доля мандрівникові у невідомі простори мрій та надій?..

І ранилась нагода помандрувати Григорію Савичу за кордон Поніс з собою нерозлучну супутницю флейту та бажання пізнавати таємниці життя. Як освічену людину, знавця мов, його запросив у свою місію генерал Вишнев-ськнй, відбуваючи з уповноваженням від імператорського двору в Угорщину 1750 року.

Щоб зміцнити свій міжнародний престиж, імператриця Єлизавета посилала за кордон довірених осіб у різних справах, поширювала там мережу консульств. З кожним

роком міцніли її зв'язки з австрійською королевою Марією-Терезією й вели до встановлення союзу між двома великими державами.

Марія-Терезія, представниця відомої династії Габсбургів, щоб протистояти зростаючій експансивній політиці Пруссії, відвернути неодноразові вторгнення в австрійські володіння Фрідріха Другого, вела дипломатичну гру з російською імператрицею. На той час імперія Габсбургів була найзначнішою в політичному житті Європи. Марія-Терезія знайшла підтримку угорського дворянства і на сеймі, що відбувся в Презбурзі (Братиславі) 1741 року, була проголошена — не королевою, а королем Угорщини, бо тільки королі могли носити угорську корону святого Стефана. Поєднавши австрійську й угорську корони, вона високо піднесла міжнародний престиж держави Габсбургів, поширила її кордони за рахунок загарбання Буковини та Баварії.

В Угорщину посилала свої дипломатичні місії й російська імператриця, усталюючи союзні зв'язки з Марією-Терезією. Це відповідало інтересам обох держав. Угорщина, що в XVII столітті визволилась від турецьких завойовників, залишалась неспокійною країною. На початку XVIII століття тут спалахнуло проти владництва Габсбургів повстання, що його очолив Ференц Ракоці. Все це обумовило увагу Марії-Терезії до національно-культурного життя Угорщини. Граючи роль "освіченого монарха", вона відкривала середні та вищі школи, перевела угорський університет з невеликого міста Надь-Самбат у Буду.

До Відня та Буди потяглися дипломатичні, торговельні місії багатьох держав... Імперія Габсбургів, що обіймала широку територію від Адріатичного моря і далеко за Дунай обабіч Карпатських гір, приваблювала багатствами та значними культурними надбаннями. Окремі герцогства, князівства були підвладні габсбурзькій короні. Значна частина італійських та слов'янських земель були підлеглими їй.

Велика держава стояла на шляху, перегороджуючи турецьку експансію на Захід. Часи правління Марії-Терезії позначились багатьма подіями. Жодне консульство на території імперії не виходило за межі її уваги. Російське консульство в угорському місті Токаї, що територіально було пов'язане з Чехією та Польщею, виконувало певну місію в політичному й економічному житті. Тому на чолі токайського консульства було поставлено бувалого генерала Вишневського, наділеного довір'ям російської імператриці.

Через Токай велась значна торгівля. Тут постійно закуповувались угорські добротні вина. Поставлялися вони по всій Росії, завозилися до царського двору. Поставлений на чолі дипломатичної місії Вишневський мав виконувати доручення й воєнного характеру. Бо Росія в союзі з Австрією готувалась до війни з Пруссією. Російські війська скупчувались не тільки на кордоні, а й на території, підвладній імперії Габсбургів.

Ідієргійний, говіркий, статний генерал Вишневський добре знався на угорських винах. Не раз він мадру по Сиропі. На цей раз мандрували з ним дружина, 'ультант, секретар, служниця, кухар та постійний Денщик. До складу місії входили купці та кілька військових.

Літній бувалий генерал добре знав придворне петербурзьке життя й охоче

розповідав під час бенкетів про різні закулісні епізоди. А побенкетувати він не минав кожної нагоди. Прикрасою на бенкетах була вродлива генеральша, що часом стримувала свого мужа, коли той втрачав рівновагу. Її великі чорні очі крили в собі доброту й родову гордість дворянки.

В особі пані Вишневської знайшов Григорій Савнч гуманну, освічену людину. Але найтісніше доля з'єднала його з денщиком. Це був немолодий вже на роки солдат, що чимало часу свого життя прислужував Вишневському.

Служба Григорія Савича в місії накладала на нього чимало обов'язків. Йому доручалося, зокрема, правити православну службу при токайському консульстві. Не до серця був цей обов'язок Григорію Савичу, який критично ставився до церковнослужителів, називаючи їх жерцями та кадильниками темряви. Однак бажання побувати в чужих країнах заслонило собою всі прикrostі додаткових обов'язків. Доводилось пастирю Григорію бути уважним до вимог пані Вишневської, а часом і супроводжувати її під час прогулянок. Генерал вважав доречним таку роль виконувати саме пастирю, що молитвами та сповідями мав оберігати химерну дружину від будь-яких гріховних помислів.

Вимоглива й вибаглива пані знайшла в особі пастиря Григорія скромну, чулу, морально чисту й освічену людину, їй припала до душі його гра на флейті та скрипці, його обізнаність з мистецтвом і літературою. Іноді вона просила Григорія Савича читати й перекладати сонети Петрарки. Тоді її очі вкривалися тоскною поволокою, а в зітханнях крилася якась нерозгадана скорбота. Важко збагнути химери вродливої пані. Однак, щоб розвіяти її смуток, Григорій Савич з усією серйозністю читав гострі своїми сюжетами новели "Декамерона". Пані червоніла, слухаючи нескромні Боккаччеві висловлювання, однак просила прочитати їх і вдруге. Григорій Савич охоче виконував ці бажання, розуміючи, що словом новеліста епохи Відродження він кидав сміливий виклик аскетичній моралі, виступав на захист особистості людини з її складною гамою почуттів. Головне ж — його захоплювала ідея емансипації жінки.

Коли доводилось пані сідати до фортепіано, то вона запрошувала Григорія Савича підготувати ноти та перегортати сторінки. Часом просила його вторити за нею на скрипці або на флейті. Сам собі дивуючись, Григорій корився химерним вимогам Вишневської. Може, тому, що вона звикла владно тримати себе перед чоловіками, а в її вибагливості крилась якась незбагненна для нього таємниця. Бажання пізнати цю таємницю ставало чимраз настирливішим, і вчений співробітник місії віддавав значну частину свого дозвілля для догоди молодій жінці. Цього вимагала субординація у взаєминах між співробітниками консульства та джентльменські поняття Сковороди.

Але його душа рвалась до іншого, що могло б задовольнити допитливість ученого і поета. Сама подорож до Токая наповнила уяву Сковороди новими враженнями. Все йому здавалося цікавим — і природа, і люди з їхніми звичаями, повір'ями, мовою. Шлях до Токая послався через мальовничі, поетично звабливі Карпати. Горн, полонини, шумовійні бистроводні ріки наповнювали казковою феєричністю уяву Григорія. Хотів збагнути всі їхні видимі й невидимі чари...

Під час стоянок на привалах він раніше всіх підіймався, виходив на узгір'я зустрічати схід сонця, народження повитого гірською красою ранку. Заворожені в урочистому чеканні пробудження темні смереки поволі скидали з себе імлісті серпанки, вловлювали своїми стрункими постатями проміння сонця, що випливало з-за гір, даруючи свої щедроти всьому живому.

У шелесті прудкого ручаю вчувалася таємнича розповідь, її треба серцем слухати, щоб пізнати голос, що виривається з глибини віків і стелиться міжгір'ями, зазираючи в давні, легендами повиті печери. Та ось раптово її почулися дивні звуки. Наче перегукувались узгір'я, пропинають народження дня. То обізвалася трембіта, і пастухи посунули з чередою на полонину. У цих звуках ілюював чулий до музики Сковорода щось рідне, але Ці не пізнане до кінця. Де народжувалися такі мелодії? Хто творив просте й чарівне мереживо звуків? Здавалося, що вони линуць з карпатських висот, щоб побрататися з і її ю сопілкою, на якій він грав ще хлопчиком. Може, в тій сумовитій мелодії трембіти подають голос мешканці загублених серед узгір'їв хатин, сповіщаючи, що вони завжди тут живуть, народжуються й помирають. Хай голос їхній чують брати на широких просторах обабіч Карпатських гір.

Вперше довелося мандрівникові підійматися на високі юри, повиті хмарами, що залягали на відпочинок, кутаючи у своїх пухких обіймах смерекові ліси. Хотілося побувати на прославленій легендами Чорногорі, піднятися на самий ґрунь¹, оглянути навколишні далі. В цих прагненнях єдналася думка поета і мислителя. Краса гір, гомін Шумливих потоків, співанками квітчаний дивний край — іне це підносило душу поета, чулого до величної гармо-

1 Ґрунь— хребет гори.

нії природи. Хотів би, щоб зупинки у межигір'ях тяглися цілими тижнями.

Але генерала Вишневського не захоплювали красоти краю. Він цікавився стратегічними питаннями, вивчав гірські перевали, проходимі та непроходимі дороги. Доручав Григорію Савичу робити позначення на мапі. Це радувало Сковороду, бо справді доводилось ходити побічними доріжками, вивчати околишню місцевість, бувати в гуцульських селах, спостерігати їхні звичаї, побут.

Мальовничість народних вбраннів, сповнені дивною грацією розваги молоді зачаровували своєю новизною прибульця з степової України. Слухав чарівні голоси незайманої гірської краси.

Дивна людська доля. Закинула вона пожильців навіть у відгороджені горами від світу ізвори К Яка сила гнала сюди шукачів щастя? Пізнавав мислитель ту таємничу силу — прагнення волі, бажання найтісніше здружитися з лісами і полонинами, слухати гомін прославленого в піснях Черемоша, знайти втіху на безлюдді, де сонце най-щедріше віддає свою променисту приязнь зеленим верховинам, що її відчуває навіть вуйко², сидячи в гаврі³.

Яка ти велична, природо, і яка ти невідступна в шуканнях, л юдиної Благословенна твоя, людино, одвічна боротьба за оволодіння всіма чарами і таємницями світу! Ти прекрасна...

При кожній нагоді Сковорода зустрічався з жителями гір і полонин, слухав розповіді, пізнаючи в мові багато рідного для себе. Чув у піснях прославлення нескоримого й великодушного ватажка гірських опришків Довбуша, який недавно загинув, виборюючи волю своїм братам, гнобленим польським та угорським панством. Лише п'ять років минуло від його загибелі, а улюблене ім'я вже уквітчалось ореолом безсмертя...

1 Ізвори — непрохідні місцевості.

2 Вуйко — ведмідь.

3 Гавра — лігво.

Велику ношу вражень поніс аж на Закарпаття — шлях стелився через Мукачево до Токая. Ще довго йому вчувався кличний голос трембіти, наче благально обзивалися забуті тіні предків: вернись, мандрівнику, до нас, напоїмо тебе щедротами нашого волелюбства й гірської вроди.

Все тут почуте намагався передати в звуках своєї не-ромучної супутниці флейти. Вловлював у мелодії, тужливому ритмі трембіти щось таке, що вносить значні поправки до піітики, яку вивчав у Київській Академії. Та чи може пастуша трембіта і сопілка вносити корективи в академічну науку? До болю хвилювало й мучило це питання Щоб знайти відповідь, належало б порадитись з Гіоргієм Кониським. Адже він сіяв зерно нового розуміння а законів поетичної майстерності.

У Мукачеві завітали до старовинного монастиря, що фортецею бовванів на горі, оперезаній Латорицею. Читав І ригорій у монастирських спорудах, в іконописному миті ниві історію боротьби стародавніх слов'ян проти навали чужинців.

Дивні легенди криє в своєму грайливому плині Латориця, несучи карпатські води до Тиси, берегами якої попростували мандрівники далі.

Зупинились у Токаї — живописному місті виноробства, садів, розкішних гаїв, що слалися від підніжжя гори Тиси до берегів однойменної ріки. Вперше в житті Сковорода оселився в окремій, зручній для відпочинку й праці кімнаті при консульстві.

Далеко видно було у вікно схили кучерявих гір, широкі луки, де паслися огрядні, відгодовані корови. Тишу порушували перегуки півнів та крякання несподіваної воронячої зграї. Все це наче закликала до спокою, заколисувало в обіймах тихого життя. Але невсипуче збуджувалась думка Сковороди, ширяла за ті гірські краєвиди на далекі простори. Наче виривавсь з полону, коли доводилось десь мандрувати. Супроводжував Вишневського по всій великій імперії Габсбургів. Найчастіше бували в ГПрезбурзі, Бідні, Буді...

Генералу Вишневському довелося бути присутнім навіть на прийомі Марії-Терезії, яка, наслідуючи урочистість церемоній свого батька Карла VI, давала бенкети, збагачувала столицю Габсбургів новими закладами мистецтва й культури.

Відень приваблював мандрівника своїм народним театром та національною бібліотекою. Сковороду вражало те, що кожен мешканець знав і з гордістю називав ці національні багатства країни. А дорогу до готичного собору святого Стефана довго не доводилось розпитувати — завжди знаходився охочий супроводжувати мандрівника аж

до цього величного пам'ятника архітектури XIV—XV століть.

Захоплювався Сковорода у Відні архітектурою новітніх часів, уважно розглядав Шенбурн та Бельведер. У През-бурзі вражала його химерним мереживом готики архітектура собору святого Мартіна. В пам'ятниках Буди читав історію волелюбних, войовничих, поетично обдарованих утрів.

У мандрах сягав північної Італії, підвладної короні Габсбургів. Прагнув побувати у прославлених містах на березі Адріатичного моря. В розпорошений на окремі невеличкі держави країні, поділений між завойовниками, знаходив мандрівник багато цікавого з історії архітектури, скульптури, живопису. Полонила його поетична краса древньої Венеції. Хто міг би проминути це місто, мандруючи до північної Італії? Розташоване на численних островах, з'єднаних каналами, воно справляло незабутнє враження на кожного прибульця. Хто, потрапивши сюди, відмовиться від прогулянки в гондолі по Головному каналові, щоб побувати на площі Сан-Марко і полюбуватися величною архітектурою собору та Палацу дожів? Чий питливий розум не наповнять враженнями мистецькі витвори епохи Ренесансу, що залишила свої сліди для

вічності в цьому здавна прославленому місті — прикрасі Адріатики? Тут жили і творили Джорджоне, Тіціан, Гольдоні, що прославили генін свого народу.

Чи не на них берегах венеціанські купці торгували привезсними з чорноморського узбережжя хутрами, збіжжям і українськими невольницями, захопленими в татарський ясир? Може, тому такі білі мармурові оздоби берегів, що вони миті невольницькими сльозами?

Хвилі Адріатики несли трепетокрилі думи .числителя в далекі простори часу і відстані. Та радість мандрівника затьмарювали підступи єзуїтів. Вони зацікавились молодим ученим — вихованцем славнозвісної Київської Академії, а у розмовах перекоїувалися, що мають справу з високоосвіченою обдарованою людиною. Такого б запросити до Рима, щоб сам папа благословив його, а може, й залучив до сонму своїх проповідників католицької церкви. Адже католицький Рим ніколи не губив з поля зору Україну, знаючи, що народні рухи хвилями проносяться по ній. Повернути б їх на користь католицизму. Уже лагодились єзуїти в подорож з Сковородою, але він відмовився ступити в місто, де півтораста років тому інквізиція спалила найвидатнішого мислителя свого часу Джордано Бруно. Не хотів бачити жерцівкардиналів, не міг схили-ти голову перед папською закривавленою тіарою. Не для того він гартував у собі вільний дух сипа рідних степів, кояцької впльниці, щоб стати попихачем продажних єзуїтів!

Зустрічався з ученими європейських університетів, які запропонували Сковороді кафедри й почесні. Проводив з ними дискусії, вражаючи сміливістю думки.

Не залишали єзуїти переслідувати Григорія Савича, коли мандрував він в інші міста. По всій імперії Габсбургів були розставлені їхні хитро плетені, як павутиння, сіті. Сковорода навчнвся пізнавати єзуїтів по улесливій підступності, дволикості. У медовій усмішці, робленій доброту удаваному смиренстві він пізнавав вовків у овечій шкурі

научених мистецтву задурманювати людей, доводячи, що ціль виправдовує засоби, якими б вони брудними не були.

Розмовляв Григорій з різними людьми, слухав розповіді мовами багатьох народів. У кожній бесіді, у кожній мові знаходив щось своєрідне, неповторне, наче вибирав перлини у великому океані народних звичаїв. Особливо його зацікавило життя, мова, пісні, побут людей, що жили по шляху від Токая до Презбурга, які зберегли свій мальовничий одяг, чудові легенди. Бачив у їхньому побуті дещо споріднене з життям своїх земляків, пізнавав риси рідного племені, що отаборилося і на берегах Дніпра та Ворскли, а частина його потрапила за Карпатські гори. Може, якесь лихоліття занесло сюди земляків, щоб оселитись берегами Ужу та Тиси? Принесли вони свої звичаї, свою мову, любов до хліборобства, садівництва, скотарства. А тепер обзиваються до своїх братів звуками трембіти. Недаремно направляють награвачі цівки трембіт на гірські схили, наче хочуть звуками перелинути через Карпати до своєї рідні. Полюбив ту мелодію невтомний мандрівник, чарувався нею.

Бачив, що нетлінні скарби кожного народу криються в його мові, в історії, надбаннях духовної культури. Перед очима мислителя розгорталась хартія, писана століттями змагань за гуманні, прогресивні ідеали. Великий той народ, який береже цю хартію, передає заповіді нащадкам, навчаючи їх любити й берегти цінності, принесені для всього людства...

Не тільки з Вишневськими мандрував Сковорода, а й діставав дозвіл мандрувати самому. Тоді найбільше він добував досвіду, знаннів. Хотів пройти тими шляхами, якими дивний голландець Еразм Роттердамський двісті років тому виношував свої повчальні афоризми "Похвали глупості", щоб ними забарвити гуманістичні ідеї епохи Відродження, розвінчувати церковний догматизм, феодальні порядки, розпусне життя різних святош. Здавалося Григорію Савичу, що іскри, залишені діячами Відродження, освітлюють шляхи і новітніх мандрівників.

У мандрах поповнював новим досвідом свої роздуми. Але обов'язково повертався до Токая в дні великого посту, виконував церковну службу, приймав сповідь. Тоді пані Вишневська ставала строгою, набожною.

Кладучи через епітрахіль хрест на її голову, пастир Сковорода відчував тепло подиху жінки й биття її серця. Промовляв заучені слова, якими звертався до бога посередником за прощення гріхів. Ставало моторошно. А коли пані зводила голову, то стояв перед нею, наче сам сповідав свої гріхи. Дивився просто в задумливі очі, ніби хотів збагнути в них нерозгадані таємниці. Користувався пагодою навіть при виконанні подібних службових дійств вивчати глибину людської душі, пізнати її пристрасті та спокуси.

Дивною здавалася Сковороді його служба. Заперечував вигадані церковними жрецькими християнські таїнства — і сам виступав у ролі виконавця їх. Відбувалася боротьба в душі протестанта-мислителя. Заспокоював себе тим, що і в цьому обряді міг збагнути якесь життєве явище, покрите релігійною оболонкою церковного таїнства.

Після сповіді генерал Вишневський доручав Сковороді подорожувати з дружиною.

У них подорожах Григорій знаходив багато цікавого. Наче розкривалась перед ним завіса, за якою бачив сердечні тривоги звабливої жінки. Читав у її очах нерозгадані таємниці. Ще більше заглиблювався в них, коли сідав поруч супроводжувати на скрипці її фортепіанну гру. Здавалося, що музика має приховану силу єднати людей у високих почуттях. Не-збагненне то було таїнство душ...

На третьому році мандрівок по Європі лагодився Григорій Савич побувати в Паризі. Адже там почав Дідро з своїми однодумцями видавати знамениту "Енциклопедію наук, мистецтв та ремесел". Знав Григорій, що Дідрові "Філософські мислі" кілька років тому було спалено за ухвалою паризького парламенту. Але живуть його "Листи про сліпих для навчання зрячих". Бажання зустрітись з найосвіченішими людьми—енциклопедистами — пілносило Григорія Савича. Він через пані Вишневську впливав на генерала, маючи намір схилити його на бажану мандрівку. Але місія Вишневського мала вже повертатись на батьківщину після трирічного перебування в Турції.

Генерал відзначав за звичаєм бучною гулянкою свій виїзд на батьківщину. Приміщення консульства було заповнене гостями. Прибула місцева знать, купці, офіцери. Пані Вишневська була одягнена в чорне. В такому вбранні вона ставала на сновід до іастиря Григорія. Але це ж була не сповідь, а бенкет. Чорне вбрання пані викликало хвилювання Сковороди.

Дзвеніли келихи, розливалися добірні вина. Потрясався зал від темпераментних угорських танив. Пані Вишневська сідала за фортепіано, Григорій Савич невідступно був біля неї, подавав ноти. Розшаріла, струнка, вона привертала увагу гостей своєю гранією, мелодійним сміхом. Ось вона зажадала зіграти на фортепіано улюблену угорську мелодію в супроводі скрипки Сковороди. На сей раз Григорій Савич грав з особливим підпесенням, скоряючись перед чарівністю пані Вишневської.

Коли гості захоплювались дружиною, генерал починав нервувати. Покликав денщика і наказав приготувати коня для верхової прогулянки, подати йому шаблю. Сп'янілий денщик, подаючи шаблю, ненароком спіткнувся, перевернувши на столі келих з вином. Осатанілий генерал нагородив денщика лункими ляпасами. Сковорода, кинувши скрипку, притримав руку генерала. Від цього той зовсім осканьчив і, оголивши шаблю, замахнувся нею на захисника. Але пані Вишневська встигла собою заступити Григорія Савича.

Стояла вона сміливо, навіть величисто. Зблідле обличчя й палкий погляд очей видавали рішучість, говорили про здатність жінки на самопожертву. Григорій Савич не зводив з неї очей — здавалося, перед ним з'явився привид героїні з якоїсь легенди. Героїні, що може піти на тортури, не відступивши від своїх переконань.

Під її поглядом генерал знітився і справляв жалюгідне враження. Він був подібний на приборканого розпеченим залізом хижака. Проти нього переможно стояла дружина. В її очах заятрилося презирство до свого володаря. Такою ніколи ще не бачив Григорій Савич пані Вишневську. Нескоримість, воля жінки, її мужність полонили його уяву.

Генерал розгубився, кинув на підлогу шаблю і почав істерично сміятися. Дехто з гостей теж сміявся, інші почали розходитись, і поб не бути свідками скандалу.

Вночі Григорій Савич не спав. До нього прийшов денщик, багато розповідав про солдатську долю, про тяжкі недовіряння.

На другий день місія генерала Вишневецького вїздила на батьківщину. Похмурий генерал жодним словом не обзивався до Сковороди. Та й добре. Не заважав йому пеленати думи, які хвилями напливали, заповнюючи всю істоту вразливої людини. Радів, що повертається на тихі води, ясні зорі рідного краю. Європа не відвернула від нього рідного неба. Ось воно, безкрає й миле, простягає свої обійми, пестить материнським подихом.

Пані Вишневецька під час повернення була мовчазною, сумовитою. Ненароком трапилась нагода їй порозмовляти з Григорієм Савичем. Вона дякувала за найкращі години, якими були читання літератури та спільна гра. Скаржилась, що генерал Вишневецький не розуміє музики, тому не може збагнути й жіночої душі. На прощання подала руку Григорію Савичу, наче виливала теплоту свого серця. Повідомила про намір піти в монастир, щоб не терпіти генеральських грубощів. Знаючи вольовий характер жінки, Григорій Савич не мав сумніву в твердості

її рішення. Йому стало прикро і боляче. Як можна недавньому пастирю при консульстві розраяти Вишневецьку, щоб не робила таких кроків? Адже він вважав найтяжчим покаранням для людини, коли вона одягає чернече вбрання.

ПЕРША БИТВА

Переяслав — місто древньої звитяги, стародавніх легенд та історичних переказів — привертало увагу Григорія ще в студентські роки. Сюди він направив свої мандрівні стопи, повернувшись на батьківщину після закордонної подорожі. Як мужністю гартований, досвідчений воїн у ратному поході, не сподівався на легкі перемоги. Знав, що йде на бій, тримаючи в руці оголений меч, ім'я якому — слово.

Одержав запрошення на працю в недавно заснованому, але добре відомому Переяславському колегіумі. Мандрівника привітали тихі, порослі комишами береги Альти. Прислухався до шелесту цупкої, як козацька чуприна, осоки. Читав у віковичному її шелесті легендарні сторінки історії країни. Не один її вірний син приносив сюди свою жадобу волі й звитяги, проймаючись ратним духом цілих поколінь.

Ще "під Олегом суще" сиділи воїни в древньому Переяславі, що був столицею великого князівства. Володимир Святославович боровся тут, на Альті й Трубежі, проти печенігів. На броді зустрілися тоді руські полки з ворожими. Печеніги виставили свого велета, вимагаючи вступити з ним у єдиноборство. Звістка рознеслася серед війська й населення. До Володимира прибув кожум'яка і повідомив, що має сина, який зможе помірятися силою з ворожим велетом. Розповів про випадок, коли син, розлютившись якось, розірвав руками волову сиру шкіру. Щоб перевірити силу юнака, випустили на нього роздратованого бика. Молодий силач, вхопивши за бік бика.

вирвав шматок шкіри з м'ясом. Тоді Володимир погодився виставити проти ворогів юнака, щоб вирішити перемогу єдиноборством. Відбулася страшна боротьба велета з

невеликим на зріст кожум'якою, який переміг ворога, задушивши його. Печеніги кинулись тікати. На ознаку цієї звитяги та на прославлення переможця Володимир назвав місто на Трубежі Переяславом. Відтоді розквітла столиця Переяславського князівства, а споруджений тут храм Михаїла змагався своєю красою та іконописним мистецтвом з Софією київською. Зруйнувала той храм дика орда монгольська...

Хвилями вітер колише над Альтою комиші, повідаючи легенду переяславську, нагадуючи подію давню. Проймається нею молодий мандрівник.

Що чекає його в місті, де має вперше виступити на поєдинок, несучи світ розуму проти темряви забобонів та віджилих догматів? Зупинився в тіні старезних дубів, що хилять задумливо віти над прославленою піснями та переказами Альтою. Вони ще були свідками, коли ставали переяславці під знамена Наливайка, Павлюка, Острина, Тараса Трясила, коли Богдан Хмельницький скликав раду велику. Роздуми привели мандрівника берегами Альти аж до того місця, де вона віддає свій тихий плин побратимові Трубежу, стелячись до нього комишевими шатами. Звідси вимальовуються обриси Переяслава. Розкинувся величним ансамблем Возпесенський монастир, приваблюючи зір білизною гранчастих, щедро орнаментованих споруд.

Вступав у місто, наче пілігрим наближався до святині. Розкривалися перед Григорієм нові сторінки великої книги буття. То читав у ній вписане попередниками, то додавав свої роздуми, що зароджувалися ще в академії, знаходили у науковій мудрості поживні джерела.

Кілька днів оглядав старовинні пам'ятки. Задумливо стояв на площі біля Успенського храму, де Богдан приймав московських посланців. Звідти пішов до прославленої Покровської церкви, збудованої на гому місці, де відбувалось служіння перед виступом Переяславського полку в очолений Петром Першим Азовський похід, у якому взяли участь козацькі частини. Мабуть, саме тому й на відомій в мистецтві живопису іконі святої Покрови зображені історичні постаті. Григорій пізнавав під покровом богородиці Петра Першого з його дружиною. А чому поруч з ними полковник Мирович та інші зовсім не святі персони? Так, очевидно, забажав себе прославити переяславський полковник — засновник цієї споруди. Читав історію краю в архітектурі. Зацікавився початком будівництва нового приміщення для колегіуму, що доповнювало ансамбль білокамінних споруд.

Прийняв Григорія Савича переяславський єпископ і мав з ним розмову. Єпископа здивувала поведінка вченого — його відвертість, незалежність. Святий отець вражений був ерудицією Сковороди й доручив йому читати в колегіумі піїтику...

Перед спудеями на кафедру вийшов професор, що своїм простим одягом, звичайною поведінкою відрізнявся від багатьох інших викладачів. Без зайвих жестів, без штучних поз говорив він, наче батько з рідними дітьми. Від його слів повіяло простором мислі, життєвим досвідом, щирими переконаннями. Прості вдумливі виклади супроводжувалися притчами, змістовними, іноді багатозначними алегоріями. Не можна було його слухати пасивно, бо за словами професора пливли повинню глибокі думки.

Піітику він пов'язував з іншими науками, в яких був добре ерудованим. В його лекціях висловлювались судження про рух небесних світил, про безконечність видимого світу, про сутність матерії. Він посилався на Спінозу — "природа, матерія є первопричиною самої себе". Дозволяв професор критично говорити про окремі догми біблії, відвіуючи теологічний кукіль від чистого зерна художніх притч, іносказань.

Коли Григорій Савич готувався до лекцій, то наче приходили до нього на розмову Феофан Прокопович, Георгій Кониський, Михайло Ломоносов. А з ними поставали великі мужі мислі — Коперник, Галілей, Спіноза, Ньютон, Декарт, Бруно. З п'ятьми віків виринали Арісто-тель, Епікур, Сенека, Плутарх, Ціцерон, Горацій, Климент Олександрійський. Наче на скрижалях поетичної мудрості вичитував "Божественну комедію" Дайте...

Світ ідей — це той же світ реальний, що сприймається почуттями. Все навколо постійно змінюється, є якісь ще не зовсім збагненні закони постійного руху. Народжуються й помирають істоти, а буття вічне. Розумом людина і прайма" сні і істини. Але необхідний поступовий перехід від темені до цього світу. Так земля, обертаючий. поступом народжує світ дня. Пізнаючи світ, людина пізнає себе. Пізнання самого себе є часткою пізнання народом своєї історії. Без цього неможливий рух вперед, неможливий прогрес нації.

Не мирився Сковорода з догматизмом у викладанні наук. Часом тупоуми, дурисвіти, шахраї видають себе за проповідників істини. Це найгірша облуда. А перед нею, буває, схиляються й ті, кому природа дала хист писати вірші, проголошувати промови. То світ суєти й торгівлі чеснотами. Чистим, непорочним словом належить служити мистецтву. Забруднень не терпить воно, має бути, як вода для питва, прозоро чистим...

З перших кроків педагогічної діяльності Сковорода здійснював нові, передові принципи навчання та виховання. Він виходив з потреб життя, враховував природні нахили та здібності слухачів. Природовідповідність виховання та навчання були провідними в діяльності педагога. Він рішуче відкидав будь-яке фізичне покарання, приниження особистості учня.

Читаючи піітику, Сковорода користувався великим досвідом науки, сприйнявши ідеї просвітительства. Курс лекцій він звів у рукописній книзі "Рассуждение о поэзии

и руководство к искусству оной", прагнуч, щоб піітика була "простѣе і вразумительнѣе для учащихся да и совсем новое и точное понятие давала об оной".

Його завжди охоче слухали, бо в жодній піітиці не можна вчитати сказаного лектором. Не пишномовні фрази він проголошував, а викладав змістовні судження. У його лекціях чулися полемічні ноти, заперечення схоластики, догматичного сприймання законів розвитку поетичного слова. Коли інші професори прикривали своє неуцтво зайвими цитатами, то Сковорода, посилаючись на відомих учених, висловлював думки, в яких звучало щось оригінальне, нове, дерзновение.

Хіба мало говорили в різні епохи про розвиток думки й науки її ж гонителі? В часи торжества схоластики най-пишномовніше проголошували свої нібито нові думки ті ж

стовпи догматичних канонів і тупоумства. Тому Сковорода часом свої судження підкреслював байкою про ослів. Хіба мало їх є у званні учених? Скільки їх одержує привілеї, збільшуючи канонізацію думки! А скільки справжніх мислителів зазнали гонитви й заборони проголошувати з кафедр заперечення осячної мудрості? Горе тим, хто не мириться з тупоумством. Знав, що в науковій сфері завжди точилась і точиться невпинна боротьба. Торгаші від науки засмічують святі храми мислення. Часом впливають на поверхню пустоцвіти, торжествує облуда, дурман ложного багатослів'я. Чесний мислитель не піде шляхом академічного низькопоклонства та втрати гідності...

Не раз впливала в думках історія шумахеровщини в стінах Російської Академії, проти якої мужньо виступив Ломоносов. Цей приклад надавав сили Сковороді. Як на йолі бою, треба бути мужнім, невідступним. Наука вимагає битви за ідеали, за переконання. Сміливо пішов і він на таку битву, озброєний словом істини.

Коли Сковорода говорив про поезію, то чувся в його лекції голос тривожної душі. Він пов'язував красу слова з живою дійсністю, розбивав пута схоластики, розривав завісу теологічної темряви, зводячи поняття про бога до народного розуміння істини. Бог існує в природі — в землі, в деревині, камені, в зорях, у сонці. Бог живе і в поезії. Але це не бог біблійних канонів, а втілення краси, правди, вічного змагання душі людської. Не в наборі слів та рим криється дух поезії, а у великій гармонії почуттів, породжених життєвими явищами. Це безмежна гармонія — вона божественна.

З лекцій Сковороди спудеї виходили збудженими. Одні щиросердо сприймали сказане, пізнавали в ньому світ розуму. Інші замислювались. Але були й осячі натури, для яких світ розуму колов заскнілі схоластикою очі. Вони бачили порушення законів святого письма. Для них сміливі судження здавалися єретичними. Саме такі добродійні ослики всіх епох пишуть доноси. Робили вони доноси єпископу й на лектора Сковороду, називаючи його єретиком-богівідступником. Хіба можна говорити про самопочаток природи, коли її створив бог? Хіба можна мислити і роздумувати про те, що сказав бог у своїх десяти заповідях? Хіба може бути якесь поетичне слово вище за слово, сказане в законі божім? Не для того бог створив людину, щоб вона роздумувала, а для того, щоб виконувала його волю. Кілька таких осликів прагнули на цьому проявити свою добродійність, відданість церкві, щоб забезпечити кар'єру, відкрити шлях до безтурботного життя богословів.

Єпископ ознайомився з трактатом Сковороди "Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной". Все в ньому здалося йому дивовижним, невідповідним до норм давньої піітики. Він поставив вимогу викладати так, як визначено законом божим. Але Сковорода не виконав вимог єпископа. Навпаки, прибув на лекції, тримаючи в руці сопілку й флейту. Говорячи про пісенну мелодійність поезії, добирав мотиви на флейті. Розповів легенду про сопілку, що звучить голосом рідної землі. А після лекції

запросив лірників виконувати народні псалми, в яких висловлювались погляди на людину, на добро і зло.

Ця "єресь" обурила єпископа. Він вимагав від Сковороди письмової відповіді, щоб розглянути справу в духовній консисторії. Але Григорій Савич лише посміхнувся. На

настирливу вимогу пояснення при зустрічі з єпископом він спокійно відповів:

— Мої роздуми про поезію правильні, засновані на самій природі цього мистецтва.

Свою відповідь Сковорода закінчив латинським прислів'ям: "Alia res sceptrum, alia — plectrum", що визначало: "Іна справа пасторський жезл, а іна — пастуша сопілка".

Єпископ не міг збагнути слів Сковороди. Його образила "гордість і велерозумність" лектора. Тому він зробив висновки: "Не живяше посреди дому моего творяя гордыню".

Не схилив свою голову молодий професор перед неуктвом, виявивши твердість переконань, віру в торжество розуму. Він був не з тих, щоб замкнутись у своїй ображеній гордості. Конфлікт не тільки не приборкав його крила, а, навпаки, дав поштовх ще ширше розпростерти їх. Так розпростовує крила молоде орля, випробовуючи свої сили в буревійному леті. Боротьба породжує силу, в змаганні з'являються дерзновенні помисли і дії. Не сумував Сковорода з цієї прикрої пригоди, а радів, як може радіти той, хто вперше відчуває свою міць у поєдинкові.

Залишаючи стіни колегіуму, розповідав учням древню легенду, за якою місто названо Переяславом. Ніс з собою далі випробувану силу думки, як той звияжець — син древнього кожум'яки.

Аж до берегів Альти проводжали професора прихильні до нього спудеї. Зупинились під дубом. Сковорода прочитав юнакам свої вірші, супроводжуючи їх ще й грою на флейті. Здавалося, що й тиха Альта, затамувавши свій

Плин, спухала народження перших поезій циклу, якому автор дав назву "Сад божественних пѣсней".

Ще одна битва відбулася у місті древньої звияги Переяславі.

НА ХУТОРІ

Любив мандрувати ранками, щоб на просторах вітати перші проміння сонця. Здіймаючи бриля, посміхався, наче зустрічав друзів. Ставав тоді особливо чулим до подувів вітру, до пташиного співу. Лі трапиться людина, то вітав її приязним словом.

У поле виходили плугатарі. Зупинявся біля них, обзивався добрим словом, брався ходити за плугом, вправно держачи звиклими до праці руками чепіги. Віяла теплом свіжа рілля, наче обдавала подихом рідна мати.

З борозни вивернувся людський череп. Плугатарі зупинились, Григорій Савич взяв його в руки, розглянув і зробив висновки, що на цьому полі колись відбувалася січа. Недаремно й високими могилами помережано поле.

Ой земле, рідна земле! Січовими вихрами покрита твоя родючість. Хто поліг тут? Чи дикий печеніг, чи татарин, чи гордовитий лях? Хан розповість Альта про твої давні баталії й змагання. Або хай розповідають чорні круки, що здавна тут чатували на здобич. А може, поліг на полі бою пишної вроди козак, щоб по ньому пісню співали:

Із-за гори сніжок летить, а в долині козак лежить. Що в головах ворон крячс, а в ніженьках коник скаче.

Той смуток переливався у звуки флейти. Плугатарі, слухаючи, скидали шапки, чули в тій грі щось рідне, тривожне, звабливе. То серце людське розмовляло з просторами рідної землі, січами карбованої, кров'ю политої.

Обступали плугатарі дивного незнайомця. А найстаріший запалив люльку, сів на свіжій борозні, запросивши перепочити й дивного флейтиста. Вразила старого пісня— то ж голос душі, вкарбований в історію народу! Поважно він розповідав билиці свого довголітнього життя. Читав у них мандрівник велику повість народного буття. Здавалася вона такою химерною, як той вогник, що блимає в люльці, не згасаючи, доки пильнує її старий оратай.

Залишивши подарунком для плугатарів пісню, невтомний мандрівник ішов повагом у сизо-млисту, постелену полиневим оксамитом далечінь. Шлях не близький — до Ковраїв. Там чекають давні друзі. Линув думками до них, переборюючи втому нелегкої подорожі. Передчуття приязної зустрічі окрилювало подорожнього, наповнюючи його сили молодечим завзяттям.

Сів відпочити край шляху біля ставу з джерельно прозорою водою, в якій купалися краєчками віт задумливі верби, наче милувалася вродливиця своїми пишно розчесаними, покучерявленими косами. Уявилась постать переяславської приймачки-сотниківни. Перебуваючи в Переяславі, часто навіщав старого сотника, що вже давно не тримав шаблі в руці, лише розповідав про козацькі походи. Його розповіді слухала й приймачка, вишиваючи хрестиком червоні та чорні візерунки, наче клала на них свою задумливу лагідність. Коли слухала щось жалібне, то наворачалися на очі сльози. А жалібного багато розповідав старий сотник.

Сковорода жалкував, що, поспішаючи з Переяслава, не завітав до свого приятеля попрощатись з ним та поглянути на вродливу приймачку. А може, й не треба тривожити свого й дівочого серця? Бо чорні дівочі брови плетуть сіті, в які може заплутатись людина. Ні, хай плетуться вони для інших. Не піймати ними, не приборкати мандрівного волелюбства. Проте тривогою і жалем наповнювалось серце. Може, повернутись до сотникової оселі? Ні. Не час ще прибиватися до берега спокою, коли душа рветься у простори...

Ось і Ковраї. Прибув у двір Степана Томари. Старосвітський просторий будинок, обсаджений тополями, мальовничо виділявся побіч селянських осель, повитих вишневими садками. Забачивши у вікно мандрівника, господар уявив, що то здалеку прибув якийсь прочанин, та ще й з скрипкою в руці, а флейту заткнув за пояс, наче турчин свого ятагана. Такого варто запросити на ґанок, послухати новини. З цими думками вийшов Томара назустріч мандрівнику, розвів руками, ударив об поли і зняв солом'яного бриля.

— Це ти, Григорію Савичу? Давно чекаю! Ходімо до господи! — обняв і подружньому поцілував Сковороду...

На другий день Григорій Савич почав навчати сина Томари хлопчика Василя грамоти, письму, арифметики і співам. Швидко між учителем і учнем налагодились щирі взаємини.

Заможне хутірське життя в родині, звичаї дрібного дворянства накладали свою печать і на Васю. Йому заборонялося розважатися з селянськими дітьми. Він виростав відлюднено, не зазнав дитячої пустотливості й жвавості. Ним оволодівала млявість,

флегматичність. Передчасно в очах з'являлися задумливість і смуток. Григорій Савич швидко зрозумів психічний стан свого вихованця, зважив риси його характеру. Хлопчик здавався йому приглушеною навколишніми бур'янами рослиною, якій не вистачає простору і сонця. Сковорода розумів заскнілість у вихованні тієї верстви, що не знайшла свого місця в суспільстві. Це верства, що забувала козацькі волелюбні, побратимські традиції, приставши до дворянства.

Які педагогічні принципи застосувати у вихованні Ва-сі? Основною для Сковороди була вимога природовідповідного виховання, яку згодом розвине його сучасник Жан-Жак Руссо в романі "Еміль, або Про виховання".

Думкою ширяв далеко поза ковраївськими нивами і садками та байраками. Недовгочасний досвід педагогічної праці в Переяславі давав свої плоди. Навчаючи сина Томари, перевіряв свої знання та судження про школу й освіту. Дещо знав з історії педагогіки. Пригадувалось все прочитане та почуте про мудрого слов'янина Яна Коменського. Мають чим гордитися чехи, шануючи його ім'я, що увійшло в історію поруч з іншими іменами національної культури народу, який віками відстоював свої права. У визвольній боротьбі визрівали передові педагогічні погляди.

Проголошені чеським патріотом педагогічні ідеї були співзвучні діячам Київської Академії. Адже її просвітителі йшли в єдиному строю педагогів-гуманістів. Поклали ж свою лепту на вівтар світової педагогіки і ті, хто в братських школах України виховував протестантів проти догматизму та єзуїтської підступності, душогубної схоластики. Кожен народ, історія якого позначена визвольними змаганнями, залишав свої виховні здобутки. Хто розповість про тих діячів освіти, імена яких не залишились вибитими на постаментах, а їхній досвід став надбанням передової думки?

Не на пустирищі ширив свої педагогічні ідеї Григорій Савич, а на історичному ґрунті, на традиціях безіменних попередників. Складалися в цілу систему його погляди на виховання людини та її освіту. Знайшли вони відображення і в поетичній творчості, в притчах та байках, і в філософських трактатах. Це принципи самопізнання, усвідомлення свого стану, піднесення гідності людини, принципи "сродності", як їх називав Сковорода, доводячи, що кожна особа має свої нахили, свою індивідуальність. Таку "сродність" треба розвивати, не заглушаючи чимось неприродним, примусовим для даної натури.

Ведучи заняття, Григорій Савич не вдавався до примусу, а викликав інтерес до науки. Іноді він запрошував свого учня на прогулянку і на лоні природи вів бесіду,

98

намагаючись давати знання та викликаючи роздуми учня, спостережливість і вразливість. Не поспішав учитель на-в'язувати хлопцю настанови, вимоги. Навчаючи його, він сам багато чого вивчав. Яка ж бо складна рослина, що зветься людиною!

На лоні природи найкраще сприймалися уроки вихователя, який знав назви трав, степових квітів, міг розпо-вісти про них легенди. Навчателю й учню, коли вони мандрували в поле та діброву, супроводжував великий сірий пес. Лягав він поруч Григорія Савича і наче сприймав усе говорене. А коли учитель зривав якусь билину і розпо-відав

про П якості, то пес приносив у зубах ще таку ж рослину, лащився, ніби з гордощів за свої послуги. Це особливо захоплювало Васю, викликало у нього жвавість та жартівливість.

Навчатель намагався викликати інтерес учня до лі-тератури. З цією метою він читав йому зразки античної поезії. Користуючись пагодою, написав для нього вірш: "In natalem Basilii Tomarae, rieri 12 annorum" ("На день народження Василя Томари — хлопчика 12 років"). У вірші поет відзначає день народження, закликає бути чесною людиною, а в житті зазнати і турбот, і тяжко! праці.

Час від часу відбувалися і зустрічі з селянськими дітьми, що пасли худобу на вигоні. Сковорода зводив Васю з пастухами і почав їх теж навчати грамоти. Справді, вони виявляли кмітливість і дотепність. Спочатку Вася недовірко й обережно ставився до селянських ді-тей — так привчали його в родині Томари. Але поступово ламались невидимі перепони. Григорій Савич організу-вав навіть квартет награвачів на сопілці. Це сподобалось Васі, й він охоче брав участь у квартеті.

Так на лоні природи виникла дивна сільська школа. Десятки дітей навчилися грамоти. У вихованні Сковорода застосовував свої педагогічні принципи. Це був справжній народний учитель за покликанням, переконаний у

99

тому, що причиною тяжкого становища, багатьох бід є недостатня освіта та незначний інтелектуальний розвиток людей. Ретельний просвітитель ставив собі за мету вчити людей на лоні природи, в сільських хатах, по шляхах і на роздоріжжях, під час святкових гулянок, на жнивах і сінокосах, серед пастухів і бурлаків. "Кожен повинен знати свій народ і в народі себе",— цей принцип ніколи не забував Сковорода. Освіта мусить бути не привілеєм окремих людей, а всенародним здобутком. Він виступав проти "жреців науки, які жруть і пересичуються". Освіта має бути поширена на всіх тих, хто може сказати: "Я — людина".

Вимоги демократизації науки й освіти крили в собі протест передового педагога проти всього того, що спричинило різке скорочення шкіл і занепад грамотності на Україні в часи, коли народ потрапляв у жорстокі умови соціального і національного гноблення. Початки кріпосництва були пов'язані з духовним уярмленням народу. Занепадали і руйнували навіть ті школи, що їх за традицією завжди відкривали при церкві. Учителями там наставляли обраних громадою дяків, яких називали ба-калярами. Сковорода бачив цей занепад, спричинений посиленням гноблення народу, відчував соціальну несправедливість, хоч все це по-своєму витлумачував, вважаючи, що народ освітою добуде собі права. Такі просвітительські ідеї визначили всю його педагогічну діяльність. В умовах того часу він виступив носієм найпередовіших педагогічних поглядів і практично ширив їх.

"Не будь ні вельможею, ні лихварем, ні Алкідом, ні пігмеєм. Будь тільки людиною. Чуєш? Людиною, і знайдеш благо". Цей ідеал людяності здійснював педагог-гуманіст, ставши на шлях боротьби за свободу людської особистості, за перемогу розуму.

Тому, здавалось би, незначна діяльність Сковороди — навчання Василя Томари —

набула важливого значення. Але такі методи навчання не задовольняли Василеву матір, яка прагнула підготувати сина до великосвітського товариства. Будучи сама неписьменною, пані уявляла навчання, як щось подібне до церковної служби. Вона посилала прислужників послухати, про що учитель розмовляє з учнем, скаржилась чоловікові, що з її сина учитель готує не аристократа, а не знає що. Весь метод навчання пані вважала негідним, образливим для дворянина. А сама тільки й мріяла про дворянське товариство, нехтувала старосвітськими звичаями.

Становище в сім'ї Томари ставало нестерпним для волелюбного учителя. Знаходив він відряду лише в колі селян, де завжди був бажаним гостем. Ожив і двір Томари. Тепер сюди частіше топтали стежки бандуристи та лірники, бажаючи зустрітись з мудрою людиною. Повер-таючись, вони несли з собою нові мотиви пісень, запозичені в Сковороди. Ділився він беззастережно і шматком хліба, і своїми мелодіями, вважаючи їх надбаннями сьоголюства.

Часто надвечір приходив Григорій Савич до крайньої хати за селом, де збиралися поважні чоловіки й молодь. Велись балачки до пізнього вечора. Григорій Савич слухав та розповідав, пояснював, яка коли зоря на небі сходить та як вона зветься по книжному. Але більше повідав легенди, якими народ увінчав зорі та сузір'я. Ось наче хитається по шляху Великий Віз, а назустріч простує зоряна Дівчина з відрами. Багато століть минуло, а вона несе небесним шляхом відра, наповнені чистою сльозою українських дівчат-бранок, за проданих у східні гареми. Вирвалась одна на волю, понесла в рідний край сльози своїх подруг... Далекий її шлях, але дівчина не знає втоми, бо виконує велику справу, і прийде вона до рідного краю тоді, коли правда переможе кривду, коли воля порве кайдани неволі. Тоді невідьницькі сльози, що ними наповнені відра, засяють перламн-самоцвітами.

Розповідав, а думка линула до тієї козачки, що з повними відрами стояла край шляху, коли залишав рідні

Чорнухи. Може, й вона носить тепер не джерельну воду, а сльози? А далі поставала в уяві сотниківна. Здавалося, що й вона наповнює ті відра чистою дівочою сльозою.

Збирався помандрувати до Переяслава, щоб навістити старого сотника. Поглянути у вразливі очі приймачки. Але застала Григорія Савича люта зима в Коврях. Де ж себе подіти? Бував у селянських хатах, заметених снігом, не відмовлявся, коли запрошували на вечорниці та на досвітки. Навчав Григорій Савич співати нових пісень, іноді добираючи до них власні вигадані мотиви. Навколо нього утворилась справжня сільська капела, що розучила цілий репертуар колядок та щедрівок. Таких різдвяних свят ще ніколи не знали Ковраї.

На свята до двору Томари з'їхалось чимало гостей з навколишніх переяславських і золотоноських хуторів. Владно тримала себе господиня, намагаючись удавати справжню аристократку. У дивовижному шовковому вбранні з биндами вона здавалася Григорію Савичу подібною до якоїсь міфічної загадково злої мегери. Він мовчазно зносив усі її химерні вимоги.

Сп'янілі від перцівки та наливок гості курили люльки, їхні розмови здавалися

Григорію Савичу свинячим ситим рохканням, тому він пішов у кімнату, де його учень розважався з молодими гостями. Сюди прибули селянські друзі, учасники сопілчаного квартету. Вася радий був друзям та Григорію Савичу, що не відмовлявся брати участь у розвагах. Коли Вася надягав баранячу або конячу маску, Григорій Савич, пригадуючи різні байки та притчі, дотепним словом викликав щирий сміх. Надягнена Васею свиняча маска трохи збентежила вчителя. До того ж хлопчики почали удавати свиняче рохкання.

— По-свинячому рохкати нікому не заважається. Але коли людина не тільки рохкає, а й мислить по-свинячому, то вже є справжнє свинство,— Сковорода багатозначно поглянув крізь розчинені двері на гостей у залі. Цей дотеп швидко донесли господині дому. Роздратовано вона підійшла до вчителя і, взявшись у боки, заверещала, сиплячи докорами й лайкою. Сам Степан Томара, понуро дивлячись на вчителя, не міг дати ради й зупинити розлютовану пані.

Григорій Савич не міг знести образи і залишив будинок. Ніч була тиха, морозяна; ледь-ледь порошилися сніжинки, наче оберігали урочисту тишу. Зітхнувши на повні груди, він пішов шляхом у степ. Спочатку виникла думка простувати до Переяслава. Але розміркував, що така подорож небезпечна. Зупинився на роздоріжжі. Ледь чувся скрип саней по снігу, нагадуючи про те, що десь у цій нічній пітьмі є люди. Потім стало зовсім тихо. Мелодія тиші наповнювала душу дивними, підвладними поетичній проникливості почуттями. Забував недавні образи, віддаючи себе в обійми тиші й казкової імлі.

Виглянуло з-за хмари кілька зірок, наче посміхнулись, граючись у піжмурки, знову заховались. Посипалась легка пороша. Здавалося, що черкались одна об одну сніжинки, викреслюючи ледь вловиму мелодію, яка огортала засніжену землю, наче поїла її дивним напоєм забуття. Ні, не забуття, а пробудження! Ой земле, земле рідна, чарівна своїми пишнотами! Думка ширяла... Чи не подібна людина до тих сніжинок, що, виграючи в повітрі, роняють якусь енергію? Забувалися всі недавні злигодні в домі Томари. Все те нікчемне, незрівняне з величчю світобудови, де діють одвічні закони руху, народження й розвитку. Відчував себе людиною — владарем дум, які перемагають пристрасті й стелять візерунки нерозгаданих таємниць. Коли народжується думка, то зупинити її не можна. Ніколи вона не заспокоїться на пізнаній істині, а весь час буде йти вперед до ще невідомого.

Почував себе нездоланим перед суєтою життєвських знегод. Як простір зоряного неба, розкривався світ, що його може збагнути дужа думкою й фантазією людина.

Раптом налягли на землю снігові хмари, завилася хуртовина. Аж тепер Григорій спохватився, що, поспішаючи залишити будинок Томари, не одяг шапки на голову. Та дарма. Не тільки в зорянім небі, а й у зав'язі, в білій сніговій каламуті є своя краса. Хотілося наодинці помірятися силою з розлютованою стихією. Хуртовина вила стоголосом, обсипаючи волосся на голові, б'ючи в лице. Вперше у своєму житті відчув Григорій таке зіткнення з природою. Ішов до хутора по заматах, наче простував до омріяної мети. Шлях видався довгим. Ішов, поринаючи в білій каламуті, як човен у

хвилях навісних.

Хуртовина лютішала. Зупинився, прислухався. Не чути ніяких ознак життя. Всюди сіро, каламутно. Так можна й заблудитися серед поля. Але мужній дух не зраджував Григорія. Адже не раз він натрапляв на буяння людських пристрастей, але ніколи не впадав у зневіру. Завжди лишався самим собою.

Довго не міг добратися до хутора. Почував уже втому, важніла голова. Починала маритись сотниківна в дивному білому вбранні. Наче простягала до нього руки, щоб пригорнути в обійми. Ні, то не обійми, а плетені невидимою рукою сіті. Не раз він обривав тс плетиво, що обгортало його, наче куширем на тихому плесі. Завжди перемагала мужність, бо твердо завчив істину волелюб-ства і завжди міг сказати: "Мир ловив мене, але не піймав"...

Ставало моторошно. Раптом перед ним заколихалася сіра пляма. Може, голодний вовк вибіг з лісу пошукати здобичі? А може, привид бродить серед хуртовини? Сіра пляма наблизилась, відчув удари лапами в груди, а в лице— теплий подих. Пізнав знайомого пса, який заскавучав, висловлюючи собачою мовою бажання допомогти заблудлій людині. Слідом за псом з'явився й Вася. Він тримав у руці Григорієву шапку й ревно плавав. Пес то біг уперед, вказуючи шлях, то повертався до Григорія, лизав йому руки, ніби хотів зігріти їх.

Вже обзивалися треті півні, коли прибилися до хутора. Але Григорій Савич не пішов у будинок господаря, а попростував до своїх хутірських приятелів. За ним слідом пішов Вася і похилитав дворовий пес.

ХИМЕРНО ПЛЕТЕНІ СІТІ

Дочекавшись до весни, Григорій Савич залишив Ковраї. У Переяславі зустрівся він з своїми колишніми слухачами в колегіумі, які жадібно слухали ного розповіді. Радо привітав свого друга старий сотник і запросив оселитися в його домі, відвівши чепурну кімнату, уквітчану вишиваними приймачкою рушниками. Свіжою калиною та чорнобривцями пашіли ті вишивки, викликаючи химерні почуття. А скатерка, помережана візерунками дубового листя, здавалося, обзивалась гомоном зеленого гаю.

Сходилися до сотника друзі послухати про походи та мандрівні пригоди Сковороди. Уважно сприймала ті розповіді приймачка-сотииківна. Не раз Григорій відчував на собі погляд її задумливих добрих очей. Щось голубливе пізнавав у її смуткові. Ставало від того тепліше й затишніше в домі. Наверталась у Сковороди тривожна думка— чи не переподарувати сердечній дівчині дукатик, що його на щастя заповіла мати? Але вагався, не міг зробити такого кроку без глибокої перевірки самого себе. Найкраще можна вчинити це в далеких мандрах...

Трапилась така нагода. Обізвався колишній спудей-академіст, з яким разом навчалися в Києві. То був голос з прославленої Троїце-Сергієвої лаври під Москвою. Подав його давній друг Кирило Ляшевецький, що став одним з наставників Лаври та префектом і ректором Сергієвого колегіуму. Викладачами він набрав вихованців Київської Академії. Завів навіть внутрішній розпорядок на зразок шкільних правил Заборовського.

З Переяслава відбував на посаду в Троїце-Сергієву лавру спритний та схильний до пригод Каліграф. У той час він перебував під великим впливом філософії Лейбніца, напам'ять зачитував цілі уривки з його "Монадології" — про самосуші духовні субстанції "монади" та про безперервний зв'язок матерії й руху, про взаємини всіх живих істот з неорганічною природою. Сковороду приваблювали раціональні зерна цих розмов. Тому він охоче погодився разом з Каліграфом подорожувати до Москви, а звідти — до Троїце-Сергієвої лаври.

Подорожуючи, пригадували навчання в Києві, Щекавицю й Аскольдову могилу, веселі бурсацькі прогулянки по Житньому базарі. Завзятим був у цих прогулянках Кирило Ляшевецький, що належав у хорі до кращих співаків. Не хотілось вірити, що розважливий, схильний до гумору Кирило потрапив тепер до знатних "отців" Лаври, прибравши до рук пасторський жезл.

Приваблювала Григорія Савича не тільки зустріч з Кирилом, а й можливість ще раз побувати в стінах історією прославленої обителі. Багато вражень принесла ця подорож. Говіркий Каліграф не давав занудьгувати в дорозі.

Послалися на північ верстові шляхи від станції до станції, на яких фурмани перепрягали коней. Не поспішали. Зупинялися в містах, заходили на торжища. Часом у церкві зустрічали служителем якогось прибулого київського академіста. Вразив мандрівників стародавній козацький Глухів. Тепер він став резиденцією гетьмана Кирила Розумовського. Імператриця Єлизавета дотримала свого слова, даного під час подорожі на Україну, і повернула скасовані Петром Першим права гетьманства. 1750 року було наставлено гетьманом Кирила Розумовського. Але від його гетьманування не видно було в Глухові ніяких змін. Хіба що розпочалося будівництво нового палацу в Батурині на місці зруйнованої колишньої резиденції гетьманів. На будівництві працювали пригнані з Росії кріпаки та українські селяни, до яких гетьман теж застосовував кріпацькі порядки.

Розумовський по-графському обставив себе служниками. Колишній дух демократизму в Глухові вивітрювався з кожним днем. Жодного універсалу не підписував гетьман без погодження з імператрицею. Рідко звучала тепер при гетьманському дворі і козацька пісня...

Не козацьких пісень співали й на будівництві, а сумних, породжених невільною працею:

Гей, колись була розкіш — воля, а теперенька — недоленька, а теперенька — недоленька, Та болить серце п головонька.

Нова пісня — і в серці Григорія нова струна смутком озвалася. Здавалось отруйливою гнилицею це будівництво палацу невідільними руками. Довго ще під час подорожі вчувалась та пісня і лягала тугою на задумливого лиця мандрівника.

Минуло десять літ відтоді, як цими шляхами повертався Григорій Савич з столиці на Україну. Тепер придорожні села здавалися ще похмурішими, люди ще понурішими. Видно, з кожним роком давалася взнаки кріпацька праця.

Від самої Москви до Троїце-Сергієвої лаври розкинулись монастирські володіння, де

працювали закріпа-чені, що їх нараховувалось понад сто тисяч чоловічої статі. Вони обробляли понад двісті тисяч орної землі, доглядали ліси та сіножаті, працювали в пасіках, дерево-розробках та монастирських підприємствах. Біля трьох тисяч сіл були підлеглими своєму феодалу — Лаврі.

Догадався Григорій, для чого закликали сюди красномовних проповідників, бо монастирські ченці не стільки були "божими слугами", як наглядачами та збирачами чиншу з підлеглих. Великі багатства скупчувались в руках наставників Лаври. Це все вражало Григорія Савича.

При зустрічі з колишнім приятелем Кирилом він стримано слухав оповіді про численність прочан, яким щоденно відправляли тут церковні служби, обіцяючи, замість земного, царство небесне.

Знаючи світлий розум, високу освіту й мистецький хист Сковороди, Кирило всілякими засобами намагався обплутати його химерно плетеними сітями, залучити до своєї братії. То він поселяв гостя в багатій келії, то давав йому змогу жити самотньо, то запрошував послухати капелу.

Найбільший інтерес Григорія Савича викликали живописні оздобы церков та соборів Лаври. В численних спорудах, в архітектурному мистецтві читав сторінки історії. Сюди тікали люди від татарської навали, озброювались на подвиги. Але всюди сягала ненависна орда — на початку XV століття татарський емір Едигей захопив монастир, піддавши його вогню й руїнам. А через два століття монастир витримував шістнадцятимісяч-ну облогу польських інтервентів під командуванням зухвалого Сапєги. Не раз підіймалася з руїн Лавра і творча рука квітчала її новими оздобами.

Подовгу розглядав Григорій Савич живопис Рубльова, який своїм пензлем залишив безсмертні творіння на стінах, коли монастир відбудовувався після татарського нападу. Ось його знаменита "Трійця" — гармонія кольорів, ліній, майстерність композиції. Три постаті круг столу, на якому стоїть чаша. Похилі голови, вбрання — зелені, блакитні, жовто-золотаві — гармонійно відповідають скромному, задумливому виглядові "Трійці". Живописець наче поєднав духовну і земну красу, яку з усією гостротою сприймав Григорій Савич, будучи сам прихильником такого поєднання та знаходячи в цьому живе підтвердження своїх естетичних поглядів.

Живописні твори учнів Рубльова — майстрів пензля Діонісія та Ушакова — викликали нові роздуми. Зачаровано розглядав стінні розписи, іконостаси. Від гостя не відступав Кирило, намагаючись полонити вразливе ного серпе і завербувати до Лаври. Він запрошував Григорія Савича в колегіум. Тут була добре впорядкована бібліотека, в якій знаходив Сковорода багато цікавого. Виникала думка — чи не залишитись справді тут навча-телем, продовжити розпочаті в Переяславі виклади піїтики? Але для цього Ляшевецький ставив одну вимогу — постригтися в ченці й прибрати чернече ім'я.

Після цієї розмови Ляшевецький повів Григорія оглянути величну ікону засновника монастиря Сергія Радо-незького. Майстерною рукою була виконана ця ікона. Багато хисту віддав живописець, щоб відтворити аскетичний образ. Ляшевецький пояснював, що святий благословляє своїми перстами на подвиги проти татарської та польсько-

шляхетської навали.

Його твердження були переконливими, але Григорій відчував і якусь недовомленість. Мабуть, не на ратні подвиги тепер благословляє святий засновник монастиря, а на кріпацьку працю. Не раз так бувало в історії людства, що визвольні змагання проповідників з часом набували протилежного значення. Пильно приглядався допитливий мандрівник до намальованого Сергія Радоиезько-го, що підніс руку для благословення. Перед його образом падають ниць сотні прочан, що зазнали тяжкої кріпацької праці.

Від допитливого розуму Сковороди не приховати пороки, прикриті оболонкою святості та чудовими витворами мистецтва. Часто залишався він для роздумів самотньо, днями блукав у пущі. Прибився до хижі в лісі біля пасіки. Сюди сходились закріпачені селяни, слухали старого пасічника. Багато він розповідав, про що чув та бачив у своєму житті. А коли згадував про Степана Разіна, то виринала тиха пісня про роздолля його ватаги. У тій пісні пізнавав Григорій душу людей, зодягнених у дрантя і грубезні сіряки, та й сам приєднував свій голос до пісні.

Поблукавши кілька днів у пущі, Григорій повернувся до Ляшевецького, повідомив про своє прозріння. Думаючи, що Сковорода нарешті прийняв рішення залишитись у монастирі, Ляшевецький улаштував багату їством та напоями трапезу, на яку були запрошені "отці" Лаври. Почесне місце відвели Григорію Савичу. Був тут і його співмандрівник Каліграф. Ласий до напоїв, він швидко сп'янів, як і належить людині, що має прийняти чернече оновлення. Ляшевецький, оголосивши промову про поповнення монастирської братії новими подвижниками, підніс повний келих вина Григорію Савичу. Чекали від нього слова. Раптом віддала з пущі почулася пісня про Степана Разіна. Сковорода замість вина випив води й залишив трапезу.

Ночував він у лісній хижі. Ранком випроводжали його убогі люди — лаврські кріпаки — в дорогу. Помандрував він знову на Україну, поніс душевні муки й роздуми, поніс не заплутане в химерні сіті своє волелюбство, свою любов і гнів.

Над самотнім мандрівником вирієм кружляли думи. Ішов повагом, наче тяжіла на ньому велика ноша. В дорозі відчував неборну потребу поринути у світ мрій, уявлень та легенд. Тоді ставала порадицею флейта. З нею поділяв найтаємничіші почуття й сердечні тривоги. Флейта була пристановищем, у якому захищався від житейської суєти та зневіри. Але флейта крила і небезпеку, коли вона, настроюючи його роздуми на ліричний тон, вела в обійми мрійних чар. За останній час у звуках флейти наче вчувався йому лагідно-сумний та допитливий голос приймачки-сотниківів.

Поспішав до Переяслава, думкою зазирає у горниці сотника, і в уяві поставала тиха, лагідна й сердечна дівчина. Тепер він наважиться переподарувати їй материн дукатик.

Коли б скоріше до Переяслава...

ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО

Мандрівкою до Троїце-Сергієвої лаври ще раз перевірів твердість своїх переконань і невідступність від них. Тепер можна піти на нові випробування душевної моці.

З хвилюванням підходив у Переяславі до будинку сотника, сподіваючись почути звабливий голос, зустріти лагідний погляд дівочих очей. Але чому зачинені віконниці, ніхто не виходить зустрічати гостя з далекої мандрівки. На подвір'ї стоять веселі гусари — то недобра ознака. Отже, на нещастя переяславців у місті розташувався постоем гусарський полк!

Гетьман Кирило Розумовський, не покладаючись на козацькі частини, розташовував по Україні й гусарські полки. Не зрадить молодий гетьман своєї добродійки Єлизавети Петрівни. Про таку новину Григорій Савич чув іще в дорозі.

Вийшла назустріч стара сусідка, слізно розповіла про смерть сотника. А де ж приймачка? Пішла в монастир? Не міг збагнути сказаного... Не первина ж. Де постоем розташовуються гусари, там не одна вродливиця торує шлях до монастиря. А буває, що й знаходять у річці утоплениць... Стояв, наче громом уражений від звістки, з руки випала на землю флейта, чоло збрижалося. Прокляття! Прокляття! Прокляття всім, хто наважується нищити пишну роду — гордість козацького роду!

Біля свіжої могили сотника довго сидів, збираючись з думками. Дивився на зів'ялі квіти — пізнавав улюблені сотниківною чорнобривці. Здавалося, що з ними вона залишила свій смуток і жалобу гірку.

Не міг дати ради думкам, вражений несподіваною звісткою. Знеславлення людини, забруднення святого почуття, зухвалість у ставленні до жінки — це невимовна ганьба. Хто її приніс сюди, в стародавнє місто чеснот, добрих звичаїв, щирого сумління? Знав, що за порушення рицарської честі на Січі смертельно карають киями та і в козацьких полках не милують, коли проявиться якийсь гульвіса-шелихвіст.

Задумливо понурив голову, скорботою сковані уста не ронили ні благань, ні проклять. Здавалося, що сюди приходили зганьблені, приносячи на його розсуд гіркоту скривджених душ.

Гартуй своє серце в пекельному гніві, дивний мандрівниче... Тримав у руці заповітний дукатик. Може, залишити його тут, на свіжій могилі, поруч з чорнобривцями? Може, прийде сотниківна і пізнає в тому дарункові почуття непривітаного шукача чесноти і правди? А може, і тут хтось наважиться осквернити голос тривожної душі?.. Заховав, тулячи до серця, дарунок, щоб понести його далі шляхами незгаслих сподіванок.

Хилилось уже сонце до обрію, пеленаючи червоною китайкою захмарену далечінь. От-от повіє грозний вітер і роздере на шмаття пурпурове покривало, кинувши його у безвість світову. Звівшись на ноги, ще довго стояв з похиленою головою. Велетенська тінь падала від нього на свіжу могилу, пригортала її своїми обіймами. Опам'ятався, коли почув далеке відлуння гromовиці,— здалося, що то небо прорвалося гнівом, бо скутими скорботою устами не вимовити глибину печалі.

Повагом пішов, наче утомлений від важкої ноші. Здавалося, що хиталася його тінь у розгонистому вітровінні. Пішов йому назустріч.

Куди понести невимовну скорботу? Раптово розігралась гromовиця, проймаючи блискавками місто та освітлюючи навколишні простори. Прибився до корчми, що

стояла край шляху. Тут трапилася несподівана зустріч із Степаном Томарою та його сином Васею, який дуже зрадив і благав Григорія Савича повернутися в Ковраї. Батько теж просив Сковороду оселитися в нього і продовжувати навчання сина. Запевняв, що господиня дому буде тепер радо вітати гостя. Григорій Савич вагався, чи давати згоду на запрошення.

Швидко гроза ущухла, і заясніли зорі в небі. На подвір'ї стояли вози з хутора Томари. Прив'язані біля них воли поважно ремигали. Томара привозив у місто збіжжя, а тепер повертався до хутора. На возі, застеленому сіном, вклався на ночівлю господар з сином. На Іншому возі приліг і Григорій Савич. Відпочинок на возі з сіном— від такої розкоші він ніколи не відмовлявся. Лежачи горілиць, задивився на зоряне небо. Здавалося, що не зірками мережане воно, а спогадами. Виринали картини дитинства. Продовжував бачити їх й вві сні...

Прокинувся, коли вже червоною габою зайнялося крайнебо. Легко гуркотіли по шляху колеса. Куди ж завезено його? Почав пізнавати околиці Ковраїв. Отже, прибули до хутора Томари. Спочатку обурився. Як можна без згоди повезти його на возі? Аж ось назустріч примчав знайомий сірий пес і насамперед кинувся лащитись та привітно скавучати до гостя. Підійшли до воза Томара і Вася. Просили вибачення, доводячи, що це не жарт, а доброзичливий намір. Незабаром з'явилась і господиня, вклонилась Григорію Савичу, запрошуючи до світлиці.

Наче потрапив у якесь зачароване коло. Господарі вблагали залишитись навчати Васю. Мусив погодитись...

ПОБРАТАВСЯ З МУЗАМИ

Зачаровувався красотами Переяславщини, у зв'язках та дружбі з трударями, з природою квітла душа поета. Любив працювати у полі, на пастівнику, а пасіка була його найулюбленішим пристановищем. Рано, до схід сонця, підіймався, знав навколишні стежки й доріжки. Найчастіше виходив спозарання у степ, наче вітаючись до сивої могили. Їй першій посидало привітальні проміння й сонце. Вбирав його тепло, розмовляв з блакитним небом, обіймав думкою далечінь Чумацького шляху, слухав шумовійний гомін степової тирси.

На цьому роздоллі з'являлася до нього муза, наче відбувалося з нею таємниче побачення. Бгався за флейту, виводив на ній мелодії, а слідом нанизувалися римованими рядками вірші. Пробував віршувати ще в академії. Тоді вивчав разом з друзями складену століттям раніше збірку "Євхарістеріон", перша частина якої називалась "Гелікон", друга—"Парнас". Читаючи, спудеї вивчали твори мудрих греків Гомера і Гесіода, згадували дані Прометеем дерзання людських душ, говорили про народження богорівних муз. Намагався кожен з них уявити за древніми легендами: Клію — музу історії, Евтерпу — лірики й музики. Талію — комедії, Мельпомену — трагедії, Терпсихору — танків, Ерато — кохання, Полігімію — урочистих гімнів, Каліону — епосу, Уранію — астрономії. Наче бачив, як збираються всі дев'ять муз на заклик владного Аполлона до схилів Гелікону та на священному Парнасі. Так древні греки обожнювали витвори людського генія.

Замислювався,— здавалося, що музи в античному одязі приходили з древності на ці простори, схилялися біля прославленої в піснях степової могили, а потім знімали свої вбрання, наряджаючись у плаhti та вишивані сорочки, наче збиралися брати участь у народному святі обжинків. Грав на флейті, вітаючи дивних гостей, закликаючи їх не залишати рідних просторів. Здається, пізнавав серед муз і вродливу польову царівну. Пізнавав у ній щось давно знане, знаходив знайомі риси, подібні до тих, що запам'ятав від зустрічі дівчини, яка виходила на шлях, коли залишав рідні Чорнухи. Пізнавав і щось схоже на ту козачку, то гордовито стояла край шляху і не вклонилась імператриці, коли та подорожувала на Україну. А може, ще ле зустрічав таку? Напевно зустрічав. Адже жіноча врода криє в собі красу цілого народу. Щасливий народ, який, пізнавши цю красу, береже й шанує її. Та краса розливається у повіні пісень — чарівних і скорботних, квітчається зоряним небом — глибоким і безкраїм. Душа поета найглибше здатна збагнути ту красу.

У святкових убраннях та піснях відбувалося свято обжинків. Радів разом з хліборобами. То було свято перемоги праці, свято прославлення щедрот землі й сонця. Кожен трудівник закінчував останній покis на ниві, залишаючи "бороду" — колосистий пучок, щоб від року до року земля нагороджувала хліборобів урожаєм. Освячена вона предковічною працею, хрещена кров'ю прадідів, що заповіли ростити зело на ній і берегти її волю, її не можна гнівити марнотратством того, що зростає на ній. Вона свята, бо освячена з давніх-давен ласкою сонця, весняними дощами і теплом літа.

Тим-то свято обжинків таке урочисте, величне. Душа пос і, і мілчуи-а в цьому святі перемогу трудівничих рук, сердечний ритм людей, що знають радість праці, розуміють красу жнивварських ранків, впивають пахощі свіжої ріллі та зелених сходів і паростків. У кожній стеблині, що народжує колос, нуртує життя, набирається сила родючості. Колосок зерна є священним даром природи, його не можна марнувати. Коли жінці тулять колосок до колоска, вони відчують зерновий передзвін, як відчуває мати початок нового життя у своєму лоні. Л в день обжинків дівчата завітчують себе вінками, плетеними з колосків, виявляючи цим не лише бажання прикраситися, а й давню шанобу до родючого зерна, до землі, що зрощує на собі найкоштовніші дари праці й сонця...

Григорій Савич серцем і душею впивав радість свята, зачаровувався царівною обжинків. Вродливій дівчині-трудівниці дарувала доля стати царівною. Найдоріднішими колосками завітчували її подруги, тихим, як гойдання хвилі на дозрілій ниві, танком кружляли навколо неї. Такою повагою в козацькому роді увінчували жінку, величаючи її царівною степу. Гордився поет цими звичаями, гордився народом, що виховав у собі рицарську честь і повагу до жінки. Хоч запорожці не визнавали жіночих химер і не зважали па їхні сльози, але в побуті козак прислухався до голосу жінки, а зневага до неї була зневагою козацької честі.

Пісня стелиться чарівним плетивом, еднаючись з танками дівочими. Вони то підіймають, то опускають руки, наче лебедина згряя колихається в прозорій хвилі. Парубки зачаровуються тим танком, кожен вловлює рухи своєї царівни, голос якої

обзивається відгомоном у серці. Здавалося, що сюди, на простори повитого піснями й закривавленого січами краю, прийшли всі дев'ять стародавніх муз, щоб обійматися з посестрами новітніх часів. Поетичною душею Григорій прагнув збагнути чари, породжувані музами з усіма радощами й негодами, що кладе на них реальне життя...

Не поет, хто збирає крихти біля столу панів і свій спів ладнає на хвалебний мотив. Не поет він, а пігмей серед рабів. Його спів не сягне у віки, на розпутті завмрс. На смітник упадуть мудро сплетені рими брехливих віршів. Не поет, хто не йде на бої проти царства пільми, не гартує слова, як мечі у вогні. Тільки той, хто віддасть для борні жагу й пристрасть душі, наречеться поетом. Хай терновий вінок повиває чоло, сатаніють нехай владарі від тих слів гомінких, що проймають вогнем темінь ночі страшну. Голос той не завмрс, що віщує весну й заповіти борні. Пом'януть ті слова діти й внуки твої, пізнаючи у них рідну долю свою.

Ніс Сковорода слово істини палке в нужденні оселі селян. З бідняцькими думами та скорботами обіймалося слово мислителя-поета.

В сім'ї Томари мав змогу читати "Московские ведомости", що почали виходити 1755 року, з відкриттям Московського університету. Потрапляли сюди й числа "Трудолюбивой пчелы", які видавав у 1759 році Сумароков. Вловлював опозиційний тон сумароковських творів, у яких засуджувалась кріпосницька жорстокість, викривалось нецтво та пустоцвіт дворянської знаті. Критичні роздуми викликав "Соп" Сумарокова, що розповідав про щасливе суспільство, засноване на началах розуму. Л яка доля трудівників у цьому суспільстві? Хотів знайти відповідь у надрукованій тут же притчі "Пахарь и обезьяна": "Мужик своим трудом на свете жить родился" — це не відповідь на поставлене питання.

Ще не знаючи "Сна" Сумарокова, під цією ж назвою записав свої спостереження. Тут пригадалися пишноти царського двору, поставали живі картини темряви, жорстокості закріпачення вільного народу. Написаний у Ков-раях "Сон" Сковороди був наскрізь пройнятий духом протесту проти соціальних пороків. Наче бачить він у сні ГТраЖДЙННЯ народу, чує рокіт прокльонів і гніву:

П полночь, ноября 2 1 числа, 1758 гола в селѣ Коврай і.а "а л ось во снѣ, будто я разсматриваю различные охоты житія человеческого по разным мѣстам. В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскіе чертоги, наряды, музыки, плясанія; гдѣ любящіеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатые постели и проч. Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такіс же дѣйствія, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улице с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народѣ бывает; так же и любовные дѣла сродным себѣ образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск, а в другой женск пол, разсматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парюю. Отсюда вошел я в постоялые дома, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, споры и пр. слышал. Наконец, сила ввела меня в храм нѣкій обширный и прекрасный... Однако и тут человеческими пороками осквернено. Сребролюбие с кошельком таскается, и самого священника не миная... От мясных обѣдов, которые в

союзных почти храму комнатах отправляемы были и в который из олтаря многія двери находились, во время литургіи дух шибал до самой святой трапезы".

Засобом іносказань — розповіді про сон — висловив мислитель Сковорода тривожну думку про різкі соціальні контрасти в суспільстві, де гноблення сягає крайніх меж. Саме ці контрасти стають віднині лейтмотивом його творчості. Тепер приносили музи не тільки чарівні пісні, славлячи красоти природи й людської душі. Чув не тільки голос древньої Євтерпи, а пізнавав і терновий вінок Мельпомени. Бачив щорічне зубожіння народу. На зміну козацької вольності приходила епоха кріпацтва. Ще остаточно не сформувалось воно на Україні державними законами. Але час від часу скасовувались вольності в житті народу, занедбувались паростки культури, здобуті ще в братських школах.

Тужними мотивами й протестом обзивалася муза поета...

А за Німан виступали полки бойові. На полях Пруссії відбувались бої. Зазвучали й козацькі пісні про походи за Німан. Відгомони боїв чулися й на Переяславщині. Розпочата 1756 року війна затяглась надовго. Єлизавета Петрівна, підтримуючи австрійську імператрицю Марію-Терезію, кинула війська на Пруссію. Розігралась велика всеєвропейська війна. Пруссію підтримували Англія та Португалія, а до австрійсько-російського союзу приєднались Франція, Саксонія, Швеція, Іспанія. Велась боротьба за поділ колоній, за владитство в Європі.

На козацькі частини покладався полководець Румянцев. Довелося й переяславцям лаштуватися в похід. Часом хтось повертався інвалідом і розповідав про те, як російська армія стикається на підступах до Берліна і як кладуть козаченьки на чужині свої голови.

Часто Григорій розповідав селянам про військові події. Знайомив з ними й свого учня Васю, прищеплював йому любов до літератури. Тому радив Степанові Томарі передплачувати газети та журнали.

А найбільше віддавав своє дозвілля складанню віршів, поповнюючи збірку "Сад божественных пѣсней". Користувався знаннями піітики, що вивчав її в академії. А тепер ще простудіював праці Тредіаковського та Ломоносова, в яких висвітлено основи силабо-тонічної системи віршування. Але поняття прекрасного він не запозичав, прагнучи тонічну систему віршування цілком узгодити з народною піснею, знайти спільника в козацькій думі та народних псалмах. На цьому ґрунті відбувались внутрішні змагання, боротьба, бо книжні традиції ще тяжіли над поетом. Болючим було для нього питання мови. Народна мовна стихія полонила його, але не могла перемогти книжних традицій, сприйнятих ще в академії.

Коли навчався в ній, то переважало викладання латинською мовою. Такі авторитетні просвітителі, як Галя-говсі кип, Ііаранович, Гізель, писали свої полемічні твори польською мовою. А в церквах відбувались служби цер-ковнослов янською. Цією ж мовою писалися канонічні й інші книги. Точилась мовна боротьба між прихильниками католицизму й православ'я. А в надрах народу розвивалась говірка, що ставала основою національної мови. Вона крила в собі невичерпні джерела духовного

розвитку. Цією мовою народ розмовляв, співав, складав перекази. З розвитком народних рухів міцніли засади національної мови.

Продовжуючи традиції своїх попередників — Феофа на Прокоповича та Георгія Кониського,— поет Сковорода потрапив у складну ситуацію щодо мови і став на шлях реформування церковнослов'янщини, наближаючись до народної стихії. Але повної мовної реформи не зміг здійснити у складних історичних обставинах. Однак своїм наближенням до народної мови він відкривав двері для наступників, що остаточно утвердили в літературі національну мову.

У питаннях мови Сковорода дотримувався того ж принципу, що й у філософських шуканнях: "Пізнай самого себе". У писані трактати, вірші, байки, притчі Сковорода, дотримуючись книжних традицій, вносив, проте.

багато слів, виразів, прислів'їв з народної мови. Сучасники, які твердо дотримувались основ церковнослов'янського правопису, вважали не тільки за змістом, а й за формою писання Сковорода єретичними. Жанрово різноманітна його творчість далеко виходила за межі писаного на папері. Справжньою народною мовою він в усній передачі ширив неоціненні перлини, що не зберегли за собою авторства, але відіграли велику роль у духовному житті народу. Значення Сковорода полягає не тільки у створенні писаної літератури, а й усної передачі, що вливалася в багатий український фольклор. Полум'яний пат-ріот-народолюбець, гуманіст і мислитель часто писав вірші у творчих змаганнях. Осмислюючи філософські питання в аспекті найновіших відкриттів, він поширював свої естетичні уподобання. Його філософські погляди єдналися з поетичною творчістю.

Народний оптимізм, матеріалістичні погляди на природу, протест проти сваволі можновладців, відтворення голосу гноблених — такими мотивами проймаються естетичні поняття Сковорода. Разом з своїм народом він помислами й прагненнями линує у майбутнє, підносячи все, що утверджує народну мудрість. Речником складної, суперечливої і багатой на події епохи став поет-мислитель.

Сковорода належав до тих небагатьох у той час освічених, мужніх духом людей, що в умовах посилення соціального й національного гноблення залишалися зі своїм народом, поділяли з ним скорботи, пробивалися зоряними шляхами крізь ніч, простуючи назустріч світанкові, його слово, присвячене народові, будило до життя, до пізнання явищ соціальної дійсності. Ще не все міг матеріалістично осмислити поет, не завжди послідовно визначав взаємність таких категорій, як дух і буття. Але у своїх помислах і шуканнях він був революціонером думки, революціонером у протестантських виступах. Його слово ламало застарілі канони, єдналось з традиціями запорозького волелюбства, з досягненнями наукової думки.

Від свого народу — великого носія ідей гуманізму, братолюбства, чесноти — сприйняв поет погляди і сторицею відплачував йому поетичними скарбами. Критицизм у ставленні до церковних канонів, обрядів, духовництва стає визначальним у його творах. Він називає біблію "дурною і нескладною дудою", а церковнослужителів "блевотою", "лжепророками". У невтомних шуканнях, у роздумах, життєвих негодах

народжувалась лірика, в якій прославлялася корисна праця, розум, чесноти, трудолюбство.

Григорій Савич не розлучався з музою, живучи на Пе-реиславшиї. поділяв з нею дозвілля, життєві будні і свята. Думка поета сягала просторами:

Оставь, о дух мой, вскорѣ всѣ земныи мѣста! Взойди, дух мой, на горы, гдѣ правда живет свята, Гд-ѣ покой, тишина от вѣчных царствует лѣт, Гдѣ блещит та страна, в коей неприступный свѣт.

Поділяв свої настрої поет з природою, гостро відчуваючи зміни в ній. Він славить весняне пробудження, як вияв оновлення в житті людини:

Весна любя, ах, пришла! Зима люта, ах, прошла! Уже сады расцвѣли и соловьев навелч. Ах ты, печаль, прочь отсель! Не безобразь красных сел, Бѣжи себ-ѣ п болота, в подземный ворота!

Поет дбав, щоб слово звучало мелодійно, як його гра на флейті. Кожен рядок вірша він підпорядковував за конам внутрішнього музичного звучання. Поет тонко відчуває гармонію душі й природи. Його веде муза па роздолля стенів, як водить вона народних співців.

І шелест ковили переяславських степів, і тихий шепіт Альти, і гомін роздоріжних могил сприймала душа поета, братаючись з музою. Немарно минали роки у цьому краї

121 прозорого неба, задушевних пісень і дивних легенд. Поєднав з ними поет своє звучне і мисливе слово, щоб доповнити келих слави переяславського краю віршами циклу "Сад божественных пѣсней", що став художнім літописом його роздумів і діянь.

Слава про дивного поета і мислителя розносилась по Переяславщині та далеко за її межами. То звучав голос рідної землі, голос самого народу...

ПРОЩАЙ, ПЕРЕЯСЛАВЩИНО!

Роки перебування Сковороди на Переяславщині позначені великою діяльністю. Свої педагогічні погляди він перевіряв у навчанні та вихованні Василя Томари, розвинувши його запитливий розум, інтерес до науки й літератури. Так виріс юнак, якого вже не могли задовольнити умови провінційного хутірського життя. Вихованець залишився на довгі роки другом свого учителя.

Та й інших друзів придбав поет на Переяславщині, де багато шляхів і доріжок були сходжепі ним. його всюди радо зустрічали. Старі люди любили Григорія Савича за мудрість, ввічливість, юнаки поважали за гру на флейті та скрипці, за дотепний гумор, жінки прихильні були за скромність і чемність, навіть діти вітали його, бо обдаровував їх казками та притчами.

Приносив дивний мандрівник хворим зілля, а часом бідній удові допомагав на жнивах або щирим словом вітав нужденних. Ширилась слава про Григорія Савича як провісника добра й щастя. Розповідали, що в домі, де побуває він, вселяється спокій та доброчесність, припиняються сварки, шириться повага до старших. Складені ним псалми та пісні переходили з уст в уста, передавались від села до села, від оселі до оселі.

Вважалося великим щастям для сім'ї, куди завітає він гостем у клечальну неділю.

Туди сходились сусіди, вели розмови про завершення весняних робіт у полі, в саду та городі, слухали поради бувалого гостя. Не один пасічник готував першого щільника, щоб почастувати гостя, коли навістить він пасіку. Здавалося, що з його приходом навіть бджоли дружніше роїлися.

Добрі звички, повагу та дружбу ширив у народі мандрівник. Своєю діяльністю він множив древню славу Переяславщини.

Але прийшов час розпрощатися з нею. Ширші обрії подорожей вабили Сковороду... Нові шляхи віщувала його "Пѣснь отходная", яку присвятив поет "...отцу Гер-васію Якубовичу, отходящему из Переяслава в Белгород на архимандритській и судейський чин в 1758-м годѣ":

Едеш, хочеш нас оставить?

4дѣ же весел, цѣлый. здравый,

Будь тебѣ вѣтры поюдны,

Тихи, жарки, ни холодны;

Щаслив тебѣ путь вездѣ отсель будь!..

Радуйся, страна щастлива! Пріймеш мужа добротлива...

Незабаром Григорій Савич одержав запрошення при-бути в Белгород. Вагався, важко було поривати з дорогою Переяславщиною. Тут побратався з музами, чимало років свого життя віддав цьому краю. Тривожні почуття виливав у віршах. Хотів у біблійних епізодах приходу предтечі Іоанна знайти пристановище своїм нестямним думам:

Вонмн небо и земля, ныйѣ ужаснися! Море, безднами всѣми согласно двигнися! И ты, быстротекущій, возвратися, Іордане...

Завершував навчання Васі Томари. Хвилювала учня дивна поведінка Сковороди за останній час. Мабуть, нелегко було йому розпрощатися з Переяславщиною, де залишив багато душевної тривоги. А тепер мав залишати друзів...

Похмура осінь приносила довгі ночі, холодні ранки, набридливу хвищу. Часом відшукає свого вчителя Вася десь під ожередом сіна або соломи. Щось там пише, роздумуючи, зважуючи. Обирав таке кубельце, де неподалік рясніли червоні кетяги калини. Сюди прилітали пташки калину дзьобати, наче приносили вісті з навколишнього світу.

Заздалегідь готував себе до подорожі. Адже людина живе для того, щоб иайширше оглянути світ, щораз пізнаючи нові явища. Відчував, що його помисли набули такої сили, коли стає тісно сидіти на одному місці,— життя кличе до нових дій. Думками ставав владарем просторів. Здавалося, що він породичався з ними від свого народження, прийшовши в світ не повзти по землі, а ширяти крилами в грозових далях. Чи вирости, зміцніли ті крила, чи вистачить снаги переборювати буревії у леті? Тут, на Переяславщині, перевіряв силу свого гарту. Не на сповідь ішов, готуючись до великих мандрівок, а на лоні природи вершив не догматичне, а визначене всім еством людини таїнство. Пізнавав не біблійно-канонічного святого духа, а всюдисущого бога в усьому живому й діючому, в рухові зірок і шелесті трав. Щодень перевіряв значимість своїх

переконань, як перевіряє гостроту клинка вершник перед неминучою січею.

Тривожно минала осінь, куталася хуртовинами зима. Спостерігав Вася, як учитель виходив під час хуртовини аж за хутір, наче хотів помірятися з стихією. Повертався засніжений, збуджений. Тоді, шаленіючи, грав на флейті, ніби виливав свою душу у звуках. Знав Вася, що й уроки в такі години були незвичайні. Це були захоплені розмови, в яких поставали образи великих людей. Серед них Джордано Бруно наче викладав "Вигнання торжествуючого звіра" з гострими афоризмами: "Природно, що вівці, у яких правителем вовк, караються тим, що він їх пожирає"... "Дозволено взяти під сумнів, чи завжди достатньо лише сильного голоду і пожадливості вовка, щоб зробити овець винуватими. Противно всім законам, коли за провину батька карають ягнят і матір". "Якщо князі накладають на свої голови корони з рогами, то цим показують добуту ними владу і подібність до звірів". Адже "їх навчають бути звірами і цим перемагати". "Багатство гонить істину, знищує правосуддя".

Сковорода готував себе до ширшого поля діяльності, де могли б чути його слово сотні, тисячі жадібних до істини. Здавалося, що досить загартував себе, щоб понести сміливі думки, пристрасть протесту в світ, де сови не терплять сонця, де освячується осячача тупість і козяча мораль...

Василь Томара проводжав свого учителя аж до Переяслава. Сковорода пізнавав сходжені ним шляхи та доріжки. Кожна нагадувала йому зустрічі й пригоди. Прощаючись, Вася просив не відмовити йому в порадах, коли постануть перед ним питання, погоджені життям...

На все життя зберіг Василь Томара любов і повагу до свого вчителя, а просвітительські ідеї, сприйняті від нього, поніс шляхами свого життя. Запалені іскри гуманізму не згасли в чулій душі вихованця. Він гордився іменем свого учителя і згодом, ставши другом поетів-просвітителів В. Капніста й Г. Державша. Працюючи в колегії іноземних справ, посланником у Константинополі та займаючи інші посади, Василь Томара не забував заповітів народолюбства Сковороди. Творець "Оди на рабство" В. Капніст сприймав від свого друга, як естафету, сквородинські традиції. У вірші "На смерть Василя Степановича Томары" він висловив прихильність до людини, в душі якої не згасали іскри, запалені його вихователем...

Попрощавшись у Переяславі з Василем Томарою, Сковорода попростував давно знайомою доріжкою до двору сотника, несучи тривожні думки-запитання. Кого зустріне в світлиці, уквітчаній вишиваними сотниківною рушниками? Ще віддаля почувся гомін, що долинав від подвір'я. Може, лементують школярі? Може, в будинку

сотника заведено школу? Ближче підходив — тривожніше брижилось чоло. Пізнав п'яні вигуки, гидкі пісні. В будинку сотника відкрито корчму... Переступив поріг світлиці сотниківни. Не рушниками красувалися стіни, а зіяли, як чорні баговиння, плями від горілчаних бризків та тютюнового диму. За столами куняли людиноподібні сп'янілі постаті. Стояв ніким не привітаний. Обірваною струною заскиглила в серці печаль. Поніс її на могилу сотника.

Знайшов на ній жмуток чорнобривців, догадувався, чиею рукою покладені вони.

Краялось серце поета-мисли-теля, породжуючи нові ліричні мотиви, вписані в "Сад божественных пѣсней":

Тайна странна и преславна!

Се — вертеп мѣсто небес!

Дѣва херувимов главна

И престолом вышним днесь.

Пов'язував з реальним життям мисливий поет біблійні легенди, що звеличали образ діви непорочної. Народ своєю фантазією оздоблював цей образ, як у свій час і великий Рафаель пензлем увінчав його:

О блаженны тѣи очи, Что на сію тайну зрят...

Вирушив у дорогу, побувавши на майдані, де понад півстоліття тому шикувалися козацькі частини, виступаючи під командуванням чернігівського полковника Лизогуба та переяславського Мировича в Азовський похід. Тоді дзвонили в усіх переяславських церквах та гриміли гарматні постріли, віщуючи козацьку звитягу.

Не чути було ні дзвонів, ні гарматних пострілів, коли з цього майдану вирушав у похід духовних звитяг мандрівний мислитель. Не тільки флейту та скрипку поніс він на Слобожанщину, а й жмуток написаних віршів та невичерпні щедроти своєї душі.

ШЛЯХАМИ СЛОБОЖАНЩИНИ

Давній Муравський шлях, що слався по межиріччю Дніпра і Дону, від Перекопа аж до Тули, привітав своїми просторами мандрівника на Слобожанщину. Віками торований, літром міряний, ордою їжджепий, січами прославлений, чумацькими возами накочений, могилами сто-іп іпачсний, у думках оспіваний древній Муравський шлях. Перетинаючи Самару й Орел, залишаючи на півдні ле-п їдарну Савур-могилу, послався він до верхів'їв Сівер-ського Діппя, Осколу, Ворскли, Псла, Сейму. Тепер уже не ходила по ньому татарва, але, щоб не наражитись на небезпеку, при зброї мандрували купецькі каравани на Перекоп.

У пам'яті народній живими залишилися спогади про те, як півстоліття тому татари нападали на Чугуїв, Зміїв, Лиман, а в 1710 році кримський хан спустошив багато селищ Харківського полку.

Знав Сковорода про ці бідування слобожанш'в ще з писаної літератури. У 1705 році в Києво-Печерській лаврі польською мовою було надруковане "Похвальне слово" про боротьбу козацьких старшин Донець-Захаржев-ських проти татарських нападів. Мабуть, тому виявляв він прихильність до Доиець-Захаржевських, в яких не раз зупинявся, мандруючи по Слобожанщині та вивчаючи її історію, народні звичаї, побут і пісні, що розповідали про переселення наддніпрянців на слободи.

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу, Іди з нами, козаками, на Україну, на слободи. На Україні всього много — і паші, і браги. Не стоять там вражі ляхи, козацькі враги. На Україні суха риба з шапраном; Будеш жити козаком, як паном. А у Польщі суха риба з волюю. Будеш жити з вражим ляхом, як з бідою.

На заселених слободах утворилися прославлені полки Слобідської України — Харківський, Ізюмський, Сумський, Охтирський, Острогозький, що обіймали територію

від Ворскли аж до Дону.

Слобожанщина привабила мандрівника своїми просторами, красотами лісо-степової природи, повільним плином річок, доброзичливістю хліборобів. Полковий адміністративний устрій з козацькими виборними правами позначився на характері населення. Кілька козацьких старшинських родин увійшли в історію Слобожанщини іменами полковників. Це — полковники Квітки (Харківський, Ізюмський полки), Донець-Захаржевські (Харківський, Ізюмський, Сумський полки), Тевяшови (Харківський і особливо Острогозький полк). Саме в родинях колись прославлених слобожанських полковників знаходив інтерес Сковорода. Тут можна було почути перекази про козацькі походи та про інші історичні події...

Минуло століття, як серед Дикого поля повиростали фортеці-міста, в яких стояли козацькі полки. У 1652 році на Тихій Сосні на Острогожці засновано Острогозьк; 1654 року закладено Харків з фортецею на правому березі річки Харків та лівому — Лопані. Відігравали роль фортець і монастирі: Святогорський па скелястій височині над Дінцем, Троїцький — на Охтирській горі над Ворсклою, Курязький—в долині рік Харків і Лопань. Сло-бодський сотник Сіннянський віддав свою маєтність на збудування Сінпянського монастиря на Богодухівщині та став його ігуменом. У цих монастирях не раз бував Григорій Сковорода. Всі вони підлягали белгородському єпі-скопству. 1726 року з Белгорода переведено до Харкова славнозвісний Слобожанський колегіум. Одночасно в Харкові засновано Покровський монастир, на кошти якого утримувався цей учбовий заклад.

У Белгороді відбулась зустріч Григорія Савича з переяславським знайомим Гервасієм Якубовичем, що рекомендував ученого єпіскопу Іоасафу Миткевичу, який у

128

розмові пересвідчився, що Сковорода може бути корисною людиною для колегіуму, і запропонував йому професорську кафедру. Не вагаючись, пішов поет-мисли-тель на педагогічну працю в колегіум, поніс свої знання, переконання й бажання ширити науку в душі новітнього просвітительства. Недомовлені в Переяславі судження про життєві основи прекрасного він тепер мав змогу ширити на Слобожанщині.

У Харкові спостерігав Сковорода багато нового. Тут швидко розвивалось ремісництво, виникали мануфактури та розвивалась торгівля. На всю Слобожанщину прославився Харків своїми ярмарками, на які наїжджали купці з Москви, Литви, Грузії та інших місць. Везли сюди різний крам кіньми, волами, верблюдами, навіть ішаками. Крім росіян, торгували тут греки, волохи, німці. На березі Лопані, де таборились приїжджі, завжди повисав галас. На ярмарки сходились кобзарі та лірники, серед яких зустрічав Григорій Савич і своїх друзів.

Та не тільки в ярмаркові дні збиралися на торжища люди. Постійно в Гостинному ряду велася торгівля шовковими, шерстяними, бавовняними, полотняними тканинами, порцеляном, мідними, залізними виробами, чужоземними винами та різними прикрасами до одягу. Продавали тут східні та місцеві килими. Адже в Харкові існувала Коцарська вулиця, де жили килимники, що виробляли коци. А ремісники відповідно

своїм фахам жили на вулицях Римарській, Чоботарській, Кузнечній.

Найбільше вабила Сковороду Коцарська вулиця — цікавився він майстерними візерунками коців. Але не лежав до душі торговельний шарварок. Більше часу він коротав аж у Бабаях, звідки, напившись криничної води, пішки приходив читати лекції в колегіумі.

Дивний професор відзначався і своїм мисленням, і своїм побутом. Він одягався чисто, пристойно, але просто. Харчувався овочами, фруктами, молочними стравами, не вживаючи м'яса. Приятелював з простими людьми,

129

релігійних обрядів не виконував. Меблі в його кімнаті були дуже прості, без всякої зайвини. Почував себе завжди бадьоро й енергійно.

Лекції його виливалися в задушевні бесіди, в яких розум було поєднано з великим досвідом, знаннями поезії античної, середньовічної та нових часів. У бесідах Сковороди відчувалась боротьба думок, якими проймалися і слухачі, усвідомлюючи, що поезія не є штучним слово-сплетінням, а піїтика—не схоластична наука, не догматика, а живе розуміння прекрасного в його глибоких таємницях. Вийшовши з лекційного залу, професор зупинявся іноді біля великої картини богоматері, написаної якимсь художником у живописному стилі епохи Ренесансу. Григорій Савич пояснював символічний зміст картини, доводячи, що живопис і поезія єднаються своєю красою. До цього ще склав і вірша, підпорядкованого новим вимогам силабо-топічної системи:

Возри! Се дѣва стоит, чиста...

Яблоко, змій, мір, луна йод ея ногами Яблоком является плотска сласть безчестна.

В кую влечет, как змій, плоть хитра и прелестна, Круг міра образует злу смѣсь мірских мн-Кній,

А луна знаменует сѣнь мырских им-Кній...

Відступаючи від біблійних канонів, Сковорода увінчував образ діви народними поняттями чесноти, задушевності, життєвої ширості. Тут його ідеали знаходили ґрунт і в мистецтві Ренесансу, і в поетичній творчості свого народу. Сприймавши, ще навчаючись в академії, своєрідний дух "козацького ренесансу", що позначився у багатій архітектурі, живопису й народних думках періоду визвольних війн українського народу, прославленого іменами Сагайдачного, Наливайка, Богуна, Хмельницького, поет-професор ширив його у своїх виступах. Його протест проти схоластики та просвітительські ідеї визріли на глибокій національній основі. Тим-то він був невідступним від своїх естетичних ідеалів.

Відгукуючись на злободенні події, поет користувався засобами іноказань. Не відкидав він і досвіду Тредіа-ковського та Ломоносова. Книгу Ломоносова "Собрание разных сочинений и стихах и прозе", видану в 1757 році, Сковорода знав і поділяв її новаторство.

Тільки з'ївився 1760 року журнал "Полезное увеселение.", як Григорій Савич знаходив у ньому цікаві прийоми іноказань, не проминувши і таких рядків:

На зайца, я не знаю как.

Вскарабкався червяк.

Во зсю на нем червячю волю

Червяк летит по чисту полю,

Другим червям кричит, гордяся на бегу:

— Ребята, видели ль, как я бежать могу?

Моралі байки, що обіймала більше рядків, ніж її основна фабульна частина, Сковорода не зачитував, а доручав спудеям самим робити висновки та пояснювати суть твору.

Виробляючи свої педагогічні прийоми, професор прагнув розвинути мислення юнаків, знаходити логічну послідовність висловлених у художньому творі думок. Він не тільки відкидав, а й засуджував механічне заучування, висміював тих, хто науку вкладав у схему методичних рецептів. Педагог завжди надавав перевагу витонченості розуму над накопиченням слів. Своїми поглядами він перегукувався з Джордано Бруно, який сміливо розвінчував тих, хто бундючно, наче законодавець, тримає себе на кафедрі, та робив з цього висновки: "О часи, о звичаї! Наскільки рідкісні ті, хто розуміє природу дієприкметників, прислівників, відмінків".

Якось навістив Харківський колегіум сам белгородський єпископ Іоасаф Миткевич. З цієї нагоди довелося Сковороді написати і зачитати урочистий привітальний вірш. Не міг він не виконати цього доручення. Григорій Савич знав, що Михайло Ломоносов і в найурочистіших одах на честь видатних осіб здійснював свої задуми

оіароднення культури віршування та вислову патріотичних настроїв. Вірш Сковороди не звучав урочистою одом. Це було звернення до людини, що сприяла розиткові освіти в колегіумі, не вдавалася в гординю. Тому й вірш звучав просто. Форма його була новаторською, відповідала завданням поета урізноманітити піїтику, реформувати строфіку:

Вышних наук сало снятый.

Лист розовый и цїт твой красный

Прїйми на тя веспный видї

Се возсія день твой благїй!

Озарил тебе спїт ясный.

Дух, дыша, свышшь благословит.

Возвеселися, о полк древес.

Болших и маленьких всїх сонм весь.

До вірша згодом дописав Сковорода ще й нотатку: "Сей архієрей родился близ Кїева, во граде Козельцѣ. Был пастырь просвѣшен, кроток, милосерд, незлобив, правдолюбив, престол чувства, любви свѣтильник. В вертоградї сего истинного вертоградаря Христова и я свято и благочестиво три лѣта — 1760-тое и 63-тїе і 4-тое... был дѣлателем".

Вірш сподобався єпископу. Це зміцнило позиції Сковороди в колегіумі. Лї навколо нього плелися небезпечні інтриги. Своєю сміливістю, відвертістю, новаторством він викликав незадоволення окремих осіб, які чекали нагоди позбутися волелюбця. Але

Сковорода добув довір'я єпископа Миткевича. На день його народження поет також написав вірш: "In natalem bilogrodensis episcopi" ¹. У вірші мовиться про життя, повне небезпек, та висловлені побажання довголітнього життя поважній особі.

Миткевич мав намір дати ширші можливості творчій діяльності Сковороди і вважав, що йому належить прийняти духовний сан. Єпископ доручив Гервасію Якубовичу умовити його прийняти чернецтво, обіцяючи надати в

На день народження белгородського єпископа (лаг.).

132

І Корому часі високе звання. Вислухавши Гервасія, Сковорода відповів:

— Хіба ви бажаєте, щоб і я збільшив число фарисеїв? їжте жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і монашествуйте! А Сковорода вбачає "монашество" в житті нестяжательному, довольстві малим, здержливості, в усуненні всього непотрібного, щоб придбати пайпотрібні-ше, у відверженні всіх примх, аби зберегти себе самого в цілості, в приборканні самолюбства, аби зручніше виконати заповідь любові до ближнього...

Гервасій переконував Григорія Савича, щоб той поступився во ім'я його власної дружби та поваги до єпископа.

— Дякую за милість, дружбу і похвалу,— твердо відповів Сковорода.— Я не заслуговую нічого цього за свою неслухняність у даному разі.

Знаючи, що Гервасій, викопуючи бажання єпископа, ще буде робити спробу залучити його до духовного стану, він заявив про своє бажання залишити Харків. За три дні нескорений професор був у приятеля під Белгородом у тихому селі Стариці.

В обійми своїх просторів прийняли його ліси і діброви з прозорими дзвінками ручаями, задумливими вербами й зеленими луками. На лоні природи щедро привітала поета незрадлива муза:

Ах поля, поля зелены, Поля, цвѣтами распещренны! Ах долины, яры, Круглы могилы, бугры!

Ах вы. вод потоки чисты!

Ах вы, берега травистыЦ

Ах ваши волоса, вы, кудряеые лѣса!

Жайворонок меж полями, Соловейко меж садами; Тот, выпрь летя, сверчит, а сей на вѣтвях свистит...

133

А когда взойшла денница.

Свищет в той час всякая нгнца,

Музыкою воздух растворенный шумит вокруг.

Только солнце винпкпет. Пастух овцы выганяет

И на свою свиріль выдает дрожливый трѣль.

Пропадайте, думы трудны.

Города прсмноголюдиы

А я с хлѣба куском умру на мѣстѣ таком.

У творчому піднесенні Сковорода на Слобожанщині писав вірші, банки, філософські трактати, в усній передачі ширив мотиви народних пісень, вносячи до них свої додатки й зміни. Сліди його творчості позначилися в чумацьких та козацьких піснях. Приписують йому й авторство популярної пісні "Ой годі нам журитися", що набула пізніше різних варіантів.

Саме в слобожанських піснях чимало залишив поет дарів своєї музи. Він при кожній пагоді навіщав тут пам'ятні історичні місця. В Мерефі, зокрема, мав нагоду слухати перекази про народженого тут Івана Сірка та пісню про Сірчиху-Іваниху.

В городі Мерефі жила вдова,
Старенька жона
Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала...

Захоплювався Сковорода й живописом. Малював він переважно олівцем а натури або з біблійної фантастики, підкреслюючи вигаданість подій, його малюнок Ноевого ковчега на горі Арарат виразно відзначається саме такими рисами. Ковчег стоїть на неприступному шпилі; навколо спадає вода після "всесвітнього потопу". Не біблійний голуб, а якийсь велетенський птах кружляє над ковчегом. На обрії пробиваються промені сонця, вигракічі! неселкою. Малюнок обрамлено колом, наче у вікні ВИДНО далечінь. У такому ж колі намальовано і "Скелю серед моря з голубом". Тут скеля подібна на якусь велетенську істоту, на голові якої тримається голуб. Навколо морський безмір. Ці малюнки пов'язані з філософським пізнанням світу, його таємниць. Сковорода додавав їх до своїх філософських трактатів.

Слобожанщина привабила поета-мислителя самобутністю звичаїв, пісень, легенд. Сюди не сягала влада польських магнатів, не було поживи для єзуїтів. Селяни кохалися в хліборобській праці, скотарстві, бджільництві. Здавна славилися добротним пивом гуральні. Розвивалась шкіряна та ткацька промисловість. Тут Григорій Савич знайшов багато друзів, які гостинно зустрічали його і випроводжали. Залишав мандрівник по собі згадки й перекази, в яких розповідалося про його добрі вчинки, про пригоди дивного життя...

ВІДГОЛОСИ ПОДІЙ

гетьман Кирило Розумозський доручив своєму помічникові академіку Григорію Теплову — вихованцю і позашлюбному синові Феофана Прокоповича — скласти проект відкриття Батуринського університету. 1760 року проект було написано за зразком кращих європейських університетських програм. Велике значення надавалось вивченню в ньому мов, математики, фізики, астрономії, права, медицини, філософії, літератури, для чого передбачалось відкрити дев'ять професорських кафедр.

Цього заходу не могли не вітати прихильники розвитку світських наук, до яких належав і Сковорода, підтримуючи боротьбу прогресивних діячів проти теологічного догматизму та застарілої схоластики, що гальмували розвиток передової думки. Вісті про відкриття університету широко рознесли по всій Україні. Вже були

вжиті заходи щодо матеріальної бази нового культурно-освітнього закладу. Мали відійти до нього маєтності Ба-туринського монастиря, який передбачалось закрити, щоб в його приміщеннях розмістити університет. Ці заходи окрилювали новаторів у науці. Відкривалися можливості й Сковороді поширити свою діяльність. Він добре знав автора проекту університету, бо зустрічався з Тепловим, перебуваючи у придворній капелі, де вихованець Прокоповича на той час уже прославився своїми музи-кальйо-вокальними здібностями, добирав мотиви до романсів.

Відкриття університету затрималось, бо Кирила Розумовського покликали до двору імператриці Єлизавети, яка тяжко захворіла. Подорожуючи в столицю, він зупинився з Тепловим у Москві для вивчення досвіду роботи в університеті.

Прибув у Петербург Кирило Розумовський перед смертю імператриці. Тут його надовго затримали. Ставши імператором, Петро Третій доручив йому очолити воєнний похід на Данію. Розуміючи безглуздість цієї воєнної авантюри, Кирило Розумовський приєднався до тих осіб, що замишляли вчинити переворот, і взяв участь у його здійсненні. Імператрицею була проголошена Катерина Друга. Перший її маніфест складав за наказом Кирила Розумовського академік Григорій Теплов.

Але з перших днів царювання Катерини Другої почалися конфлікти Кирила Розумовського з найближчим фаворитом імператриці Григорієм Орловим, який, взявши на себе здійснення таємної змови проти Петра Федоровича, прагнув усунути від царського двору тих, хто міг би стати на перешкоді задуму знищити царя. Діяльність Розумовського була обмежена, що негативно позначилось і на заходах до відкриття університету в Батурині. Катерина Друга, ставши 1762 року імператрицею всеросійською, почала здійснювати політику дворянської диктатури і посилювала гноблення підвладних імперії народів.

136

Війна з Пруссією на той час завершувалась перемогами. Командуючий армією Петро Олександрович Румянцев тримав уже в своїх руках ключі від Берліна. Імператриця Катерина вітала полководця, прославленого у так званій "семилітній війні", і знайшла для нього нове поле діяльності. Якщо Румянцев зумів отримати ключі від Берліна, то в ці руки можна віддати й владу на Україні, відібравши гетьманську булаву від Кирила Розу м о всь кого.

Це все сталося несподівано для гетьмана. Він, навпаки, мріяв про зміцнення своєї влади і збирався возвести рід лемешівської Розумихи в незмінне успадковане гетьманування. Вже готував свого сина, щоб до його рук передати гетьманську булаву. 1763 року полковники Гор-ленко та Хованський склали супліку про надання Розумовським спадкоємства родової влади гетьманів. Але київський митрополит та печерський архімандрит відмовились її підписати. На раді козацької старшини у Глухові ухилились від підпису супліки і генеральний суддя Дублянський, обозний Кочубей, осавул Скоропадський, бунчужний Апостол. Інші представники старшини підписали супліку, яку було відвезено імператриці Катерині. Незабаром вона видала таємну інструкцію генерал-прокурору Вяземському, в якій говорилося: "Коли в

Малоросії гетьмана не буде, то треба прагнути, щоб вік й імена гетьманів щезли".

10 листопада 1764 року Катерина дала сенату указ про організацію Малоросійської колегії — замість гетьманської влади на Україні. Головою колегії призначався граф Петро Олександрович Румянцев. Цього ж року указом імператриці утворені Новоросійська та Слобідсько-Українська губернії.

З перших років імператорства Катерина стає на шлях приборкання "інакомислячих" та боротьби з вільнодумством. У маніфесті 4 червня 1763 року вона повелівала приборкувати тих, хто ширить "неспристойные умствования", які "спокойствию нашему и всеобщему вредны". Такі крамольники, на думку імператриці, "заслуживают достойную себе казнь".

Сказала своє владне слово імператриця і про приборкання непокірних кріпаків. Указ 11 липня 1763 року, підписаний Катериною, оповіщав: "...ежели впредь последует какая от крестьян помещикам непокорность и посланы будут воинские команды, то сверх подлежащего по указам за вины их наказания, дабы чувствительнее то им было, взыскивать с них и причиненные по причине их непослушания казенные убытки, дабы другие, боясь сего, к тем ослушаниям не приставали..."

Незабаром за цим було оголошено й указ про заборону надсилати супліки та різні скарги на ім'я імператриці. Такі справи мали надходити у відповідні урядові установи. За порушення такого порядку оскарження незаконних дій наказувалося винних притягати до відповідальності. Всі ці укази лицемірно супроводжувались посиланнями на "природное наше великодушие", "природное наше человеколюбие"... Маніфести, укази, повідомлення про мандрівки, гостювання імператриці з деталями її обідів та прогулянок друкувалися на перших сторінках "Санкт-Петербургских ведомостей" та "Московских ведомостей". Не могли вони не викликати обурення гуманіста-мислителя.

Ускладнення, які виникали у діяльності Сковороди, крили в собі глибокі причини. Він належав до тих, хто ширив "непристойные умствования", за термінологією маніфесту імператриці Катерини.

Читав Сковорода повідомлення в "Санкт-Петербургских ведомостях" і про "благодійства" монархині. В одному з номерів газети за 1764 рік сповіщалося про відвідини нею будинку Ломоносова. Такою поведінкою імператриця намагалась показати себе прихильником науки та мистецтва. Вона заgravала з французькими просвітителями-енциклопедистами, листувалася з ними. Своїми зв'язками з Вольтером, Дідро, Даламбером, Моитеск'є імператриця набула слави, до її голосу прислухалися в Європі. Вона уміла робити благодійні жести, якими багатьом засліплювала очі.

У часи великої скрути просвітителя Дідро російська владарка трону за купує в нього за 15 000 ліврів бібліотеку, залишає її на схорону в того ж Дідро і сплачує йому за збереження книг по 1000 франків на рік. Це викликало захоплену похвалу Вольтера: "Хто міг би уявити 50 років тому, що прийде час, коли скіфи стануть так благородно винагороджувати в Парижі добродійність, знання, філософію, з якими так негідно обходяться в нас". Вольтер пишався наданим йому званням академіка Російської

Академії наук.

Всі ці добродії імператриці не захоплювали Сковороду. Він у свій час добре придивився до царської величності та придворних порядків, знав, що навколо трону крутяться, як на каруселі, фаворити, временщики, авантюристи й пройдисвіти. За благодійними жестами крились темні сторінки підспудної історії. Катерина вживала всіх заходів, щоб приховати історію з своїм чоловіком Петром Федоровичем, якого з її відома задушили найближчі фаворити.

Щоправда, імператриця припустила деякі необережності. Такою необережністю, скажімо, була прилюдна страта в столиці на Обжорному ринку Василя Мировича — онука колишнього переяславського полковника, який організував змову, щоб звільнити від ув'язнення колишнього імператора Петра Федоровича. Змова провалилась випадково, бо спільник Мировича, посланий для зв'язку з підготовленими до заколоту частинами гвардії, несподівано потонув у Неві.

Катерина Друга, взявши до рук імператорський скіпетр, надала особливого значення цій події. Насамперед вона мала замести сліди знищення Петра Федоровича. По-друге, — змова Мировича крила в собі велику небезпеку заколотів на Україні. Мирович доводився не тільки внуком відомого переяславського полковника, а й родичем гетьмана Павла Полуботка, якого кинув за ґрати Петро Перший.

Ще малими дітьми повіз з собою в Петербург Полуботок внуків полковника Мировича. Там вони залишились, добули освіту. Василь Мирович став впливовим серед гвардійців. Про Мировичів багато чув Сковорода ще в Переяславі, звідки походив цей рід козацької старшини. У 1764 році Василю Мировичу публічно було стято голову на ешафоті. Про цю подію заговорили на Україні і за кордоном. Звістка дійшла до французьких просвітителів-енциклопедистів, які завагалися в своїй прихильності до російської імператриці. Довелося їй поспішити новими добродійствами притупити гостроту розголосів.

Терзаннями наповнювались думи мислителя-протестанта. Стяти голову закованій у кайдани людині — це злочин перед людськістю. Одна волосина стятої голови дорожча за сонми тих, хто стинає голови. Людина — вінець творіння, вінець природи. А природа божественна. Такі явища виправдовують закони. Але закон правди не мириться з законом підступної лжі, творимої руками коронованих осіб.

Виступаючи в ролі покровительки освіти, Катерина тримала в полі зору й Слобожанщину з її Харківським колегіумом. З утворенням Слобідсько-Української губернії та заміною Харківського козацького полку гусарським полком імператриця вирішила реформувати й освіту, надавши особливі привілеї дворянству. Для цього вона благоволила поширити навчання в Харківському колегіумі та ввести додаткові класи для спеціальної освіти шляхетних дітей.

Запроектвані нові освітні заходи торкнулися і діяльності Сковороди.

дружба

Не залишив Слобожанщини Сковорода і тоді, коли, відмовившись прийняти чернецтво, відійшов і від роботи в колегіумі. З ним постійно тримали зв'язки його

приятелі. Приязний до Григорія Савича префект колегіуму Кордет і ліберально настроєний ректор Бродський вирішили запросити професора знову повернутися на кафедру. Не нашкодило перекопати й Іоасафа Миткевича, щоб він відмовився від свого рішення зарахувати Сковороду в ченці. 1761 року його знову вітали улюбленці спудеї на кафедрі колегіуму. Серед них був Михайло Ковалінський, з яким відтоді розпочалась у Григорія Савича дружба, що залишилась непорушною на все його життя.

Юнак любив і поважав учителя, бачив у ньому високоосвічену, гуманну й правдолюбну людину. Сковорода став справжнім його наставником і вихователем. Вперше, коли друзям довелося розлучитися (Ковалінський 1762 року виїхав на вакації до батька на село), Сковорода написав йому латинською мовою листа, даючи поради: "Вдома ти відпочивай, але уникай і надмірного неробства. Надмірність породжує пересиченість, пересиченість — нудьгу, нудьга ж — душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим. Немає години, не придатної для занять корисними науками, і хто помірно, але постійно вивчає предмети, корисні як в цьому, так і в майбутньому житті, тому навчання — не труд, а втіха. Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним".

До повчального листа Григорій Савич додає кілька афоризмів грецькою мовою, називаючи їх "сентенціями": "Кращий путівник в старості — це мудрість", "Прекрасна і велична любов до чесноти", "Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом. Ніщо, говорить Сенека, так не радує, як вірна дружба", "Прекрасне трудне", "Короткий шлях до зла".

Листи до Михайла Ковалінського набувають змісту етичних та естетичних трактатів, що відповідали педагогічним поглядам Сковороди. В іншому листі латинською мовою до "найдорогопіннішого Михайла" він всебічно обґрунтовує твердження: "Людина у твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обману і впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся і маю право непокоїтися. Бо що мені робити в житті, чим заповнити свій дух, про що піклуватися? Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати — значить, не жити, а бути мертвим, адже турбота — рух душі, а життя — це рух. Одні піклуються про одне, інші про інше; я ж турбуюся про прихильні до мене, дружні мені душі отроків і юнаків".

Численні листи навчателя до свого вихованця, надіслані йому вірші становлять велику спадщину мислителя, педагога, поета. Все це писане переважно латинською мовою. "Коли я зустрічаюся з своїми музами, — пише Сковорода, — то завжди бачу тебе в своїх думках, і мені здається, що ми разом втішаємося принадами муз і разом ходимо по Гелікону... Я тебе любив би, навіть якщо б ти зовсім був неписьменним, любив би саме за ясність твоєї душі і за твоє прагнення до всього чесного... Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сіцилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне і корисне, — то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка

зростає з кожним днем..."

Листи Сковороди багаті своїми іносказаннями, афоризмами, частково запозиченими з античної та інших літератур. Вони надають своєрідної художньої орнаментовки сквородинській епістолярії: "З життям нерозривно пов'язана прикрість", "Безумцеві властиво жалкувати за втраченим і не радіти тому, що лишилось", "Міцна і віч на любов виникає із спорідненості вічних душ". "Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникне дружби", "Пурпурна тога жерця ховає надуту шию", "Дияволом я між іншими станами духу вважаю печаль", "Солодкий шлях життя, коли совість чиста", "Нічна рослина в'яне зі сходом сонця", "Мудрець повинен і з гною вибирати золото", "Якщо велика справа панувати над тілами, то ще більша — керувати душами", "Прагнемо вершини, щоб принаймні оволодіти серединою", "Копай в середині себе колодязь тієї води, яка зростить і твій дім, і сусідські", "Смійся з людської глупоти, її ж оплакую"...

Часто Сковорода зі своїми молодими друзями зустрічався на лоні природи в Лисогір'ї, де було господарство Покровського монастиря, на утриманні якого перебував Харківський колегіум. Тут, у пасіці, біля пастівника, завжди зупинявся поет, його навіщали молоді друзі Михайло Ковалінський, Григорій Ковалінський, Олексій Базилевич. Микола Завадовський та інші. Гра на флейті та пісня лунали просторами Лисогір'я аж до берегів Лопані. Часто у цьому колі Сковорода вітав і пастухів. Не один з них сприйняв сквородинську пісню, щоб її понести далі з іменем щирого народолобця.

Та швидко нависли чорні хмари над Харківським колегіумом — з приходом на пост белгородського єпископа Порфирія Крайського після смерті його попередника Іоасафа Миткевича. Новий єпископ, вихованець Московсько-Законосиаської академії, приніс у колегіум дух мракобісся, таємних доносів, утисків, гонитви на прогресивних діячів. Першим зазнав ударів професор Кордет за незрозуміле для єпископа викладання філософії, його було заслано в Святогорський монастир. Ця подія глибоко вразила Сковороду. Він спостерігав, як злобителі плетуть чорні сіті навколо нього.

Чим більше загострювалась боротьба, тим рішучіше Сковорода виявляв дух протесту проти мракобісся. То він живе з пастухами в Лисогір'ї, то зустрічається з молоддю будь-де поза стінами колегіуму. Сміливий навча-теяь допомагав пізнавати в архітектурі Харкова його історію...

Лише сторіччя минуло з часу заснування цього міста на Слобожанщині. То була оборонна від татарських нападів фортеця. Харківський та Ізюмський полки стояли на сторожі населення Слобожанщини. Місто будували козаки, міщани та слобідське населення. Тут не виникли величезні споруди, фортеці, як в інших містах. Найзначнішою спорудою був Покровський собор, який не обіймав великої площі, але ставно височів своїми чотирма поверхами, як дозорець степових просторів, повитих долинами невеликих річок, що несли свої весняні води до Дінця, давнього побратима руської раті в походах на половців.

Увагу Сковороди привертало мистецтво іконописного живопису в соборі. Високий іконостас, оздоблений різьбою, та багатотональні кольорові його розписи гармонійно

єдналися з позолоченим обрамленням.

Слобожанщина вписувала свої райдужні гами в українське барокко. Великої майстерності досяглії слобожани в своєрідній художній інтерпретації козака Мамаю. У дзвіничному притворі, що вів до собору, красувався малюнок, біля якого подовгу зупинявся з своїм учнем Григорій Савич. Не раз йому доводилося бачити малюнки подібного козака на просторах від Тиси до Дінця. Але найколеритніше оздоблювали його слобожани, втілюючи риси козацької повнокровної краси, життєлюбства, вольності й гумору. Повний вид, розкішні козацькі вуса, довгий оселедець на поголеній голові, пронизливо-насмішкуваті карі очі під чорними дугастими бровами. Сидить козак, підібгавши ноги, грає на кобзі, а кінь на прив'язі завжди готовий розділити з господарем сміливу подорож, ба навіть і винести з небезпеки або стати перед лицем

ворога. Надвечоріві сутінки лягають разом з хмарами на землю, відтінюючи постать козака. В цьому образі втілені естетичні смаки слобожан. Їх поділив Сковорода, сприймаючи своєю поетичною душею красу кольорів, ліричну композицію картини та виховуючи художній смак у свого учня-приятеля Михайла Ковалінського.

Допомагав йому Сковорода збагнути глибоку мудрість образу Мамаю, дух волелюбства і незалежності. Наче жартома поглядає він, примовляючи: "Я той, що лихом б'є об землю і жартами біду перемагає. Таким вродився. Де воля обіймається з роздоллям, там неодмінно і я з'являюся з своєю кобзою... Подай мені руку — станемо побратимами".

Сковорода настільки захопив свого учня оповідями про пам'ятки культури, що Михайло Ковалінський домовився помандрувати з ним до Києва. Наче незримо супроводжував у дорозі мандрівників і легендарний козак Мам ай.

Мандрівка відбулася 1764, багатого на події, року, коли Сковорода, не витримавши підступних дій єпископа Крайського, на знак протесту залишив праю в колеґіумі. Охоче погодився він на спільну подорож з Ковалінським до Києва, аби відвернути свою увагу від чинимих йому неприємностей.

ПОДОРОЖ ДО КИЄВА

Навістивши друзів у Охтирці, вони подорожували через Ромодан до Києва битим шляхом, утвореним чумаками. Часом ночували разом з ними, зупинялися в селах і містах, слухали розмови людей, скарги на нові порядки та посилення утисків. Чула душа поета-мислителя всотувала в себе народну тугу, що часом виливалася в пісні...

Ось і Дніпро, а на горі золотоголавий Київ. Чимало років минуло відтоді, як Григорій Савич залишив його.

Пізнавав знайомі споруди. А поруч з'явилися й нові. Недалеко від Лскольдової могили стояв тепер світлий, красуючись золочено-блакитними переливами в тіні дубів, царський палац,— здійснила-таки імператриця Єлизавета за життя свій намір. Майже одночасно з палацом виросла на відрозі Старокиївської гори над Дніпром Андріївська церква — одна з архітектурно витончених споруд прославленого Варфоломія Растреллі. Легкість і граційність форм відтінювалися блакитними та білими й позолоченими прикрасами, доповнюючи гармонію всього наддніпрянського ландшафту звучанням

ліричної струни в ансамблі древніх храмів. Це особливо вражало Сковороду — прихильника ліро-епічної співзвучності в поезії, музиці та архітектурі.

А ось Михайлівський золототерний собор. Загули дзвони, наче привітали слобожанських прибульців, і лягли густострунним відгомонам на дніпрові далі. Сковорода і Ковалінський познімали шапки. Молились не біблійному Саваофу, а дивній красі. Молились, як колись древні русичі на цих наддніпрянських висотах вклонялися Дажбогу та його внукам. Тут відправлялася служба і в часи походів Володимира на половців.

Мозаїками і фресками, наче кольоровими килимами, обгорнуті внутрішні стіни, склепіння, колони, що підсилюють враження монументальності споруди. Велично, у молитовній позі переливається світлотінями образ богоматері Під ним незрівнянна серед мозаїчних прикрас — "Євхаристія". Зображена на ній група постатей в гармонійному рухові вражає багатством барв. А ось мозаїка святого Дмитра — втілення мужності староруського воїна. Міцна постава, твердість виразу обличчя, в руці спис, в другій — щит, до пояса припасовано меч, наче зібрався русич у далекий похід.

Від Михайлівського собору пішли мандрівники до ще древнішої пам'ятки — Софійського собору. Зупинилися біля недавно завершеної добудови — дзвіниці та брами.

Григорій Савич пізнає у ній смаки свого учителя й ректора Київської Академії Заборовського. Орнамент у стилі барокко, ліплення гербів вражають урочистістю й щедрістю композиції — наче розшитим ніжними тонами килимом прикрашено стародавні будови Софії.

Кілька днів оглядали мандрівники Києво-Печерську лавру та химерно занурений серед гір Видубецький монастир. Водив Григорій Савич свого учня на Поділ, щоб разом завітати до рідної академії та помилуватися будовами Григоровича-Барського — колишнього київського спудея. Зупинилися на ночівлю в Межигірському монастирі. Тут було пристановище й тих, хто прибував з прославленого Запорозжя. На цей раз ченці разом з запорожцями привітали й прибулих слобожан.

У Києво-Печерській лаврі на них справили враження художні майстерні та друкарні, де виготовлялися гравюри з зображенням звірів, птахів, різних пейзажів. Далеко за межами рідного краю прославилося це мистецтво, до якого прикладали руки сотні обдарованих умільців, відбиваючи естетичні уподобання чулого до життєвої краси народу.

В усьому цьому Григорій Савич черпав мотиви для своєї творчості. Він сприймав стиль мистецтва, що наснажувало його творчі задуми звучанням внутрішніх рим, зливою алегорій та метафор. Але спостережливий зір поета вловлював не тільки пишну красу витворів мистецтва, а й дисгармонію суспільних взаємин. Київським монастирям були підлеглі сотні населених місцевостей, великі маєтності тяглися до Кончі-Заспи і далі розкішними багатими низинами Наддніпров'я. Григорій Савич закрімітип зміни, що сталися у взаєминах селян і монастирських пастирів. Він прислухався до розмов серед прочан, вловлював скарги та зітхання. Приносили сюди люди гіркоту своїх

турбот, утисків, зневаги.

Очевидно, не без підстав у цей час одержав синод від свого обер-прокурора лист, в якому відзначалось:

"Настроение, происходящее между духовными лицами в Малой России, единственно по причине управляемых ими самими имений духовных: епархии с монастырями, а монастыри с церквами в беспрестанных и долголетних тяжбах судебных находятся, а потому и сами власти во взаимной вражде между собою пребывают, все же духовные недвижимые имения с имениями мирских владельцев нескончаемые процессы ведут, и как власти по временам с места на место переходят, то судебные хлопоты даже до того простираются, что архиерей, произведенный из архимандрита, на себя, бывшего прежде архимандрита, противные и порицательные подает челобитные, чему особливо примеры находятся между кафедрою Киевскою и Печерским монастырем. Архиереи, архимандриты, игумены и игуменьи содержат в своих маестностях монахов городничими, т. е. управителями, которые своим развратным житием беспримерные соблазны мирским людям подают и, производя ссоры с мирскими помещиками, сами предводительствуют дракам, а иногда смертоубийству".

У Києво-Печерській лаврі Григорій Савич зустрів колишніх своїх товаришів з академії. Вони посідали значні чернечі пости, вели життя, далеке від подвижницьких вимог. Сковорода швидко розпізнав заскнілість церковних пастирів. Це його ображало і дратувало.

— Годі блукати по світу! — звертались до Сковороди колишні товариші. Час причалити до пристані! Нам відомі твої таланти, свята Лавра прийме тебе, як мати своє чадо, ти будеш стовпом церкви і прикрасою обителі.

— Ах, преподобнії,— гарячково відказав Сковорода.— Я стовпотворіння собою множити не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі божому.— Ченці замовкли, а Григорій Савич вів далі:—Риза, риза! Дуже небагатьох ти опреподобила! Багатьох зачарувала. Мир ловить людей різними сітями, прикриваючи їх багатствами, почестями, славою, друзями, знайомими, покровительством, вигодами, утіхами й святинею. Але найгіршою є сіть остання. Блаженний той, хто святить серця, щобто щастя своє, не заховав у ризу...

Слухаючи такі єретичні речі, ченці почали розходитись. Лише поодинокі залишились біля Сковороди.

— О мудрий чоловік,— говорили вони.

Від учителя не відступав його відданий учень Кова-лінський, жадібно слухаючи гострі розмови Сковороди.

Не змогли печерські пастирі накинути ризи на мужнього проповідника істини, не заплутали його в сітях житейської суєти, матеріальних вимог. Він уболівав за своїх колишніх друзів по Київській Академії, розуміючи їхній духовний занепад. Боляче було дивитися йому, як ляння цитадель культури — Києво-Печерська лавра, втрачаючи свою давню вагу, перетворюється в осередок мракобісся, де плетуться сіті духовного

уярмлення народу церковними законами, сповідями та обіцянками раю. Вражали мислителя-гуманіста своїм пригноблено-покірним виглядом прочани, що несли свої сльози й зітхання сюди, де пороки й облудна брехня прикривалися удаваною святістю.

Мандрівка зміцнила дружбу Сковороди з Ковалінським. Їх обох приваблювала дніпрова краса, гармонійна велич архітектури й живопису. Мистецтво має велику силу єднати людські душі. Під впливом мистецтва налагоджується гармонія почуттів, якими людина обіймає віки. Мистецтво прориває оболонку обмеженості, підносить індивідуальність, наповнює серця добротою. Великі митці були завжди великими гуманістами, перед якими скоряються простори часу і відстані. Цю істину збагнув мислитель. Наливалося його серце гордістю та скорботами за свій народ, який і в найтяжчі часи свого історичного буття не переставав творити духовні цінності.

МАРЕННЯ ЧИ ПРИВИД?

Залишаючись на самоті, він використовував дозвілля, щоб поглянути на топтані ще в студентські роки доріжки. Часом потрапляв на околицю міста, наче виривався з колючих лабетів людних вулиць. Любив на просторі слухати надвечірні передзвони, що м'яко стелились в оксамитовій сизій далині. Простував, поринаючи у хвилях привабливих звуків. Так дитя підкоряється голубливій звабі.

Мінорний клич передзвонів привів слобожанського прибульця аж до брами жіночого монастиря. Зупинився, вражений чернечим хоровим співом, що виривався з-за високих стін. Стриманими риданнями бились об мури жіночі голоси, наче просилися з ясиру на волю лихотер-ппі бранки. Чи то церковна пісня, чи плач невірницький сумний? Стояв зачарований і вражений дивним співом, уловлюючи в звабних голосах зворушливий смуток. Хотів, щоб розверзлися нездвижні мури і з'явилися привидами ті, що затамовують у собі життєву снагу, одягти чорне вбрання.

Завмирав дзвін, і замовкав журливий спів. А він все стояв, як прибулий жебрак у чеканні офіри біля брами. Та ось вона розкрилась. Ігуменша виводила парами черниць. У кожної сковані мовчанкою уста, понурий вигляд, уповільнено стримана хода. Наче виконували зневолені бідолашки покладений на них обов'язок регламентовано щоденних дій. Тоскно проходили повз припишклого під муром чужинця, не помічаючи благально-скорботного погляду жагою налитих очей. Та не всі були холодно байдужі до нього...

Дві черниці ніби на мить зупинились, кинувши зворушливий погляд широко розкритих очей. Пізнав у них гордовиту гідність пані Вишневської та ніжно-благальний смуток чарівної сотниківни. Пройшли, не оглянувшись, понесли заховану пишноту жіночої вроди. Квилила за ними услід думка. Яка недоля посестрила вас під цим чернечим балдахінням? Якому істукапу офіруєте ви свою вроду і трепет чулих душ? Вернітеся, щоб ще раз поглянути на вас, щоб ще раз забилося у риданнях безмовних неспривітане любов'ю серце.

Наче долинули благання ті — після недовгої прогулянки ігуменя повертала черниць. Заходили у розкриту браму, наче приречених пожирала дивна потвора своєю пащею. Ось і та пара, до якої приковано зір дивного прибульця. Пройшла пані

Вишневіська, не звівши голови. А в сотниківни іскрами бризнули з променистих очей сльози, покотившись по зблідлому обличчю...

Закрилась важка брама. Ще чув за нею помірний ритм ходи та шурхотіння чернечого вбрання, наче завмирав десь плескіт хвилі, збриженої пливом лебедів. Хотів би ти, стиснувши кулаки, грюкнути в нездвижену браму. Мовчали уста, кричало болем серце. Ой ви, брами, муровані стіни заґратованих споруд! Доки думка людська буде розбиватись об вашу незрушну твердінь? А ви, уярмлені невольниці суворих законів і звичаїв, не тамуйте своєї сердечної пристрасті! Верніться з того страшного ясиру, благословенного хрестом владик у копищах п'їтьми і рабства душ людських!..

Сутінками крилися мури. Костокрилі кажани снували химерні плетива навколо брами, граючи в піжмурки з миготливими зорями, що їх щедро дарувала ніч...

Лише другого дня Ковалінський зустрів змарнілого свого учителя. Не розпитував про його тривогу. Наповнене враженнями серце поніс непривітаний мандрівник на простори тихоплинних річок Слобожанщини. Довго ще оманним маревом поставали перед ним дві звабливі у своїй скорботі невольниці; тривожили уяву провидця людської долі.

ОСНОВИ "ДОБРОНРАВІЯ"

Щоб здійснити веління імператриці про поширення освіти серед шляхетської слобожанської молоді, харківський губернатор Щербиніи турбувався про викладання в запроектованих при колегіумі додаткових класах. Нова дисципліна — основи християнського добронравія — вимагала високоосвіченого викладача. Таким, на думку Щербиніи, міг бути Сковорода. Цей вибір здавався губернатору доцільним. Треба виховувати панську молодь, підносити її культуру. Хай дворянство і на окраїнах імперії набуде належної освіти. Такої думки дотримувалась сама імператриця. Адже зміцнювати диктатуру дворянства належить не тільки адміністративними заходами, а й культурною перевагою привілейованого класу. На засадах християнського добронравія має бути заснована його етика. Губернатор знав мудрість і високі моральні якості Сковороди і вважав, що під належним контролем той зможе викладати нову дисципліну.

Повернувшись з подорожі до Києва, Григорій Савич одержав запрошення читати цей курс. Але справа затрималась на три роки, бо на перешкоді ширення освіти на Слобожанщині став єпископ, який писав у сенат доноси на губернатора та інших осіб, вважаючи, що в розвитком наук множитья крамола, навіть серед дворянства.

Нарешті аж у 1768 році додаткові класи були відкриті. Директором їх призначено цивільну людину — полкового осавула Горленського. Цього ж року помер єпископ Крайський, почивши на десяти торбинках золота, які він завжди клав під себе в ліжку, дбаючи про "духовне спасіння", а для "тілесної насолоди" тримав у кам'яниці "усопших преподобних" такі дорогі різносортні напої та вишукані яства, що ними вистачило б пригощати сотні подібних йому "святотбожпиків". Неспроможний був "святий ревнитель" мракобісся відвернути "гріховного" призначення Сковороди викладати у додаткових класах, бо це відбулося в останній день його пасторсько всепо-рочного

життя, що стало прообразом для розвінчування "святих отців" у творчості мислителя-протестанта.

А якими несподіванками позначить свою діяльність новий шеф Харківського колегіуму Самуїл Миславський, що посів белгородську єпископську кафедру після смерті всеревнителя темряви Крайського?

Враховуючи занадто консервативні позиції свого попередника, Самуїл Миславський, що мав високу освіту, здобуту одночасно з Сковородою в Київській Академії, пішов іншим шляхом, аби вислужити авторитет та урядову прихильність. Він прагнув іти в ногу з вимогами катери-нинської епохи, добре розуміючи гру імператриці в ролі "освіченого монарха". Розсудливий єпископ повернув до педагогічної діяльності засланого друга Сковороди викладача Кордета, сприяв збагаченню бібліотеки колегіуму новими виданнями, включаючи навіть "Философические предложения" Якова Козельського.

Хитрий і далекоглядний єпископ, дбаючи за свою репутацію, стримано поставився до кандидатури Сковороди, бо знав, що це зроблено з відома губернатора Щербині-на, з яким Миславський намагався тримати приятні стосунки. Удаючи справжнього прихильника науки, він приглядався до волелюбного професора, вибираючи час, щоб запустити в свого давнього недруга приховане "жало скорпіона".

Після запрошення губернатора Сковорода готувався до курсу добронравія, щоб понести слухачам нові проповіді гуманізму. Замість давно відомого катехізису, він осмислював світський виклад основ добропорядності людини. З цією метою були написані трактати, що лягли в основу його лекцій: "Убудшеся видѣша славу его", "Да лобжет мя от лобзаній уст своих!", "Начальная дверь ко христіанскому добронравію".

Наставники колегіуму вважали, що правила добронравія мають бути зведені до вивчення десяти заповідей

закону божого з відповідними коментарями. Але гума-ніст-мислитель по-іншому розумів своє завдання. Писаних підручників з цієї дисципліни не було. Сковорода користувався своїми трактатами, усвідомлюючи, що дослівне тлумачення кожної заповіді властиве людям обмеженим, тупим. Саме такі буквоїди приносять велику шкоду, посідаючи пости, де належало б стояти людям розуму.

Мудрець сягав у закони життя глибше й далше за тих, кого нагороджено непорушною владою. "Весь мір спит... Спит глибоко, протянувшись... А наставники, пасущи Ізраїля, не только не пробуживают, но еще поглаживают: "Спи, не бойсь! Мѣсто хорошее..."

Так починав Григорій Савич викладати нову дисципліну, в якій висловлював свої погляди, заперечуючи догматичне церковне вчення. "Род лукавый и прелюбодѣй-ной, плотскаго знамянія ищущий! Вот кваснины ученія фарісейскаго!" — проголошує Сковорода і ставить питання: "Что есть истинный человек?.. Слушай, хрістіанине, с твоим языческим сердцем! Долго ль тебѣ лежать на земли? Будеш ли ты когда-нибудь человеком?"

Вступні лекції виливалися у проповіді, що закликали звільнитися від ланцюгів

схоластики: "Любезные ученики, не бойтесь! Поднимайтесь дерзновенно к тому, на которого лице не могли вы за ужасом смотрѣть на Фаворѣ. Слушайте, что говорит: "Дерзайте! Мир вам!"

"Дерзновенними" висловлюваннями починав лекції Сковорода, користуючись своїми трактатами. Мислитель-гуманіст своєрідно тлумачить заповіді та біблійні канони, додаючи свої судження та вносячи багато афористичних висловлювань: "Благодареніе блаженному богу о том, что нужное здѣлал нетрудным, а трудное ненужным... Царствіе божіе внутрь нас. Щастіе в сердцѣ, сердце в любви, любовь же в законѣ вѣчнаго... Щастіе ни от небес, ни от земли не зависит", "Бог и щастіе, не далече ОНО. Близ есть. В серднѣ и в душѣ твоей".

Сковорода розвиває одну з основних філософських тез свого вчення: "Весь мір состоит из двух натур: одна — видимая, другая — невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая — бог... Что касается до видимой природы, то ей также не одно имя, наприклад: вещество, или материя, земля, плоть, тѣнь и проч."

У змаганні матеріалізму з ідеалізмом Сковорода намагався знайти закономірності. Саме слово набуває то матеріалістичного осмислення, то стає духовною ознакою: "Слово плоть бысть и вселися в ны". Мислитель підносить примат розуму, що є визначальним у духовному житті народів, стає засобом спілкування між ними: "Сей чист-йїшій, всемірний, всѣх вѣков и народов всеобщий ум тлил н.ім, как источник, всѣ мудрости и художества, к ирог.ожденію житія нужныя."

Но ничем ему так не одолжен всякий народ, как тем, что он дал нам самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать..."

У ньому питанні Сковорода не тільки перегукується з європейськими просвітителями, а й висловлює свої оригінальні судження. Його життєвий досвід, зв'язок з народом, що свою мудрість перелив у живе слово, дозволяли робити сміливі висновки про сутність життя і пізнання духовних істин.

Судження гуманіста підтверджуються практичними спостереженнями. Такий новаторський розгляд біблійних канонізованих тверджень викликав роздуми слухачів, штовхав на критичне сприймання церковного вчення. Сковорода вживав багаті синонімічні поняття суті слова "бог". Таке тлумачення віри в бога крило в собі народні традиційні поняття людських чеснот, уявлення про вічність буття, невмирущість прагнень до пізнання у всій складності матеріальних і духовних явищ. Мислитель виступає речником народних понять і уподобань.

Щоб збагнути найскладніші явища, Григорій Савич часом оселявся під Харковом то у Бабаях, то в Гужвинському. Тут він міг на лоні природи урівноважити себе, бо в Харківському колегіумі знаходились "рабські серця"— так він називав ретроградів, кар'єристів. Часто Григорія Савича можна було зустріти по шляху від Харкова до Бабаїв. Якось він сів перепочити віддала від шляху й імпровізував мелодію на флейті... На шляху показався розкішний губернаторський екіпаж. Губернатора супроводив вершиик-ад'ютант. Екіпаж зупинився, і до Григорія Савича швидко під'їхав на коні ад'ютант, гукнувши:

— Пан губернатор запрошує вас до екіпажа!

— Передайте губернатору, що я не знайомий з ним,— спокійно відповів Сковорода і продовжував награвати на флейті.

За хвилину знову прискакав вершник і звернувся доброзичливо:

— Григорію Савичу, вас запрошує до себе Євдоким Олексійович Щербинін!

— Євдокима Олексійовича знаю. Людина розумна,— Сковорода підійшов до екіпажа. Тут зав'язалась розмова.

— Чесний чоловіче,— звернувся Щербинін,— чому не візьмеш ти собі якогось відомого стану?

— Шановний добродію!— відповів Сковорода.— Світ подібний до театру; щоб грати в театрі з успіхом і похвалою, то беруть ролі за здібностями. Дійову особу в театрі не по знатності ролі, а за вдалістю гри хвалять. Я довго розмірковував про це і після багатьох випробувань себе побачив, що не можу представляти в театрі світу жодної особи вдало, крім невисокої, простої, безтурботної, самотньої. Я цю роль обрав, узяв і задоволений.

Доброзичливо поглянув на нього губернатор і звернувся до осіб, що супроводили його:

— Це розумна людина! Він щасливий. Менше було б на світі дурущів і незадовольнень, якби люди так мислили,— Щербинін відвів Сковороду осторонь від присутніх і звернувся стиха: —Але, друже мій, може, ти маєш здібності до іншого стану в співжитті кориснім, але звички, погляди, упередження...

— Якби я відчув цього дня,— заявив Сковорода,— що можу без боязкості рубати турків, то негайно прив'язав би гусарську шаблю і, надівши на себе ківер, пішов би служити у військо. Труд при уродженій прихильно, і і є задоволенням. Пес оберігає отару день і ніч за ПОДИМНИМ нахилом і терзає вовка, незважаючи на те, ню сам наражається на небезпеку бути розшматованим ні і хижака. Мі кінь, ні свиня не роблять цього, бо не мають до того природи. Нахил, охота, задоволення, природність...

Щербинін що слухав розсуди Сковороди про суспільні и ни мини, про громадські пороки, про начальників, вопий, суддів, панів і рабів. Губернатор не заважав Сково-їю.и висловлювати свої погляди, а на прощання запрошував завітати до нього, щоб продовжити цікаву розмову.

Зустріч з губернатором, його запрошення викликали нові роздуми Григорія Савича. Його не приваблювала прихильність губернатора...

Ой ты, птичко жолтобоко. Не клади гнѣзда высоко! Клади на зеленой травкѣ, На молоденькой муравкѣ. От ястреб над головою Висит, хочет ухватить, Вашею живет он кровью, От, от! коhti он острит!

Стоит явор над горою. Все кивает головою. Буйны в-ѣтры повѣвають, Руки явору ламают, Л вербочки шумят низко, Волокут мене до сна. Тут течет поточок близко: Видно воду аж до дна.

Флейта допомагала поетові добирати рими, надавати словам гармонійного звучання. Наче відгукуючись на

флейту, десть обзивалися голоси, идо линули від Бабаїв,— молодь виходила на вулицю. У гармонії почуттів поет ішов назустріч пісні, а слова нанизувалися в куплети:

На что ж мії̃ замишляти. Что в селѣ родила мати? Нехай у тіх мозок рвется, Кто высоко вгору дметея, А я буду собі тихо Коротати милый вѣк. Так минет мене все лихо. Щаслив буду человек.

Слова вірша обіймалися з піснею, такою розлогою, як діброви й степи сонячної Слобожанщини. Тут єдналась муза з роздумами мислителя. Філософські трактати він доповнював віршами, а вірші — філософськими роздумами. Новими і новими віршами поповнювався його зошит "Сад божественных п-ѣсней".

ТРИВОЖНІ ДНІ

Розгорнув Сковорода викладання правил добронравія 1768 року, коли на Україні спалахнуло повстання, очолене Максимом Залізняком, до якого приєднався і гнівний мститель Гонта. За своєю історичною значимістю це дві різні події, але між ними був своєрідний зв'язок. Він полягав у виявленні, хоча й різними засобами, протесту проти посилюваного гноблення народних мас. Не шаблею, як Залізняк, виявляв протест Сковорода, а словом мислителя і поета. Йому не бракувало в цьому гайдамацької сміливості. Великий народний рух, що поширився на Правобережній Україні, відгомоном прокотився й по Слобожанщині. Сковороду не могли не хвилювати ці події хоча б тим, що з ними була пов'язана Переяславщина, де він залишив багато друзів. А тепер, може, не один з них став гайдамакою.

Коли польська шляхта, згуртована в конфедерацію,

зброєю, католицьким хрестом та єзуїтським підступництвом почала чинити сваволі на Поділлі, Волині, Київщині, Білорусії, обізувались проти цього свавілля відомі Сковороді діячі. Про злі наміри конфедератів, натхненником яких у Барі став оскаженілий Пулавський, доповідав імператриці Катерині білоруський єпископ Георгій Кониський — колишній улюблений учитель Сковороди в академії. А відомий Григорію Савичу переяславський єпископ Гервасій закликав запорожців захистити православну церкву від єзуїтської навали на Україну. Добре знав Сковорода і уславленого промовами академічного вихованця Мельхіседека — ігумена Мотронівського монастиря на Черкащині. Набула розголосу чутка про поїздку Мельхіседека в столицю, щоб домовитись про захист від конфедератів. Після цієї поїздки він закликав до монастиря запорожця Залізняка, радячи йому взятися за зброю. Від Мотронівського монастиря, де освячував гайдамацькі ножі Мельхіседек, розпочався повстанський рух, званий "Коліївщиною".

Приєднався до Залізняка уманський сотник Гонта. Здобувши фортецю Умань, гайдамаки торжествували перемогу, оголосивши гетьманом Залізняка. Такий хід подій збентежив імператрицю Катерину, і вона приклала свою владну руку для ліквідації небезпечного для держави й влади гайдамацького руху.

Григорія Савича тривожили ці події. По-різному йому розповідали про них. Гнів і тугу носив у своєму серці гуманіст-протестант, що поділяв свій "жребій з голяками", його лекції чимраз набували філософської глибини й протестантської гостроти.

Прагнув у молодих серцях запалити іскри доброзичливості, поваги до людської особистості. Адже починали вже подавати свій критичний голос російські просвітителі, а Микола Іванович Новиков почав видання журналу "Трутень", щоб словом сатирика обізватися на захист пригноблених та викрити гру імператриці в ролі "просвещенного монарха".

Ретрогради, блюстителі монархічних порядків, що вважали професорські кафедри трибуною, з якої мають промовлятися лише вірнопідданські базікання, чорною зграєю накидалися на волелюбного протестанта, обвинувачували Григорія Савича в богохульстві та єретичному мисленні.

В одному з листів до Ковалієвського Сковорода писав: "І мені вже скорпіон готує жало і замишляє мене вжалити. Але чого я не знесу з радістю, тільки б бути корисним тобі і подібним до тебе, заохочуючи вас присвятити себе красним музам. І природа прекрасного така, що чим більше на шляху до нього зустрічається перешкод, тим більше до нього тягне, на зразок того найблагороднішого і найтвердішого металу, який чим більше треться об землю, накладену на нього, тим прекрасніше виблискує. Неправда гнобить і протидіє, але тим сильніше моє бажання боротися з нею".

Хто насмілювався готувати жало скорпіона проти видатного мислителя? То могли бути ставленики єпископа Крайського. Міг виступати в цій ролі і прославлений Са-муїл Миславський.

Ревнителі християнської церкви ставили під сумнів викладання професором правил добронравія, хоч і відчували своє безсилля розвінчати ерудованого лектора у відкритих виступах. Вони вважали, що питання етики в лекціях для молоді повинні зводитись до утвердження законів монархізму, блюзнірського прославлення імператриці у всіх її діях та вчинках. На запитання белгородського єпископства про зміст виховання дворянської молоді Сковорода відповідав: "Дворянство відрізняється від ченців і простого народу своєю більш широкою освітою й одягом, чом же йому в такому разі не мати особливого погляду на те, що для нього найпотрібніше в житті? Хіба однаково розуміє царя і царську владу чабан і міністр?"

Така відповідь здалася зухвалою для пастирів церкви.

Особливо ревниво до цього поставився Самуїл Миславський. Він зустрівся віч-на-віч з професором-протестан-том, який навіть не вклонився високому пастирю. Перед Сковородою стояв не той спудей Київської Академії, що понад двадцять років тому інсценізував київського князя при зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни. Тодішні передбачення Григорія справдилися. У суворого ревнителя християнства вигляд був зовсім не аскетичний. Гострий погляд очей та весь його енергійний вигляд більше говорили про характер повелителя, ніж про божого угодника. Розкосмачена борода єпископа спадала на груди, оздоблені золотим хрестом.

Зустрілися дві особи, що різними шляхами пішли по закінченні академії. Поблажливо дивився Сковорода на свого сановитого противника, наче вичитував у думках багатозначну притчу про фарисея. Не схилив перед ним свою думну голову, не уронив гідності правдолюбець. Хай Самуїла Миславського інші вважають ревнителем

науки, але для Сковороди він не може бути авторитетом...

А тим часом нові події насторожили всю країну. Ще не закінчилась розправа над учасниками гайдамацького повстання, ще в Кодні та Сербях лилася кров тисяч катованих повстанців з наказу магнатів Степковсько-го і Браніцького, жалуваних довір'ям імператриці, як в жовтні 1768 року вторглися на Україну кримські татари.

З цього почалася велика російсько-турецька війна. Вторгнення татар, початок наступальних дій турецької армії сколихнули всю Слобожанщину: адже тут ще не забули тих спустошень, що їх чинили татари. Значні частини російського війська були введені до Харкова, де розташувалась головна квартира командуючого Другою армією графа й сенатора Петра Івановича Паніна.

Турецький султан мав намір здійснити великий похід на Україну, захопити Київ та інші міста.

У війні взяли участь запорожці в складі армії головнокомандуючого Румянцева. Запорожцям належало лати перший значний бій туркам і цим відкрити рахунок подальших звітяг. Про це публікували "Санкт-Петербургские ведомости" (1769 р. 21 липня) у зведенні ставки Румянцева: "Осьмого числа сего месяца партия войска Запорожского под командою войскового старшины Филиппа Стягайла да казацких полковников Давыда Логвинова і Тимошки Сукура, отправленная пред тем от кошевого атамана Калнишевского для поиска над неприятелем вниз Днепра на лодках, встретила рано-поутру недалеко от урочища Косширской плавни, где накануне переночевала, турецкую, из самого Константинополя к Очакову пришеіпіую. а оттуда далее к Сечи для взятия языка и разорения ея следовавшую, флотилию в двадцати мореходных судах, с немалою артиллериею. Запорожские казаки сделали тотчас на сию флотилию храброе нападение как сильною пальбою из пушек, так и непрерывным мелким огнем, от которых четыре судна неприятельские в конце разорены, а бывшие на них люди, числом более двухсот, отчасти побиты, а отчасти потоплены, так что ни одного из них не спаслось, кроме десяти человек в полон взятых, из коих семеро присланы сюда в главную квартиру, а трое прямо из Сечи отправлены кошевым атаманом ко двору Ея Императорского Величества, во всеподданнейшее приношение плодов мужества и благодеяния всего Запорожского войска. Запорожцы получили при сем случае в добычу четыре знамя, перначь и пятнадцать медных пушек, а остальные во время самого сражения затоплены в Днепре. Потеря казаков состоит в одиннадцати убитых и двадцати раненых..."

Ці тривожні часи були дуже гострими в житті й діяльності Сковороди. Він не відступив від своїх переконань гуманіста-просвітителя. Залишаючи викладання в додаткових класах для шляхетської молоді, Григорій Са-вич зберіг властиву йому мужність, нездоланність у перекопаннях. Здавалося, що той "духовний меч", про який говорив він у листах до Ковалінського, ставав ще гострішим.

Харків святкував "день, посвященный для принесения всевышнему благодарения за спасение всеавгустей-шея пашня монархини и пресветлейшего наследника". Відбувалось торжество з нагоди благополучного щеплення імператриці Катерині та її

синові Павлові вакцини віспи.

Дзвонили в церквах і стріляли з гармат, коли проголошувалось "здравіє" імператриці та її спадкоємцю державного трону. А мислитель-поет тим часом залишав Харків, прощався з своїми друзями. Залишав місто і його найсердечніший учень Михайло Ковалінський, який відбував у Петербург до двору Кирила Розумовського Для навчання його синів.

Недаремно провісник вольності прищепив гуманні Просвітительські погляди своєму вихованцю. Запалені Сковородою в душі Ковалінського іскри не згасли на його життєвому шляху. Вони освітлювали йому подорож, коли він у ролі наставника супроводжував за кордон Льва Кириловича Розумовського здобувати освіту в європейських університетах; з ними їхав і дванадцятилітній вихованець Григорій Кирилович Розумовський. Знаючи, що в той час Геттінгенський університет зібрав на своїх кафедрах видатних німецьких учених, Ковалінський прибув сюди із своїми вихованцями для слухання лекцій. Потому продовжували освіту в Ліоні, Лозанському університеті, у Женеві.

Не гасли сковородинські іскри й тоді, коли Ковалінський, ставши управителем канцелярії графа Потьомкі-на, підтримував широкі зв'язки з видатними діячами свого часу. Спалахували негаснучі вогні гуманізму, осяваючи діяльність Ковалінського і на посту куратора Московського університету. Гідний заповітів свого учителя, Михайло Іванович зберіг листування Сковороди та частину його рукописів, зробивши цим неоціненну послугу шанувальникам великого мислителя і поета, культурі людства загалом.

Пізнай себе

Не став Сковорода свідком нових торжеств, що відбувалися в Харкові 1 січня 1770 року з нагоди перемоги російського війська над турками. В торжестві брали участь його друзі й недруги. Виступали колишні слухачі при Харківському колегіумі, та відзначився тут промовою й служінням молебствія преосвященний Самуїл Миславський в домі командуючого Другою армією графа Паніна, про що сповіщалося:

"1 числа января месяца квартира его сиятельства почти не вмещала собранных для сего торжества персон, которые приносили поздравления, причем от заведенных вновь прибавочных классов на латинском, французском, немецком, италийском и греческом языках приветствовали его сиятельство поздравлениями, а состоящий при оных классах за директора титулярный советник господин Горленский поднес сочиненную им эклогу, изъявляющую под именем двух пастухов народное благосостояние. Литургию совершил прибывший сюда в то время преосвященный Самуил; при чем говорена была проповедь, а потом отправлен оным преосвященным благодарственный молебен при пушечной пальбе"... ("Санкт-Петербургские ведомости", 1770, № 22).

А в цей час поет-мислитель приніс тривогу, пристрасть і любов до своїх друзів, оселившись біля Дергачів у Гужвинських лісах, що належали Земборському — батькові одного з учнів і прихильників Сковороди. Тут широко розкинулись прадавні нетрі, де водились ще звірі, дикі козулі, а часом па узліссі трапиться така дивина, як дикий

кінь,— нащадок давніх табунів половецьких степів. Здавалося мислителю, що тут він досконаліше пізнавав самого себе, заглиблювався роздумами в глибокі сфери філософського бачення світу.

У пролозі до трактату "Наркісс" Сковорода відзначив: "Сей есть сын мой первородный. Рожден в седьмом десяткѣ вѣка сего. Наркісс нарицается нѣкій цвѣт і нѣкій юноша. Наркісс — юноша, в зеркалѣ прозрачных вод при источникѣ взирающій сам на себе і влюбившійся смертно в самого себе; есть предревняя притча".

Здатність мислити алегоричними категоріями дозволила йому заглибитись у філософські роздуми про людину, її духовні якості та залежність від всесвіту. Пізнати себе в гармонії всесвіту — то значить збагнути велику істину буття.

Проголошені ще до нової ери Сократові слова — "пізнай самого себе*" повторювались філософами наступних епох. Кожен намагався вкласти в них свої судження про пізнання речей і явищ, про взаємини матеріального і духовного світу. Звернувся до цих слів і Григорій Савич. "Наркісов образ благовѣстит сіє: "Узнай себе!" Будьто бы сказал: "хощеши ли быть доволен собою и влюбиться в самого себе? Узнай же себе! Испытай себе крѣпко. Право! Как бы можно влюбиться в певѣдомое? Не горит сѣно, не касаясь огня. Не любит сердце, не видя красоты". Не в запереченні об'єктивної закономірності явищ досягається пізнання свого "я", а у взаєминах з ними. Наркісс пізнає себе через відображення в чистій воді. "Развѣ солнце и источник есть то же? Ей! Солнце есть источник свѣта. Источник водный источает струи вод... Солнце есть глава огненному морю. Но како-де могут сія быти, дабы человек преобразился в солнце?"

Речі, явища, буття людини мають закономірний зв'язок. Цьому підпорядковані діалоги "Наркісса". Виступають з судженнями Друг, Лука, Клеопа, Філон, Памва, Антон, Квадрат, ведучи розмови, дискутуючи, доповнюючи власним досвідом розуміння різних явищ.

"Где ты видал,— звертається Памва до Антона,— чтобы кто разумѣл тму, не выдав никогда свѣта? Может ли крот, скажи, пожалуй, сказать тебѣ, гдѣ день, а гдѣночь?"

"Если крот не может, тогда может сказать человек",— відповідає Антон.

Співбесідники, полемізуючи, наводять притчі, книжні твердження, посилаються на Давидові біблійні слова, зважують їхню значимість, погоджуються і заперечують.

Древні Сократ, Будда вбачали мудрість людини в звільненні її від життя. Але чи досягли вони в цьому істини? Словами Друга мислитель підносить іншу істину: "Для чего ты вельми высоко возносишь умирающую мертвость, и старѣющуюся старость, и тлѣющую тлѣнь? Одна ли смерть царствует? И нѣсть живота? Лесть одна без правды, и злоба без благодсти, и старость без юности, и тма без свѣта, и потоп без суши?"

В сентенції Друга філософ вкладає зерна раціонального розуміння істини. Він закликає грати на Давидових гусях, заплямовувати невігластво та приходять до висновків: "Новый человек имѣет и язык новый. Слушай, Памво! Запойте сему возлюбленному нашему человеку, сладости и желанію нашему. Но так пойте, чтоб сладка была ему ваша хвала. Воспойте умом, не одним воздух поражайте гласом. Новому нову пѣснь".

Оновлюються своїм змістом стародавні слова античної мудрості про пізнання самого себе. Красу оновлення сприймає мислитель і поет. До трактату "Асхап" він бере епіграфом рядки з найпоетичнішої частини біблії — з "Пісні пісень":

"Аще не увѣси самую тебе, о добрая в женах, изыди ты в пятах паств и паси козлища твоя у кущей пастырских".

Розмовляють між собою ті ж особи, що й в "Наркіс-сі". Памва, чулий до краси природи, захоплюється картинами, що зображають біблійні художні епізоди. На одній з них — Халев віддає чарівну свою Асхань побратимові, який взяв місто Арвон. Антон захоплюється картинами і розповіддю Памви.

"Ты видишь одну наружность их,— пояснює Памва.— Но если б ты увидѣл внутренпії в них сокровенный мысли..."

Розмови ведуться навколо біблійних повісткувань. Мудрість суджень Памви доповнюється висновками Друга. Це пробуджує свідомість інших. Афористично висловлюються філософські поняття: "Начало безконечное, и само всему конец", "Обрящите остаток, если взыщите начаток", "Со овцами и тельцы пойдут", "Но что пользы жевать и вкусу не чувствовать?", "Все тлѣние человеческое что такое есть, если не солома и полова?", "Рѣчь Оиолш подобна азіатской рѣкѣ, именуемой Меандер. Сказуют, что рѣка тая по самых прекрасных мѣстах прчѣкает, по теченіе ее вьется, как змій, а заплутываст ход свой, как хоромы лабиринт", "Узнай, что значит низко — узнаеш и до высоты касающееся. Усмотри ночь, потом само тебѣ возсіяет утро", "Если сердце может тайно говорить, можно ему тайно и смѣяться", "Новому новое дай, чистому — чистое, невидимому — тайное", "Библия есть человек, и ты человек. Она есть телцом, и ты тоже. Если узнаеш ее, один человек и один телец будеш с нею. Узнай же прежде себе. Она с дураком дурна, а преподобным преподобна".

У пізнанні людини мислитель вбачав дві категорії — матерію і дух, перегукуючись з тогочасними володарями ро іуму. "Что такое человек?" — звучить лейтмотивом питання, поставлене в "Асхані". А жертвоприношення, політі кров'ю, иротестант-мислитель називає "дурачеством божієм", закінчуючи цими словами філософський трактат.

Шукання істини мислителем вели його до народного життя, до спостережень за подіями, рухом у суспільстві. Шукав нових друзів, щоб перевірити і збагнути істину слів "пізнай самого себе".

Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить Буду вѣк мой коватати, гдѣ тихо время бѣжит. О дубрава! О зелена! О мати моя родна! В тебѣ жизнь увеселенна, в тобѣ покой, тишина!

Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды, Нищета мнѣ есть пріятель — давно мы с нею сваты.

У зв'язках з народом, в єднанні з природою пізнавав істину буття. Новою життєвою правдою наповнювались давно проголошені слова — "пізнай себе". Щасливий той народ, що на історичних роздоріжжях не втрачає самосвідомості, не губить гідності свого роду і племені, не піддається зрадливому забуттю, руйнівній стихії смиренства.

Раб, який збагне тягар своєї неволі, гідний визволення. Велика сила істини завжди ставала гострим мечем у зіткненні носіїв правди з кривдниками.

"Пізнай себе",— закликав Сковорода, щирячи ідею щастя людини і цілого суспільства.

КОБЗАРСЬКІ ВІСТІ

Знову постелилися несходимі, вітрами биті, переказами повиті шляхи перед очима мандрівника. В обійми нової стихії потрапляв гнаний долею волелюбець. Сумував і радів, гнівався й жалкував, благословляв і проклинав,— носив у собі невгамовні терзання душі.

На Ізюмщину, аж до Гусинки, де жили друзі, прямував химерний, невтомний правдолюб. А назустріч йому виринули з шляхової сизини три постаті. Розгледів — свитки на них не слобідського крою, а бандури помережані по-подільському. Кобзарі різного віку. У найстарішого сиві козацькі вуса прикривали шабльований шрам. Молодший приховував у карих очах щось тоскне, задумливе, невимовне. Наймолодший — юнак—дивився, посміхаючись веселими блакитними очима, в яких крилися й приховані блиски козацького завзяття.

Зупинившись біля подорожніх та привітавшись, Григорій Савич запитав, куди їх бог несе. Забачивши в його руці флейту та сакву за плечима, кобзарі зупинились і замість відповіді заграли, наспівуючи:

Літав орел, літав сизий Попід небесами! Гуляв Максим, гуляв батько Степами, ярами.

Ой, як та пісня вразила чуле серце поета! Здавалося, що кобзарі своїми натрудженими перстами не струни перебирали, а торкалися свіжих ран закривавленої й задимленої пожежами України. Бачив, як у старого кобзаря повисла сльозина на сивому вусі, а в молодого засвітилися жагою гніву іскри в очах.

— Гуляв Максим, та більше не буде,— заговорив старий кобзар.— До струн цієї кобзи не раз торкалася й рука Залізняка. Хай йому добро згадається, якщо не закатавав нашого батька-лицаря генерал Кречетников, що за наказом відьми цариці зрадливо, не по-лицарському, а обманом полонив Максима та Гонту. Залізняка погнали до Москви, а славного Гонту віддали на розтерзання ненависній шляхті, мовляв, він польський підданець. Прокляття на голови катів! — кобзар підніс вгору руку, стиснувши в кулак зашкарублі пальці.

Ще розповів старий, що до ворожих рук потрапили й побратимн-кобзарі. На кодняйську розправу забрали славних кобзарів Прокопа Скрыгу, Василя Варченка, Михайла Сокового. Кажуть, що повідрубували їм пальці на руках за гайдамацьку гру, а потім стяли й голови. Лле не всіх кобзарів гайдамацьких спіймали. Ось і їх троє втекло, щоб у народі розносити славу про Залізняка й Гонту. Хай знають люди, як добувається воля і в кривавій кривді купається неволя.

Вражений розповідями, Григорій Савич запросив кобзарів мандрувати разом. Брався навіть нести на собі бандуру старого кобзаря. П ж торкалася рука самого Максима Залізняка! Така ноша не буде тяжкою. Аж до Гусинки разом з Сковородою

мандрували кобзарі, сердечно розповідаючи про побратимську ширу вдачу Залізняка, про красномовні виступи ігумена Мельхіседека, про горем битого Гонту.

Той Гонта найбільше зазнав пригод. Конфедерати, довідавшись про співчутливе ставлення Гонти до виступу Залізняка, заарештували, закували в кайдани і, вивівши на площу, поставили перед шибеницею. Але тут з'явилася вдова Обушиха і зажадала спасти лицаря, оголосивши про свій намір взяти його з-під шибениці. Такі звичаї козацькі. Їх ніхто не порушував від часів Богдана Хмельницького. Не можна було порушити й тепер ці звичаї. Гонта залишився живим, повернуто було йому зброю й сотницьку булаву. Та не зрадив своїх переконань лицар — з'єднався й побратався із Залізняком. А коли царські війська разом з шляхтою придушили повстання, то найлютіше покарали Гонту, здійсмили з нього живого шкіру, завдаючи жорстоких мук.

Страшно й тривожно було слухати розповіді кобзарів. А коли зупинялися десь у селі й сходилися люди послухати розповіді та гру дивних мандрівників, тоді Сковорода сам брався грати на бандурі. Скидали шапки старі й малі слухачі, молодиці зітхали, дівчата ронили сльози, довідавшись, що їхні подільські сестри тепер влітають серед кольорових і чорні стрічки для вияву жалоби за своїми земляками.

Натхненно грав Григорій Савич. Йому самому здавалося, що у звуках бандури він читав ніким не писану історію України. Журливо стогнали струни, а за ними виводили кобзарі:

Годі тобі, пане-брате. Гринджоли малювати, Берн шаблю гостру, довгу Та йди воювати!

Кому воювати, кому поле орати, а кому словом засівати ту ниву, политу кров'ю та сльозами. Може, зійде слово, щоб завітчати зеленим руном землю рідну.

Ой з-за гір, з-за гір вилітав сокіл. Гей! А з-під хутора вилітало два.

А з-під хутора вилітало два. Гей!

"СоколЄ-брате, ой де ж ти бував? Ой де ж ти бував, ой де ж ти літав? Гей!" "Ой літав же я сильно високо!

Ой літав же я сильно високо. Гей!

Ой видав же я зелене жито. Зелене жито, козака вбито. Гей! Козака вбито, не схоронено".

Неслося за вітром розлоге "гей!", а душа поета бриніла кобзарськими струнами, наповнюючись новими творчими мотивами. Коли залишався на самоті, то, здавалося, сходились до нього на раду гайдамаки, приносили свої болі й невситиму жагу волі. Ставали перед ним рядами — не жебраки, не прохачі помилувань, а володарі своєї долі. Думка поета ширяла просторами, як у пісні — "літав орел, літав сизий попід небесами". Хай гайдамацькі ножі викрешують і слово палке та вражаюче!

Хотілося помандрувати Залізняковими шляхами, глянути на згарища, що зберігають у собі незгасні іскри.

Мандрівників гостинно привітали в Гусинці. У домі Сошальських знайшов Сковорода приятне до себе ставлення.

Збиралися па майдані люди, коли прибували туди кобзарі. Григорій Савич не тільки

від них не відставав, а ще й доповнював своїми словами кобзарські вісті.

У КИТАЇВСЬКІЙ ПУСТИНІ

Дні й тижні перебували мандрівники у домі гостинних Сошальських. Тут любили музику та пісні, поважали кобзарів. Сковорода з своїми подорожніми побратимами приніс сюди багато втіхи, змістовної розваги.

А через якийсь час Сошальський домовився мандрувати разом з Григорієм Савичем до Києва. Випроводжали кобзарі свого друга, разом вийшли аж на Ізюмську сак-му¹, що відгалужується від Муравського шляху. Ще татари протоптали ту сакму, а може, й київські князі ходили нею, щоб шоломом напиться води не тільки з Дінця, а й з Дону. Коли зійти тим шляхом на Кременецьку гору під Ізюмом, то перед очима розкриваються неосяжні простори. Півколом оповиває гору Дінець, сте-лячись до Святих гір (Святогорськ). А у підніжжя Кременецької гори, на цвинтарі, відшукали мандрівники могилу славного козацького полковника Квітки і вклонилися їй. Недалеко тут і прославлений на Слобожанщині Преображенський собор на краю міста, перед яким раніше відбувалася козацька полкова рада.

Григорій Савич давно мав намір побувати в Преоб-раженському соборі, подивитися на срібні шата оздобленого запорожцями євангелія. В соборі відправлялась служба. Увійшовши у храм, вражені величним витвором мистецтва іконостасного живопису, мандрівники з кобзами в руках стали на коліна. За ними всі, хто був у соборі, теж опустипись на коліна. Збентежений Григорій Савич розумів, що то було не звичайне церковне колінопреклоніння, а щось вище за повсякчасні обряди. Він не клав земних поклонів, захоплено оглядав архітектуру побудованого в часи розквіту полкового козацького самоврядування храму. Колонади та багато орнаментовані стіни, іконопис зіставляв з мистецтвом італійського відродження. Тут було чому повчитися й великому зодчому Растреллі. Хай у віках прославиться хист безіменних митців і народних умільців! Хотілось вірити, що кожна цеглину цього мистецького храму берегтимуть як святиню нащадки, читаючи у дивній споруді свою історію...

1 С а к м а — слід [татарськ.).

Розставався з друзями-кобзарями Сковорода аж на Крем'янецькій горі. Незвичайне то було розставання. Кобзарі то ставали на коліна, цілували землю, то здіймали руки до захмареного неба, до примерклого сонця. Співали й ридали. Раптово знявся вихор, закружляв у повітрі стебла перекотиполя, розвівав поли свиток мандрівників. Вітер ударяв по струнах кобзи, і вона жалібно квила. Наймолодший кобзар, вірячи народним звичаям, витяг з-за халяви гайдамацького ножа і почав лезом розсікати вихор. Наче змагався в єдиноборстві з потворою гайдамацький співака, доки не переміг. Поранений вихор, шаленіючи, залягав на схилах Дінця. Обіймалися, прощаючись, друзі. Помандрували. Сковорода ще довго дивився їм услід, уловлюючи здалека слова пісні:

Літав орел, літав сизий...

Вчувалися ці слова, коли прибув він до Києва; оселився в Китаївській пустині, що розляглася наддніпрянськими угіддями недалеко від міста. Не захотів Григорій Савич

набридати своїм знайомим у Києво-Печерській лаврі, прагнув самотності, щоб зібрати свої думи, дати їм раду, як допитливим дітям. Найближче до Китаївської пустині причаївся Видубецький монастир, визираючи хрестами та банею з-за високих горбів, наче прибився на відпочинок у затишку потомлений роками, прославлений мудрістю похилий бувалець. Оглядав його уважно Григорій Савич, подорожуючи узбережжям до Китаївської пустині. Та як і не оглянути, не пригадати ту давнину, коли, заснований в урочищі Видубичі в одинадцятому столітті, монастир витримував навали половців, а згодом й літописання перенесли сюди ченці з Києво-Печерської лаври.

Зустрівся Сковорода зі своїм родичем Іустином Звіраком, який перед тим був начальником відомої лаврської друкарні. Тепер він став управителем багатого монастирського урочища, званого "Китаївська пустинь". Тут розкинулись у мальовничій місцевості пасіки, сади та сіножаті, обіймаючи берегові простори обабіч Дніпра аж до Кончі-Заспи. Облюбував собі для життя Сковорода дуже скромне приміщення недалеко від Дніпра.

Пустинь Китаївська привабила його тихим життям та чарами природи. Підіймався Сковорода до схід сонця, першим приходив на сіножать і ставав поруч з іншими косити пахучу, росю кроплену траву. І дзвін коси, і пахощі лугові, і гомін пташиного царства нагадували дитячі роки, наповнювали дивними почуттями серце поета. Любив простори, залиті сонцем і медовими пахощами, а вечорами впивав душею сяйну красу зірок. Зорі ж у небі — то відбиток сонячного світу. Випромінюють його перлини, пливучи по орбіті всесвіту. Збагнути б ту велич, осягти ще не осягнене питливим розумом. Тоді довіряв свої думи й таємниці тривожної душі рядкам, які стелив на папері.

Минали години в убогій хижі, над вікном якої ластівки звили гніздечко, а часом влітали в саму хижу, сідали на потемнілу від часу раму, з якої виглядало аскетичне лице угодника. Надвечір заходив Іустин, потрясаючи лах-матю головою, скаржився на неподобство ластівок та безсоромність їх перед святим угодником, загрожував поруйнувати гніздечко. Але гість заперечував, говорив, що ластівка приносить благодать людині. Іустин запалював лампаду і бажав гостеві спокою. Але спокою той не знаходив.

Підсліпувато блимала лампада, гойдаючи тіні. Наче пізнавав у них давніх знайомих. Приходили вони на розмову, воскрешаючи в пам'яті диспути, змагання думок. Гасла, нарешті, лампада, і зникали уявні гості, звільняючи місце іншим особам, що поволі увіходили не тільки в келію, а й у душу поета. Серце трепетно вітало той прихід. Ніби живою бачив перед собою задумливо журливу переяславську сотниківну. Здавалося, що вона тихо шепоче, нагадуючи давні звабливі розмови. В очах горять незгасні іскри, якими завжди проймала душу поета. Ось вона скидає з себе чернече вбрання і красою, як промінням сонця, осяває понурі стіни келії, наповнюючи її фіолетовими переливами дивної мелодії. Слідом з'являється й пані Вишневська, приносячи лагідний, благальний погляд, наче хоче вимовити недомовлене з тих часів, коли шукала відради й утіхи ще юного серця. Її граційна рука наче шукає клавіші

фортеп'яно, як і колись. Мажором наповнюється хижа...

Прокинувся — ластівки вже зустрічали світанок, щебечучи біля гніздечка.

Несподівані уявні гості збентежили душу, хотілося, щоб від якогось потрясіння рушилися мури монастирські, аби не сковували вони пристрастей живої людини, не відгороджували її від світу, наповненого змаганнями, радощами й скорботою. Кружляли лебединим летом думки над самотнім серцем, ронячи журливий відгук промай-нулих днів. Химерні зваби життя, нерозквітла весна любові просяться, як запізнілі прочани, знайти притулок у вразливій уяві. В душі відбувалися поединки, перемагали своєю силою дерзновенні думки мислителя. В чому щастя скороминучого життя? В чому божеська сила? Л чи може стати богорівною людина? Бог — то природа, безначальна й безконечна. Божественна істина — то краса природи, краса людської душі.

Підіймався з-за столу, ходив по кімнаті. Ой, як тісно у цих чотирьох стінах! Де подіти себе? У чому вилити жагу думок і почуттів нестримних?.. Простував до Дніпра, чув, як рине вода, наче зітхає на повні груди велетень, задрімавши від вікової втоми.

Тоді знаходив сміливих побратимів, що поділяли своє чернече дозвілля з ним у прогулянках по Дніпру. Не всі ж ченці обараніло хияють щоденно голови перед алтарем, випрошуючи в бога "царство небесне". Знав Григорій і таких ченців, що пропивали в шинку не тільки кlobучки, а й штани, повертались у келію, прикриваючи грішне тіло рясою, що горілкою пропахла. Не цурався Григорій жаті, обіймаючи берегові простори обабіч Дніпра аж до Кончі-Заспи. Облюбував собі для життя Сковорода дуже скромне приміщення недалеко від Дніпра.

Пустинь Китаївська привабила його тихим життям та чарами природи. Підіймався Сковорода до схід сонця, першим приходив на сіножать і ставав поруч з іншими косити пахучу, росю кроплену траву. І дзвін коси, і пахощі лугові, і гомін пташиного царства нагадували дитячі роки, наповнювали дивними почуттями серце поета. Любив простори, залиті сонцем і медовими пахощами, а вечорами впивав душею сяйну красу зірок. Зорі ж у небі — то відбиток сонячного світу. Випромінюють його перлини, пливучи по орбіті всесвіту. Збагнути б ту велич, осягти ще не осягнене питливим розумом. Тоді довіряв свої думи й таємниці тривожної душі рядкам, які стелив на папері.

Минали години в убогій хижі, над вікном якої ластівки звили гніздечко, а часом влітали в саму хижу, сідали на потемнілу від часу раму, з якої виглядало аскетичне лице угодника. Надвечір заходив Іустин, потрясаючи лах-матю головою, скаржився на неподобство ластівок та безсоромність їх перед святим угодником, загрожував поруйнувати гніздечко. Але гість заперечував, говорив, що ластівка приносить благодать людині. Іустин запалював лампаду і бажав гостеві спокою. Але спокою той не знаходив.

Підсліпувато блимала лампада, гойдаючи тіні. Наче пізнавав у них давніх знайомих. Приходили вони на розмову, воскрешаючи в пам'яті диспути, змагання думок. Гасла, нарешті, лампада, і зникали уявні гості, звільняючи місце іншим особам,

що поволі увіходили не тільки в келію, а й у душу поета. Серце трепетно вітало той прихід. Ніби живою бачив перед собою задумливо журливу переяславську сотниківну. Здавалося, що вона тихо шепоче, нагадуючи давні звабливі розмови. В очах горять незгасні іскри, якими завжди проймала душу поета.

Ось вона скидає з себе чернече вбрання і красою, як промінням сонця, осяває понурі стіни келії, наповнюючи її фіолетовими переливами дивної мелодії. Слідом з'являється й пані Вишневецька, приносячи лагідний, благальний погляд, наче хоче вимовити недомовлене з тих часів, коли шукала відряди й утіхи ще юного серця. Її граційна рука наче шукає клавіші фортеп'яно, як і колись. Мажором наповнюється хижина...

Прокинувся—ластівки вже зустрічали світанок, щебечучи біля гніздечка.

Несподівані уявні гості збентежили душу, хотілося, щоб від якогось потрясіння рушилися мури монастирські, аби не скозували вони пристрастей живої людини, не відгороджували її від світу, наповненого змаганнями, радощами й скорботою. Кружляли лебединим летом думки над самотнім серцем, ронячи журливий відгук промай-нутих днів. Химерні зваби життя, нерозквітла весна любові просяться, як запізнілі прочани, знайти притулок у вразливій уяві. В душі відбувалися поєдинки, перемагали своєю силою дерзновенні думки мислителя. В чому щастя скороминучого життя? В чому божеська сила? А чи може стати богорівною людина? Бог — то природа, безначальна й безконечна. Божественна істина —то краса природи, краса людської душі.

Підіймався з-за столу, ходив по кімнаті. Ой, як тісно у цих чотирьох стінах! Де подіти себе? У чому вилити жагу думок і почуттів нестримних?.. Простував до Дніпра, чув, як рине вода, наче зітхає на повні груди велетень, задрімавши від вікової втоми.

Тоді знаходив сміливих побратимів, що поділяли своє чернече дозвілля з ним у прогулянках по Дніпру. Не всі ж ченці обараніло хилять щоденно голови перед алтарем, випрошуючи в бога "царство небесне". Знав Григорій і таких ченців, що пропивали в шинку не тільки клобучки, а й штани, повертались у келію, прикриваючи грішне тіло рясою, що горілкою пропахла. Не цурався Григорій розмовляти й з такими. Але подорожував по Дніпру з іншими ченцями, які поділяли з ним "єретичні" роздуми і знали добре тутешні місцевості. З ними сідав у човна, сам брався за весла, пливли аж до Десни, зачаровуючись красою берегів, квітчаних густими тінистими вербами. Наче вітаючи прибульця, вони занурювали свої гнучкі віти у прозорі плеса й ронили чарівницький шепіт сріблястого листа.

Придеснянщина розкривала ще незнані сторінки історії рідного краю. Пливли до Остра, навіть сягали до Чернігова. Сковорода бачив усюди, як трудівнича рука залишала плідні сліди. Багата переказами й легендами придеснянська земля наче сурмаами обзивалася з давнини, щоб пробуджувати похилих орачів. Слухав легенди про древніх чернігівських князів, живі ще перекази у пам'яті про козацький до Азова похід, очолений Яковом Лизогубом. Після того славетного походу Лизогуб отаборився в Седневі, де знаходять і тепер пристанище кобзарі...

Линув думками в далекі світи мандрівник, прислухався до вістей про війну з турками, про великі перемоги російської армії й флоту. "Санкт-Петербургские ведомости" та "Московские ведомости" були наповнені повідомленнями про воєнні події. Наступально просувалась армія під командуванням Румянцева, а російський флот увійшов у Середземне море, тримаючи курс до егейських берегів. Європу потрясли великі перемоги, що сталися в червні — липні 1770 року. Біля Кагула та Ларге розгромлені основні турецькі сухопутні війська, а в Чесменській бухті знищено турецький флот. Але ще не видно кінця війни. Не тільки принесла вона славу перемог, а й багато прикростей для народу. Косила людей пошесть чуми. Назвали її "бендерською чумою", бо поширилась після взяття фортеці Бендери під командуванням графа Па-ніна.

Не засиджувався Сковорода в тихій хижі. При кожній нагоді мандрував зі своїми кигаївськими друзями вниз

по Дніпру аж до Канева. Не заходили в місто, бо там орудувала мстива польська шляхта, бенкетуючи після розправи над гайдамаками. Зупинялись на Чернечій горі під Каневом, де зустрічали щирих людей, засмучених, битих горем.

Перебуваючи в Китаївській пустині та мандруючи Дніпром, Сковорода гартував свою духовну міць, наче лагодився в нові походи. Не раз прибував на київські висоти, з яких видно лівобережну далечінь, що слалася до рідних Чорнух, а звідти й на Слобожанщину. Дивився, наче виглядав гостей дорогих. Не помилився. Вони прибули. Прибули три кобзарі, що ширили гайдамацькі вісті. Зустрілись на київських висотах, щоб оглянути далечінь нових мандрівних шляхів. Тут старий кобзар заплакав і поклав до ніг Григорія Савича свою кобзу, та ще й гайдамацький ніж.

— Бери на згадку в подарунок, що тобі лежить до серця.

Замислився Сковорода, зважуючи приязнь гайдамаки. Посміхнувся, наче світла думка осяяла його чоло. Рука простяглась до кобзи, а ніж хай залишиться для тих, хто вправно орудує ним. Для поета ж і філософа слово та гра на кобзі й флейті гостріші за ножа. Утер сльози старий співець і заховав ножа, креснувши поглядом гострим. Пригадав-бо Залізняка. А Григорію Савичу вклонився, простерши для обіймів руки.

З тією кобзою Сковорода наче прийняв нове хрещення, свіжою силою наливалися його помисли. Перед ним, як велет казковий, стояв кобзар-гайдамака, говорив урочисто, ніби кидав у далекі простори вагомі слова:

— Хай буде так! Тепер хоча й з Марком Пекельним зустрітись! Якщо не доведеться бити шляхту скажену, то годилось би з ним у саме пекло помандрувати, щоб там полохати чортів, які плодяться, наче галич, на лихо нашого роду,— нищівна усмішка лягла на уста старого, затиснув у руці він гайдамацького колодача.

У його словах і виразі очей читав Сковорода горем не змиту заповідь борні та побратимства — ознаку характеру, рожденного в січах і журботі лихій. Ті щедроти душі по тернистих шляхах понесуть у віки правдомовного слова й меча побратими...

Вирушали дивні мандрівники, наче в похід, на Слобожанщину. Аж у Охтирці прощалися, п'ючи прозору ворсклянську воду.

ЛЕГЕНДА ЧИ ДІЙСНІСТЬ?

Слобожанські шляхи приваблювали і полонили поета своїми задумливими далями. Тут є куди сягнути зором серед привілля колись дикого половецького поля. Ходив і битими дорогами, і просіками, і ордою топтаними цілиними стежками, братаючись з вітром і небом неозорим. Тут ширяв думками, щоб збагнути таємниці природи та людської душі.

Тим-то й філософія Сковороди неповторна, оригінальна, всеобіймаюча. Він утверджував красу людського буття, відчував щедроти землі в кожній билині, у дзюрчанні джерельних струмочків, у голосному віщуванні зозулі та щебеті пташиного царства. В кожній мандрівці "пізнавав себе" і свій народ, прагнучи повніше збагнути його національний характер, як вияв духовного життя, звичаїв, породжених у вікових прямованнях, у боротьбі за вільну працю на землі, за право материнською мовою проголосити: "Я — людина".

Філософія народолюбства криє в собі соціальні й національні ідеали, що зріють і розвиваються в історичному народному бутті. Сковорода став філософом не стільки в процесі книжної умоглядності, як у життєвому осмислюванні реальних явищ. Він був мандрівником — не любителем екзотичних барв, а шукачем гармонії почуттів і мислі. Тому так міцно в його особистості поєднався поет і філософ.

Там, де бував дивний мандрівник, складалися про нього перекази та легенди, що криють у собі перлини кришталевої правди. Справді, його "сліди не змиті вічності дощами", бо легендами про великих людей народ вінчає улюбленців своїх. Багато легендарного в переказах про життєві пригоди Сковороди. Важко в них відмежувати домисли від зерна достовірності. Та чи й є в цьому необхідність? Правда криється не тільки в документально зафіксованих даних, а й у народному сприйманні подій та поведінки героїв. Легенди з дійсністю поєднав і Сковорода...

Ось він простує шляхом до Валок, де очеретами поросла М<"к;і їм ім'я широкою долиною, тихоплинно снує гної поди до Сінерського Дінця. Часто бував у цих місцях Сковорода Зупинявся ще тоді, як мандрував .Мурав-ським шляхом, з якого видно було залишки Можайсько-го острогу — колишньої фортеці для оборони від татарських нападів.

Найбільше про історію цієї місцевості міг розповісти старий відставний майор, що оселився на річці Можі. І киморода часто зупинявся в його домі. Похилого віку господар полюбив гостя за його задушевність, майстерну гру на флейті та кобзі. Зажадав майор, щоб його дочка одружилася і Григорієм Савичем. Дівчина поважала гостя і не могла заперечити батькові. Вродлива дочка ма'юр;і сподобалась і Сковороді. Не міг намілюватися майор, коли наречені разом воркували, розважались та співали. Пле знавець людської душі Григорій Савич вловлював у виразі очей дівчини невимовлений смуток. Був у неї коханий сільський парубок-бідняк. Той душі не чаяв, покохавши нерівню. Лише співав сумних пісень юнак, бо суворої вдачі майор попередив, що він ніколи не дасть поди на одруження з ним дочки.

Дійшло до того, що між Григорієм і дочкою майора відбулися заручини, а потім

підготувалися й до церковного вінчання. Дивно почував себе Сковорода, одягши

нову сільську свитку. Молода хусткою перев'язала йому руку, припасувала до грудей вінчальну квітку. Зібралось багато людей, коли молоді йшли до церкви. Помітив Сковорода серед натовпу і самотнього бідолахи юнака, який з невимовною гіркотою дивився на молоду. Мабуть, вона помітила ту гіркоту, бо засумувала, хоч у церкві зустріли її співом "Гряди, невеста".

Стояв, замислившись, Григорій Савич. А коли обряд одруження доходив до пов'язання рук молодому і молодій, він, на диво всього люду, швидко вийшов з церкви, відшукав зажуреного юнака, одяг на нього свою вінчальну свитку з хусткою та квіткою і привів у церкву.

За хвилину молода стояла під вінцем із своїм коханим, зворушено плакала. Священик продовжував обряд одруження. Люди дивувались такій невиданій поведінці Сковороди, хвалили за вдачу та сміливість, якою він навіть обряди церковні ламав во ім'я людського добра.

На весілля прийшов Сковорода гостем, сів поруч одруженої щасливої пари. Батько майор змушений був погодитись з тим, що сталося. Говорив, що ніколи не простив би такого вчинку, якби це зробив хтось інший, а Григорію Савичу він прощає...

Бував і потім Сковорода в цьому домі, де молоде подружжя приймало його як найдорожчого гостя.

Недаремно привітала мандрівника Слобожанщина. Прославляв її він добрими вчинками і словом натхненним своїм. Народ увінчував свого улюбленця легендами, вплітаючи в них зернисті колосся життєвої мудрості.

Частина третя ДЖЕРЕЛА МУДРОСТІ

Не до тихого берега спрямував допитливий бувалець свої стопи, хоч півстоліття життєвого шляху поклало відбиток на його чолі. Прагнув огорнути своїми обіймами простори шляхів сонячного краю, нести в похилі хатини тиху приязнь до людини, поділяти з нею і журбу, і нужденні турботи. Ніколи не відчував остороги подорожнього, якого бентежить незвідана далечінь горизонтів. Ходив роздоріжжями й стежками рідного краю, а думкою соколино ширяв у піднебессі, носив добром налите серце, як соками землі наповнений дозрілий плід.

Наче дбайливий жнивар вибирує вправною рукою колосся на трудовій ниві, готуючись засіяти її добірним зерном, так він знаходив перлини мудрості в житті народу, в його плеканому віками слові. Великого того урожаю вистачить роботящим рукам. Не одне покоління пройде цим жнивом, щоб увінчати працею прадідівську землю. Не вистачить снаги одному жнивареві збагнути її дари, прийдуть йому на зміну загартовані трударі, понесуть у віки наснажені невичерпною силою мислі та слова. Нести ті дари крізь бурі й негоди назустріч плеканим мріям! Нести роздоріжжями й непроторенний стежками, як джерельну воду добуває й носить бентежна мати, щоб окропити нею малят у повиточку. У мандрівках та численних зустрічах народжувались притчі, байки та пісні, повинню мислі розливалися мудрі казання.

ПРИГОДИ ТА ЖАРТИ

Хто мандрує, той зазнає й пригод. Прикrostі несподіванок мудрий мандрівник здатний був перетворювати на жарти.

Трапилось йому далеко від села йти степовим шляхом. Несподівано вкрилось небо дощовою хмарою. На безлюдді показалаcь бричка, в якій поспішав пан, погукуючи на погонича, щоб швидше гнав коней, аби втекти від негоди. Виявив він ласку до подорожнього, запропонувавши разом у бричці втікати від дощу. Але той не зважив на панську добрість, пішки попростував своїм шляхом.

Незабаром хлинув дощ. Мандрівник швидко скинув з себе подорожнє вбрання, заховав його в сакву, ще й сам сів на неї. А коли дощ ущух, він одягся і сухим попростував далі. До того ж на вогкій колії знайшов гаманець з грішми — то пан, кутаючись від дощу, витрусив з кишені. Незабаром наздогнав і бричку, що її ледве тягли коні по твані. Пан ганив погонича, який не міг поладити пошкоджену на вибоях бричку.

Жалюгідний вигляд промоклого до кісток пана викликав легку усмішку мандрівника, який ніколи не минав нагоди в біді зарадити людині. Він допоміг погоничу поладити бричку. Здивований і розчулений пан хотів заплатити добродчинцю за послугу, але в кишені не знайшов гаманця. В розпачі він ще лютіше дорікав погоничу. Тим часом мандрівник витяг з сакви гаманець і подав його панові, який з радощів не знав, як дякувати добродчесній людині. Вийняв червінця й подав незвичайному подорожньому. Взявши червінця, він передав його погоничу, порадивши придбати нову свитку, бо на ньому була така драна одежина, що й голі плечі світилися крізь неї. До того ж добродчинець розповів ще й байку про Сороку, якій здавалося дивним і незрозумілим ширяння Орла в піднебессі.

Здивований пан зажадав знати—хто той дивний незнайомець? А коли довідався, що то подорожує Григорій Сковорода, вклонився, запрошуючи його до свого дому.

Багато пригод розповідають чумаки про Ромодаївський шлях. Добре при звичаївся до тих пригод чумака-жартівник, що провів у подорожах половину свого життя. Навіть його воли добре знали, біля якої корчми треба зупинитися або на яку колію повернути. Розважливий чумака часом відбивався від валки побратимів, тішився пригодами та жартами. Якось трапилось йому на далеких перегонах здибатися з невідомою людиною.

— Може, підвезти тебе, мандрівниче?—звернувся чумака, поглядаючи зацікавлено на флейту, що її тримав подорожній.— Тільки одна умова: поки гратимеш на тій сопілці, доги везиму тебе.

Посміхнувшись, незнайомець сів на воза, загравав на флейті. Швидко чумака заснув, навіть голову прикрив брилем. Тільки він прокидався, як мандрівник знову починав награвати, а той блимне очима й знову засинає. Небагато довелося грати, бо чумака швидко задавав хropaка під звуки флейти. Мандрівник почував себе, як на власному возі, запросив сісти подорожніх стомлених прочан та старця з торбою. Аж надвечір, коли доїздили до селища, чумака звівся й здивовано поглянув на тих, що понасідали біля нього, запитавши, хто вони.

— То мої друзі,— відповів сміливець.

— Дивний ти, чоловіче. Переміг мої жарти. Як тебе звати?

Почувши ім'я Григорія Сковороди, чумаки зняв бриля і вклонився йому.

* * *

Здавна переказами прославлений Сагайдачного шлях. Колись водив ним козацькі ватаги хоробрий полководець, залишивши легенди нащадкам. Слухав їх під час подорожувань та мандрівок і Сковорода, охоче зупиняючись при зустрічі з людьми. Якось забачив край шляху жінку: сиділа зажурена, наче закам'яніла в печалі. Зупинився, запитав, чого сумує.

— Лиха доля прогнала мене з рідної оселі,— відповіла жінка.— Хочу пошукати кращої.

— Ходімо разом,— запросив мандрівник.

Пішли. Знову трапилась край шляху засмучена жінка, яка теж скаржилась на долю. Запросив він і цю жінку разом подорожувати.

Нарешті, й третя засмучена жінка приєдналась до подорожніх.

Уже вечоріло, коли всі разом зупинились на перепочинок, розпалили ватру, грілися біля вогню. Жінки розповідали про щоденні прикrostі.

— Не повернуся більше до своєї оселі,— мовила перша жінка.— Чоловік зневажає, лається, та ще й б'є не знати за що. Не повернуся більше до нього. Лиха моя доля....

— Скупе на радощі й моє життя,— повідала друга жінка.— Чоловік дуже лагідний. Навіть з сусідкою відь-мастою не свариться. Ї мені від неї перепадає кожного дня. То лайка, то бійка за курей, за поросят, щоб вони їй гювиздыхали. Як терпіти таку злу сусідку й такого сумирного чоловіка, то краще десь сконати. Не повернуся до свого обійстя, хай його вогонь візьме та спалить разом і відьму сусідку.

— Бідолашні мої сестриці,— обізвалась третя жінка.— А я кинула свою хату від печалі по чоловікові. Десь загинув у козацькому поході. Всі стежки і доріжки окропила слізьми. Коли б він був живий, то я рада б зносити і побої та лайку. Від кожного його стусана мені не боліло б, а лише тішилось серце, бо то б'є рідна рука чоловіча. І сусідок скликала б та гостила, щоб радіти разом. Самотність жене в дорогу.

У нічній прохолоді жінки, як рідні, тулились одна до одної, щоб зігрітися, слухали розповіді доброго мандрівника, який не давав згаснути ватрі. А коли небо зайнялось рожевою смугою на сході, він звернувся до

жінок:

— Кожна з вас носить горе та печаль при собі. Треба кожній поділитися цією ношею. Передайте одна одній частину свого горя — і стане легше кожній. Людина пізнає себе і в горі, й у радощах. Щоб бути щасливим, треба поділяти свої статки і нестатки.

Жінки приязніше почали поглядати одна на одну. У кожної заіскрилась радість у виразі журливих очей. Поглядали вони на зворотний шлях. Дякували доброму порадинику за мудрі речі, лагодячись повернутися до рідних осель.

— Як же тебе звати, приятель чоловіче? запитували па прощання. А дізнавшись,

що то був Григорій Сковорода, бажали йому довгих років життя...

Збентежив мандрівника похмурий вигляд пастухів, що сиділи край шляху, розкладаючи вогнище. Привітався, зупинився, а далі й присів на землю біля ватри. Пастухи переглядались, недовірливо й неохоче давались на розмови. Нарешті найстарший заговорив:

— Маємо чого журитися... Сьогодні наш пан шляхтич тихли верхи на коні полювати вовка в лісі. Чи вполює пмію, чи ні, і шкуру вовчу привезе, як завжди. Може, ію ііквра і по "аторішнього полювання. За цю вовчу здобич кожного разу вимагає десяток ягниць від селянських дворів, мовляв, все єдно вовк роздер би їх, сполошивши всю отару. А тієї отари вже мало й залишилось. Загарбав шляхтич сотні овець, погнав їх на випас у далекому хуторі.

Слухаючи скарги, сидів задумливо мандрівник, наче хотів розгадати якусь таємницю. Кожне слово пастухів БОЛЯЧО вражало його. Запитав, яким шляхом поїхав шляхтич на полювання. Вийшов па колю й попростував по сліду кінських копит.

Аж під вечір дістався до лісу. Забачив на узліссі коня, прив'язаного до дубової гілки, а під дубом розлігся шляхтич на вовчій шкурі. Видно, що та шкура не раз уже служила йому. Однак при ній ще збереглися вовчі вуха й зуби — вправна рука білувала вовка.

Мандрівник, зупиняючись, привітався й оголосив себе теж мастаком полювати на вовків, а далі розговорився, зацікавив пана дотепними розповідями про мисливські пригоди. Коли добре смеркло, шляхтич загорнувся у вовчу шкуру й заснув, а далі так захріп, що й листя на дубі затремтіло. Тоді мандрівник відв'язав коня, повів його далеко в нетрі і там прип'яв до дерева. Повернувшись до ватри, продовжував підкладати дрівця. Нарешті заснув на світанку. Прокинувся від репету. То кричав шляхтич, кидаючись то в один, то в інший бік шукати коня. Втомившись, сів у відчаї на землю,— вирішив, що то злодії вночі вкрали коня. Що робити? Як повернутися до села? Та ще треба й вовчу шкуру на плечах нести. Зрадів, коли подорожній згодився прислужити — понести вовчу шкуру. Але шлях далекий, а пан звик лише верхи їздити. Кмітливий мандрівник порадив дійти до хутора, де пасеться шляхтичева отара, а звідти поїхати верхи на доброму барані. Гонористий шляхтич спочатку вилаявся, а потім почав сміятися: хіба можна барана погнати від отари овець? Та він так буде коверзувати й напитись, що скине з себе найліпшого вершника. Але кмітливець запевнив, що він знає, як барана зробити покірним віслюком. За це просив лише подарувати йому вовчу шкуру. Пан пристав на умову лише після того, як пройшов кілька верст, втомився й радий був віддати будь-що, аби врятувати своє життя.

Нарешті дісталися до отари. Шляхтич наказав слугі-пастухові загнuzдати барана й запрягти його в повозоч-ку. Баран корився пастухові. Але тільки відчув на собі вершника, як почав стрибати. Навіть вівці сполошилися. Допоміг тут мандрівник. Він сів у повозочку і показав баранові вовчий писок з зубами, розгорнувши подаровану шляхтичем шкуру. Баран, злякавшись, швидко побіг вперед. За бараном рушила вся овеча отара. Коли він починав приставати, мандрівник з повозочки знову показував

йому вовчі зуби. Тоді в барана набиралась нова сила, і він скоком біг уперед. Химерному шляхтичеві навіть сподобалась така їзда. Адже він здавна пишався своєю вправністю вершника.

В обідню пору прибули до села. Ніяковіючи перед дміриею, вершник зійшов на поміст. А виморений до знесилля баран упав па землю ледве живий. Заволокли його слуги в кошару. А вівці, жалібно мекаючи, розбрелися по селу — кожен прибілось до двору свого колишнього господаря.

Шляхтич навіть не попрощався з дотепним приблу-..... іахопаися віл сорому в свою оселю.

Виходячи з села, мандрівник знову зустрівся з сільськими йми пастухами, подарував їм вовчу шкуру та порадив пі ги до лісу й відприпонити коня. Бо скотина ж не винна...

Раділи пастухи від такої події, беручи подарунок від Григорія Сковороди...

На великий покровський ярмарок простували люди: треба щось купити, іншому — виміняти, а були й такі, що хотіли подивитись на зборище, поринуті у той шарварок, що розлягався від гомону чоловіків, вереску жінок, ревіння худоби, іржання коней.

Непомітно поплив у людському потоці спостережливий мандрівник. Увагу його привернув літній кремезний чоловік, який вів на ярмарок трьох синів-підлітків. Видно було, що людина йде здалека і не розважатись, а щось необхідне добути. З ними повів розмову мандрівник.

— Мій батько, запорожець, помираючи,—говорив чоловік,— заповів, щоб я синам придбав на щастя кожному

своє. Але не можу збагнути всього, сказаного ним. Ось цьому,— чоловік показав па найстаршого хлопця,— батько заповів придбати те, чим воля добувається; воно у вогні гартується й з сміливцями братається. Сам не можу збагнути сказаного.

Мандрівник посміхнувся, повів чоловіка з синами в ярмарковий ряд, де продавалися гартовані речі, і показав на козацьку шаблю. Звеселилися очі батька, коли придбав старшому синові козацьку оздобу. Зрадів і хлопець, взявши в руки заповітний подарунок.

— А другому заповів батько придбати те, що з вітром у полі обіймається, в походах братається, а в піснях прославляється,— чоловік показав на середульшого сина.

Кмітливий мандрівник повів покупців далі, де продавалися коні, показав на доброго огиря. У чоловіка ще більше проясніли очі. Звеселився і середульший син, коли батько купив йому доброго коня.

— Та ще треба, як заповів мій батько, і для найменшого придбати на щастя подарунок,— вів далі чоловік.— Це таке, що з піснею братається, дивним голосом славиться, старими й молодими поважається.

Подумав мандрівник і повів покупця в ряд, де продавалися кобзи. Догадався чоловік, що треба придбати синові козацьку багатострунну порадицю. Зрадів наймолодший хлопець, беручи до рук звучну кобзу.

— А тепер, порадику щирій,— звернувся чоловік до мандрівника,— допоможи

відгадати таємницю. Помираючи, батько заповів берегти те, що ні за які дукати й перли-самоцвіти не купується, приносить душі відряду, серцю тривогу, народові вічну оздобу. Те, що в огні не горить, на морях не тоне, з словом братається, безсмертям вінчається. Що то воно таке?

Поглянувши ширший порадник на чоловіка та його синів і мовив:

— Піснею зветься та таємниця.

Батько з синами щиро дякували добродієві за мудрі поради. З прояснілими думками поверталися вони, проводячи доброго порадника аж на шлях за ярмарковище. Попрощавшись, дивилися услід йому. Бажали щастя й прославляли мудрість Григорія Сковороди.

Добре знана мандрівниками джерельна криниця край Муравського шляху, а поруч ще й озерецько, повите, як віночком, трепетелистими яворами. Під явором сидів юнак, задивившись у прозору воду. Сказати би, милувався своїми пишними шатами, але не було чим пишатися — латана свитина ледь-ледь прикривала схудлі кістляві плечі; на ногах попротоптувані личаки. Та й вродою своєю не милувався юнак — зблідле обличчя, глибоко запалі очі крили якусь таємницю під навислими пасмами розкуйовдженого волосся. Зустріти такого серед лісу, то доведеться тікати, наче від зарізяки. Лиху журбу крив у собі юнак, може, носив покуту за свої провини або гнів до тих, хто його скривдив.

Наче закам'янілий, не ворухнувся юнак, коли біля нього за кілька кроків присів мандрівник. Не звів голови, коли повз нього промчав панський ридван. Інший би звівся, щоб вклонитись панові в ридвані, а йому байдуже, сидить, дивиться на легкі, грайливі брижі, що їх гонить вітер по воді.

Не ворухнувся він і тоді, коли мандрівник витяг із сакви флейту, загравав на ній. Лилися одна за однією мелодії. Аж ось юнак наче прокинувся від сну — дійшла йому до серця одна з мелодій.

— Так, чоловіче добрий,— промовив він,— вгадали мої думи цією піснєю-грою. Душа стрепенулась.

Поглядами зустрілись незнайомці, наче зіткнулись викресані з каменю іскри. Питливим поглядом зважував юнака мандрівник, поклавши на землю флейту. Не питав про його долю, бо сама пісня, зіграна на флейті, повідала про убогого сироту, наймита без притулку, що носить у серці скорботу та гнів. Про інше повів мову мандрівник:

— Ти, юначе, пізнав себе в моєму награванні відомої тобі пісні. А я тебе зрозумів ще й в тому, що ти не вклонився панові, коли той виглядав з ридвана. Та й сам ти пізнав себе в цьому, як і в пісні.

— Пізнав! — аж вигукнув юнак. Наче полегкість відчув на серці. Ніби зрушено камінь з нього. Але ще не всю тяготу знято. Ще душа налита пекельним вогнем.

— То треба до кінця пізнати себе... Пізнати себе в істині.

Зацікавлений юнак слухав притчі й легенди, що їх розповідав мандрівник, і лице його мінилося, очі прозорішали. Впивав ті оповіді, наче тамував жагу джерельною водою. Найбільше припала до серця розповідь про мандри Марка Пекельного.

...І бродить по світу той Марко, носить тугу в собі, народні страждання й скорботу. Що ступить, то аж земля вгинається під ним. Якщо де вчинить добре діло, виступить поборником за правду, тоді легшає його ноша. Проніс її крізь пекло й життєві пригоди. Мандрує — й кінця не видно його незмірному шляху. І буде він одвічно мандрувати, шукаючи істину, пізнаючи себе в кожному доброму й сміливому вчинкові.

— З таким завзятцем хотів би разом помандрувати, щоб спробувати його ношу,— мовив роздумливо юнак; здавалося, що й волосся завихрилося на його голові та й вітер зашаленів.

— Носити Маркову ношу може той, хто ненавидить кривду, чує голос рідної землі.

— Як же почути той голос?

— Зійди на крайдорожню могилу, поглянь навколо. Недаремно вона кимсь насипана й вітрами повита. Візьми там пригорщу землі, поклади в торбу й носи, як свячене. Куди б тебе доля не закинула, бережи ту ношу. При кожній нагоді довідуйся, як пахне вона полиневим рідним вітровінням. Тоді серце твоє сповниться радістю й мужністю, глибше пізнаєш самого себе, довідуючись, хто ти є...

Мандрівник пішов своїм шляхом, розпрощавшись з юнаком. А той зійшов на могилу, окинув зором простори, набрав пригорщу землі, впивав її пахощі. Відчув, як душа наповнюється ще не знаною силою. Вдячно дивився услід пораднику, черпаючи думкою з доброго серця Григорія Сковороди одвічну істину пізнання самого себе.

"

Приваблював Сковороду древній Острогозьк і кучерявими берегами Тихої Сосни, й переказами про найдавніший (Острожський козацький полк Слобідської України, що обіймав простори до Дону та сягав на північ ледве не до Воронежа. Мав тут Сковорода своїх друзів. Тому добре міряний був ним шлях від Осколу до Тихої Сосни.

Прибув у Острогозьк і прославлений у церкві преосвященний Тихін. Довідавшись про перебування тут мудрого мандрівника, преосвященний зажадав зустрітись й порозмовляти з ним. Але Сковорода уникав зустрічі з високим церковним служителем. Обидва ходили на берег Тихої Сосни — Сковорода своєю дорогою, а Тихін своєю. Преосвященний умисне почав ходити сквородинською стежкою, щоб зустрітись з прославленою людиною.

Нарешті преосвященний досяг свого — зустрівся з Сковородою. В розмові Тихін запитав співбесідника, в чиєму житті знаходить Григорій Савич найбільше мудрості.

— У житті бджіл,— відповів Сковорода.— Добре було б, якби й люди жили такими трудовими громадами, як бджоли.

— А чи не здається вам, що церква божа подібна до прославляваного улію бджіл?

— Хіба тим, що в улію теж серед трудових бджіл є трутні,— спокійно відповів Сковорода.

Преосвященний знітився, не знав, що сказати на таку неждану відповідь. Лле співбесідник вивів його з ніяковості:

— А в чому ваше преосвященство вважає найбільшу мудрість?

— У царстві божім,— багатозначно відповів служитель церкви.

— А чи будуть і в тому царстві бджоли та трутні? — запитав Сковорода.

Замість відповіді преосвященний, перехрестившись, швидко зник.

У наступні дні Сковорода спостерігав, як преосвященний Тихін почав ходити іншими стежками, уникаючи зустрічі. Григорій Савич з цього був задоволений і позбувся велемудрих запитань преосвященного.

МОВОЮ ІНОСКАЗАНЬ

Серцем поета й роздумами мислителя він зважував події. Численні розповіді про Коліївщину, зустрічі з її учасниками, відомості про жорстокі покарання повсталих селян до глибини душі вражали його, лягали новими віхами у свідомості...

Ще продовжувалась війна й після великих перемог. Фельдмаршал Румянцев сповіщав про нові бої, про перехід через Дунай, за що одержав почесне прізвище Задунайського. Граф Румянцев-Задунайський у рапорті на ім'я імператриці Катерини улесливо повторював її ж слова: "Не спрашивали римляне, когда, где было их два или три легиона, в коликом числе против их неприятель, но где он, наступали на него и побеждали".

Пишалася перемогами російського війська імператриця. До Вольтера вона писала: "Россия из каждой войны выходила более цветущей, чем была прежде; войны возбуждали промышленность; каждая из них порождала какой-нибудь новый источник, который давал новую

Титульна сторінка видання творів Г. Сковороди 1912 року.

Меморіальна дошка у Бабаївських лісах.

Скульптурний портрет г. Сковороди.

Скульптор В. Савченко (Харківський історичний музей).

Могила Г. Сковородя в селі Сковородни!вка Харківської області.

жизнь торговле и оборотам... В России все идет своим порядком; есть области, где почти не знают, что у нас два года война. Нигде нет ни в чем недостатка; поют благодарственные молебни, танцуют и веселятся".

Але не такою веселою поставала дійсність перед очима допитливого й спостережливого мандрівника Сковороди. Тягарем лягала війна на плечі народу, жорстокішим ставало кріпосницьке гноблення. Відбирались у населення рештки самоврядування, посилювались побори, гужова та трудова повинність. Тоді народилась і пісня:

Наступає чорна хмара,

а другая синя.

Не заступить син за батька.

Лі батько за сина.

Женуть батька в степ косити,

Сина — молотити.

Третю дочку-паняночку

Тютюну садити...

Новими враженнями сповнювалось життя непосидливого Сковороди. Неспокій

гонив його шляхами України і за її межами. Раніше уникав заходити до шинків та заїжджих дворів. А тепер, при нагоді, не минав і цих найгустіше розкиданих закладів на несхожимих шляхах країни. Всюди були протоптані стежки від церкви до шинку. На цвинтарі й під шинками знаходили притулок різні бездольці, серед яких траплялися й бігли люди. Їх побільшало з часу, коли Кирило Розумовський в останній рік свого гетьманування оголосив схвалений імператрицею універсал, що обмежував право переходу селян від одного до іншого власника.

Час від часу про біглих людей сповіщали навіть "Санкт-Петербургские ведомости". Тут оголошувалось часом таке: "Втекли дворові — чоловік і жінка. Чоловік чорнявий, високий, очі карі, ніс гострий, вуха помірні, рухливий, на руці тавро. Жінка низенька, світловолоса, обличчя кругле. Розшукує власник..."

193

Григорія Савича обурювали подібні повідомлення. Він прислухався до розмов різних людей, читаючи в них сльозами писану велику повість життєвої правди. Чув і зухвалі теревені чиновників, суддів, різних п'явок людських. Гострі переживання та обурення викликали відомості про безправність людини, яку можуть господарі навіть продавати, хоч юридично ще не були визначені права такої торгівлі.

Народний протест проти гноблення вилився у велике повстання, очолене Омеляном Пугачовим, що незадовго перед тим вславився хоробрістю при взятті турецької фортеці Бендери й дістав за це чин хорунжого. Розгорнулась 1772 року на просторах Дону та Волги велика селянська війна, в якій брали участь і слобожанські втікачі. Значні частини російської армії під командуванням жорстокого генерала Олександра Бібікова були кинуті на придушення повстання. А зрештою імператриця Катерина дала доручення одному з своїх фаворитів, генералу Григорію Потьомкіну, остаточно ліквідувати пугачовщину.

1772 рік вписаний в історію і першим поділом Польщі між Росією, Пруссією та Австрією та придушенням польських заколотів.

Позначений і в творчій біографії Сковороди 1772 рік написанням діалогів "Бесѣда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко", "Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ". До цього часу належить і написання значної кількості байок.

Критичні роздуми мислителя виливалися у творах. Його бентежили обурливі явища в суспільному житті. Чув він голос народного протесту за чинимі кривди. Приєднувався до нього своїм словом правдолюбства, що виливався в іносказаннях байок, притч та філософських діалогів. Написаний "Діалог, или Разглагол о древнем мірѣ" Григорій Савич надіслав Михайлу Івановичу Кова-лінському, супроводжуючи листом, у якому просив: "Прійми сію мою лепту. Читай. Мудрствуй. Прирасти ее

и возрасти ее. От зерна изыдет благосѣннолиственный дуб мамврійскій. Сѣнь его вмѣстит хоть вселенную... Мно-зи глаголют, что ли дѣлает в жизни Сковорода? Чем забавляется?... Лз же поглумлюся в заповѣдях вечного".

Знайомив Сковорода своїх друзів і з діалогом "Бе-сѣда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко".

Ще в Китаївській пустині зародився намір написати ці діалоги. Повернувшись на Слобожанщину, Сковорода поволі обмірковував нові філософські праці про зміст життя людини, про її щастя, про явища, які обіймають простір часу, взаємозв'язок речей та природні зміни їх форми, невіддільної від змісту. Кожна видима річ породжує свою тінь: "Роги и кожа оленья есть плоть и тѣнь. Надѣнь кожу его с рогами без сердца і будешь чучело его".

Перемагаючи теологічні намули, мислитель шукає істину у взаєминах людей, у розумному житті, розвінчує удавану, скороминучу славу вельмож:

Их твердь — одна вода, В средннѣ их — біда.

Не в розкошах і почестях слава "бренного человека". Є інший світ, "гдѣ царствует вѣчная сладость и вѣчная юность".

"Если бы мнѣ вселенную дарил по плоти, я бы отказался. И малые сторонки моей матери Малороссіи,— говоритъ один із учасників полемічного діалога,— и одной ея горы не взял бы".

Природа складається з речей, що мають між собою постійний зв'язок: "Вода без рыб, воздух без птиц, а время без людей — быть не может". Біблійне поняття про бога — творця світу — Сковорода намагається підпорядкувати філософському розумінню істини: "Мір наш есть риза, а господь — тело. Небо наше есть тѣнь, а господне — твердь. Земля наша — ад, смерть, а господня — воскресеніє. Вѣк наш есть то лжа, мечта, суета, пара, ничто же, а истина господня пребывает вовеки".

Не завжди спроможний був мислитель розвіяти всі теологічні серпанки, осмислюючи таємниці світу й духовної природи людини. Він не міг сягнути далі своєї епохи в розвитку людського мислення. Але й крізь завуальовані не завжди виразними твердженнями роздуми пробивається критичне начало, чути голос протестанта, якого не задовольняє дійсність.

Мислитель закликає "обновиться духом ума и одіться в нового человека". Він пристрасно закликає: "Воста-ни, о лѣнливый дремлюче! Возведи очи твои, о сідящій в темницѣ! Минай и проходи пусту бездну и стѣну твоих стихій. Воззри хоть мало, о тяжкосердная и ползущая душа".

Саме в часи гонитви вельмож за славою, коли й козацька старшина падала ниць перед монархічним тронем, прагнучи "быть жалованой" імператрицею, Сковорода міг проголосити: "Всяка плоть есть то сѣно, и вся слава человеческая есть то тлѣнь, грязь, ветош, ничто же". Подібні проголошення були сміливим викликом всім увінчаним скороминучою славою катерининської епохи щедрих нагород і пожалувань цілого сонмища вельмож, що підпирали високий трон абсолютизму й гноблення.

Силою думки, гостротою протестантського слова Сковорода стає в ряди найпередовіших для свого часу глашатаїв волі та права людини на її життя й духовний розвиток. Муза його знаходить живі джерела в бутті народу. Мовою іноказань орудує мислитель і поет, вдаючись до жанру байки. Як і в кожного відомого в історії культурного розвитку народу, сквородинська байка стає національним надбанням. Вона увібрала в себе ознаки ліричної, епічної й драматичної творчості. В ній порушені

злободенні питання про зміст життя людини, її моральні основи, про зіткнення різних характерів, що віддзеркалюють суспільні явища.

Ще в часи викладання піітики Григорій Савич написав "Басню Есопову" з такою преамбулою: "Преображена на новый вид малороссійськими фарбами для учеников поетики 1760-го года в Харьковѣ. Вина сея басни та, что многіи от учеников, нимало к сему не рожленны, обучали-ся". Зміст її виразний, критично цілеспрямований. Козеня, відбившись від отари, наражається на смертельну небезпеку— зустрічається з Вовком, який не відмовився виконати передсмертне прохання потерпілого — заграти на флейті. Під звуки вовчої музики танцює Козеня, доки не збіглися з села собаки й розшматували хижака. Потрапивши в скрутне становище, Вовк усвідомлює свою необачність:

"На что (сам себѣ) стал ты капслмейстром. Проклятый, з роду родившись кохмейстром? Не лучше ль козы справлять до росолу, Неж заводити музыканску школу? А! а! достойно!.."

Мораль байки — в заключних рядках, озаглавлених словом "Приказка". Головна її суть в афоризмі: "Аще не рожден — не суйся в науку".

Цю тему Сковорода художньо інтерпретує в багатьох інших іносказаннях та поширює у філософському трактаті "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира".

У листі 1774 року до приятеля Опанаса Пайкова Григорій Савич повідомляв: "В седмом десяткѣ нынѣш-няго вѣка, отстав от учительской должности и уединяясь в лежащих около Харькова лесах, полях, садах, селах, деревнях и пчелниках, обучал я себе добродѣтели и поучался в біблій; притом, благопристойными игрушками забавляясь, написал полтора десятка басень... А сего года в селѣ Бабаях умножил оные до половины".

Надаючи великого значення літературним іносказанням. Сковорода звертався до свого друга: "Не презирай баспословія! Басня и притча есть то же. Не по кошельку суди сокровище, праведен суд суди. Басня тогда бывает

скверная и бабія, когда в подлой и смѣшной своей шелухѣ не заключает зерно истины, похожа на орѣх свищ... И не дивно, что Сократ, когда ему внутренний ангел—предводитель во всѣх его дѣлах — велѣл писать стихи, тогда избрал Езоповы басни".

Естетичні основи жанру байки Сковорода сприйняв з античної літератури. Але на цьому він не зупинився. Зміст його іносказань злободенний, по-філософському осмислений. Це своєрідні фабульні казання з розгорнутими висновками, яким дано назву "Сила".

Осмислюючи поетику байки, Сковорода дбав за фабульну виразність і гостроту висновків, за наповнення її народною мудрістю. "Глупую важность,— писав він,— встрѣчают по виду, выпроважают по смѣху, а разумную шутку важный печатлѣет конец. Нѣтъ смѣшнее, как умный вид с пустым потрохом, и нѣтъ веселѣе, как смѣшное лицо с утаенною дѣлностью. Вспомните пословицу: красна хата не углами, а пирогами".

Багатий зміст, дотепний гумор народної творчості наснажує байкаря. Він стає біля джерел народної сатири. "Я и сам,— пише він,— не люблю превратной маски тѣх людей и дѣл, о коих можно сказать малороссійскую пословицу: "Стучит, шумит, гремит... А что там? Кобылья мертва голова бѣжит".

Вносячи нові поняття прекрасного в піітику, Сковорода не залишав остронь жанру байки, збагачував її най-передовішими досягненнями естетичної думки. "Не мои сіи мысли,— заявляв він,— и не я оные вымыслил: истина есть безначальна... Одни только мысли наши всегда с нами, одна только истина вѣчна, а мы в ней, как яблонь в своем зернѣ, скрываемся".

Ідучи від античних зразків байки Езопа і Федра та різнонаціональних розгалужень індійської "Панчатант-ри", Сковорода у своїй творчості найтісніше поєднав українську байку з народним тваринним епосом, наповнив її життєвими темами. Властиві для громадської лірики Сковороди мотиви набули епічно-художнього вираження в його байках та притчах.

У розвиткові байки завжди позначались демократичні викривальні тенденції, що становили ідейну основу епічної розповіді. Як сучасник російських байкарів Тредіаковського, Сумарокова, Хемнієра та викривальних памфлетів журналів Новикова ("Трутень", "Пустомеля", "Живописець"), Сковорода поєднав свою майстерність іноказання з розвитком гумору і сатири в літературі, ставши зачинателем української байки, хоч і мав у цьому жанрі своїх попередників.

У процесі формування української байки відбувалося злиття фольклорних елементів з літературою. Свідченням цього є байки, вмішені в риториках та поетиках XVII—XVIII століть (Митрофан Довгалецького, Іларіона Ярошевицького, Всіаміна Багацького, Феофана Прокоповича, Георгія Коніського та ін.). Знайшли своє місце елементи байкарських іноказань у проповідях Іоанікія Галятовського, Аитонія Радивиловського. Складовою частиною здавна входила байка до риторичних жанрів. Запозичаючи переважно античні сюжети байок, автори цих творів вносили до них для красномовства народний колорит. Так у відомому "Апокрисисі" Христофа Філалета (XVI ст.) наводиться езопівський сюжет про Вовка і Лисицю. Посиланням на алегоричні образи Вовків та Овець загострив автор "Перестороги" антиуніатський памфлет (XVII ст.).

Ці традиції використав і Сковорода. Засобом іноказань він полемічно загострює свої філософські трактати. А в байці моралізаторська частина переростає часом у цілу проповідь. Літературно завершені його байки увійшли в збірку під назвою "Басни Харківські". Тридцять байок у ній є значним надбанням художньої літератури. Форма сквородинської байки оригінальна і самобутня. Байкар то розгортає драматизовані конфлікти, то вдається до прийомів народного епосу, то надає слово іноказальним персонажам, показуючи змагання між ними. Часто ця розмова набуває вигляду суперечок, зіткнення протилежних поглядів. Гострі зіткнення у фабулі байки пов'язані з розгорнутими висновками, яким автор дає назву "Сила".

Байкарська творчість Сковороди розвивалась в ідейному руслі викривальної літератури просвітителів XVIII ст., в якій письменники підносили дух громадянської

гідності, чесності, засуджували чинопочитання, зловживання владою і силою, вельможне самодурство, паразитизм. Посиланнями на біблійні та античні джерела він вводить українську байку в широке коло літературних фактів. Пов'язуючи байку з класичною філософією, з естетичними вимогами своєї доби, Сковорода закликав до розумного життя, до вільнодумства. В умовах посиленого абсолютизму та класового гноблення його байки мали опозиційний сенс, відігравали виховну роль у суспільстві.

Великий життєвий досвід поет переносив у гостре слово. Його байка увібрала в себе характерні риси звичаїв, психічного складу народу, його турбот, уболівань і надій. У цьому жанрі зустрілися поет і філософ, педагог і спостережливий натураліст, історик і побутописець. Немарно він проніс десятки років свого життя мандрівними шляхами та роздоріжжями, навчившись розпізнавати і високі поривання людини, і обивательську обмеженість, короткозорість, егоїзм.

"Разумный человек знает, что охуждать, а безумный болтает без разбору". Щоб утвердити життєвість цієї істини, байкар імпровізує розмову двох Собак. Одна кидається на проїжджого, а друга утримується від такої безрозсудної поведінки ("Собаки").

"Сердце и нравы человека, кто он таков, свидетельствовать должны, а не внешние качества. Дерево от плодов познавается". Щоб надати силу цьому афоризму, банкир створює картину озера з жабами. Ворона намагається квакати, змагаючись з пожильцями озера. Вона вважає й щебетання Чижа теж жаб'ячою розвагою.

"Многие без природы изрядны и дела начинают, но худо кончат". Байкар надає слово Жайворонкам для підтвердження таких висновків. Молодий Жайворонок, побачивши, як з гуркотом черепаха упала з гори на камінь, висловив здогад, що то сім орел — "птица всех страши-бе и силнее". Але на це старий Жайворонок відповів:

"И это орел, что высоко летает. Но то, что легко съедает".

Скромність є ознакою духовного благородства. Розмова Чижа і Щиглика завершується в одноіменній байці приповідкою:

Лучше мне сухар с водою, Нежели сахар с бедою.

Великий гуманіст поєднав етичні принципи з вимогами естетичними. У його байках постають найрізноманітніші образи як втілення цих принципів. Розмова Крота і Лінкса ("Крот и Липке") супроводжується розгорнутими висновками, в яких поставлено філософські проблеми про закономірності та суперечності суспільного і особистого життя. Провідна думка всіх цих суджень визначається афористичним твердженням: "Если в богатстве есть, чего в пище нет, справся — и сыщешь в нищете, чего в богатстве нет". Цю істину байкар підносить на основі багатьох спостережень філософсько-етичного значення: "Век и век, страна и страна, народ и народ, город и село, юность и старость, болезнь и здоровья, смерть и жизнь, ночь и день, зима и лето — каждая статья, пол, и возраст, и всякая тварь имеет собственный свои выгоды. Но слепая глупость и глупое невежество сего не разумет..."

Народну мудрість, власні спостереження Сковорода в байках підтверджує посиланнями на великих мислителів — Платона, Сократа, Езопа, Арістотеля, Епікура,

Ці-церона, "етарика Катона". Цілий філософський трактат додає він до фабульної частини байки "Пчела и Шершень". Тут Сковорода виявляє свою ерудицію мислителя: "И нѣтъ радостнѣе, какъ жить по натурѣ. Сладокъ здѣсь трудъ тѣлесный, терпенье тѣла и самая смерть его тогда, когда душа, владычица его, сроднымъ услаждается дѣломъ. Или такъ жить, или должно умерѣть. Старикъ Катонъ чемъ мудр и щасливъ? Не изобиліемъ, ни чиномъ,— тѣмъ, что послѣдуетъ натурѣ, какъ видно въ Ціцероновой книжечкѣ "О старости"... О семъ-то естествомъ сказалъ древній Епікуръ сліду ющее: "Благодареніе блаженной натурѣ за то, что нужное здѣлала не труднымъ, а трудное ненужнымъ".

Такими посиланнями, зокрема на античного філософа-матеріаліста Епікура, байка "Пчела и Шершень" ставиться в ряд творів, що набули світового визнання. В ній порушена важлива тема трудового життя і паразитизму.

Шершень зухвало ставиться до Бджоли, зневажаючи її за трудолюбство. Але Бджола, називаючи дурнемъ "господина совѣтника", не бере за приклад паразитичне життя тих, хто "воровски добываетъ медъ". З цієї суперечки напрошуються висновки: "Шершень есть образъ людей, живущихъ хищеніемъ чуждаго и рожденных на то одно, чтобъ ѣсть, пить и протч. А пчела есть гербъ мудраго человѣка, в сродномъ дѣлѣ трудящегося". Сюжет цієї байки поширений у творчості просвітителів XVIII ст. Сумароков у притчі "Жуки и Пчелы" відзначав, що "невежи Жуки вползли в науки", і робив висновки: "Они работают, а вы ихъ трудъ ядите". Ці слова переніс Новиков як епіграф до сатиричного журналу "Трутень". Сковорода, осмислюючи ці важливі факти, пов'язав свою байку з світовою літературою.

Даючи оцінку явищам, що об'єктивно мають широке суспільне значення, Сковорода запламовує неучтво, самохвальство. "Вотъ точные граки Езоиовы, одѣвающиеся в чужое перья. Изъ таковыхъ сошитое жительство подобное судну, в которомъ ѣхали моремъ одѣты по-человѣчому обезьяны, а ни одна править не умѣла. Если кто просвѣ-

щепное око имѣетъ, коликое множество видитъ сихъ ословъ, одѣтыхъ в лъвиную кожу!" Такі висновки супроводжують фабулу байки "Оленина и Кабан", в якій під одежею іносказання криється істина про тупоумство і зазнайство "пожалованныхъ" Баранів. Перед Оленицею самохвал погордо пишається: "Почему ты меня называетъ Кабаномъ? Развѣ не знаешь, что я пожалованъ Бараномъ. В семъ имѣю патентъ, и что родъ мой происходитъ отъ самыхъ благородныхъ бобровъ, а вмѣсто епанчи для характера ношу в публикѣ содраную с овцы кожу". Такий закид вельможам, що добували "пожалования" в графи, князі та одержували нагороди не за заслуги і розум, а за чинопочитання, прислужництво, удавану освіту та фаворитські послуги, що було особливо поширено при царюванні Катерини II. Сковороду особливо бентежило те, що імператорські "пожалования" поширювались на Україні. Не випадково байку "Оленица и Кабан" він закінчує словами: "Есть в Малороссии пословица: "Далеко свинья от коня".

Дружба, чесні взаємини є достоїнствомъ громадянина. "Можно ли выпросить дружбу? Надобно родится к ней",— зауважує Соловей в байці "Соловей, Жаворонок, Дрозд". Висновки цієї байки підтверджуються прислів'ям: "Носится и в Малороссии пословица: "Не имей ста рублей, какъ одного друга".

У дружбі, в природному житті, в простоті, в корисній "сродной" праці людина добуває собі щастя. "Древо от плодов познавается" — такий висновок з байки "Ворона и Чиж". Ідея "сродності" — праці за покликанням, за здібностями — підноситься в байках "Колеса часовий", "Орел и Сорока", "Двѣ Курицы", "Оселка и Нож", "Двѣ цѣнны камушки: Алмаз и Смарагд", "Собака и Кобыла", "Нетопыр и два птенца — Горлиийн и Голубинин", "Верблюды и Олень", "Кукушка и Косик", "Навоз и Алмаз". Сюжети цих байок супроводяться афористичними висновками: "По разным природным склонностям и путь житія разный", "Наука и привычка есть то же. Она не в знании живет, но в дѣланіи. Вѣдѣніе без дѣла есть мученіем, а дѣло — без природы", "Глупый ищет мѣста, а разумного и в углу видно", "Природа есть вѣчный источник охоты", "Опыт есть отец искусству, вѣдѣнню и привычке", "Щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею".

Написані в розквіті творчих сил письменника байки своїм змістом невіддільні від виношуваних ним довгі роки філософських роздумів. Тісно пов'язаний з байками філософський діалог Сковороди "Пря бѣсу со Варсавою" ("Варсава", єврейською мовою — "син Сави"). Даймон (біс) докоряє Варсаві за написання байок:

Даймон. Ты ли написал 30 притчей и дарил оныя Афанасію Панкову?

Варсава. Воистину такое есть. Сей есть друг Варсаві. Даймон. Помниш ли едину от них, в коей бесѣдует Буфон со Змією, обновившею юность?

Варсава. Помню. Я оную притчу увѣнчал толкованіем таковым:

Чем большее добро, Тѣм большим то трудом Отраженно, как рвом.

Даймон. А-а, новый архитектоні Нынѣ-то ты мнѣ впал в пруг-ло".

Біс вимагає від автора байок прийняти каяття і не бути творцем "догматов новых". Варсава пробує сперечатися з Даймоном. "Мнѣ надлежит и на тебе ополчатся", — говорить він. У сперечанні Варсава перемагає своєю мудрістю Даймона, змушує його визнати: "О, діавол да станет одесную тебе! Толь помрачаеши мнѣ ум". Останні слова Варсави: "У нас полза со красотою, красота же с ползою нераздѣльна. Сія благодвоеобразна, и мати и дѣва, и дѣвствует и раждает едину дщерь".

Діалог "Пря бѣсу со Варсавою" розкриває гостроту поставлених Сковородою питань у байках, що були ство-

рені внаслідок глибоких роздумів письменника і стали його невідступними супутниками у мандрівному житті.

Значну частину байок писав Сковорода в роки, коли спалахнула селянська війна під проводом Пугачова, який проголосив у зверненні до народу: "Жалую вас, від першого до останнього, землями, водами, рібними уловами, хлібами..."

Відгомоном народного антимонархічного та антифеодального руху позначені виразно іносказання Сковороди. В них переконливо прозвучали мотиви волелюбства, пробудження свідомості пригноблених. Наступ реакції після придушення повстання Пугачова, посилення кріпосницького гноблення, необмежене владарювання катерининських сатрапів та прислужників великодержавного трону відбиті у зухвальстві Даймона і в глибокодумних сентенціях байкаря, поета, філософа.

Незгасаючий дух народного протесту сприймав мудрий мандрівник, не знаходячи заспокоєння у своїх шуканнях істини, невтомно подорожував рідними шляхами свого краю. Наче дбайливий господар віддає свою працю для добробуту родини, так він своїм словом множив духовні надбання, пробуджуючи жадобу волі та людської гідності. У сміливих іносказаннях мислителя крилась дійова сила просвітительських ідей цілої епохи.

У складний і повчальний життєпис Сковороди красномовною сторінкою увійшли творчі здобутки в жанрі байки

О TEMPORA! О MORES!1

1 О часи! о звичаї! (Лат.)

З кожною подорожжю множилось число його друзів і прихильників. Просвіщав убогих, горем битих, уярмлених своїх братів, розповідав про те, що діється поза селами і хуторами, куди вряди-годи доносились вісті з навколишнього світу. А події несподіванками стелили тривогу, ніби вирувала зграями галич, віщуючи негоду. Хто збагне те віщування, піднявшись сміливою думкою на височінь, щоб сягнути орлиним зором далеких обріїв?..

У 1774 році завершувалась війна з Туреччиною. В останніх зведеннях про бої й перемоги відзначалась участь запорожців. У повідомленні 30 червня 1774 року ставки фельдмаршала Румянцева-Задунайського про бої на території Болгарії значилося: "17 числа по полудни в четвертом часу неприятель из Силистрии подходил к нашему посту при речке Галице. Запорожцы против одного подвинули свои суда, и открылась от сих и взаимно от неприятеля канонада, которая продолжалась до двух часов. Неприятель, по-видимому узря тут отпор для себя сильный, не похотел вдаться в настоящий бой и возвратился к городу... 21 числа по полудни во втором часу неприятель производил из города Силитрии и из галер по нашим запорожским казакам, стоящим судами в Дунае, более двух часов пушечную пальбу..." ("Санкт-Петербургские ведомости", 1774, № 54).

У зведенні про бої на передових позиціях з участю запорожців згадується й ім'я Суворова — командира окремих частин російської армії. Зустрілися на передових позиціях кошовий отаман запорожців Калнишевський і прославлений хоробрістю Суворов.

Але в цей час за задумами імператриці та її спідруч-них доля Запорозької Січі була уже вирішена. А на початку червня 1775 року царські війська під командуванням генерала Текелія обложили Січ. Після двотижневої облоги її було зруйновано, а останнього кошового отамана Петра Калнишевського заслано в Соловецький монастир. Здійснено наказ Катерини "знищити кошових козаків, гніздо їх самовілля".

Чорними рядками вписані у 1775 рік дві події — смертна кара в Москві Пугачова і зруйнування Запорозької Січі. Про обидві ці події ширились перекази та сумовиті пісні. Понесли кобзарі по Україні нову пісню:

Ой летить куля з ворожого поля

Да на майдану впала;

Ой хоч пропали хлопці-злпорожці,

Не пропала їх слава.
Ой у неділю да пораненьку.
Як стало світати.
Став Текеля з москалями
Майдан обступати.
Ой збіглися запорожці,
Щоб до бою стати,
А проти їх святий отець:
"А годі, хлоп'ятаї"
Ой у неділю да й до обіда
Гкотили глпмати;
Он годі ж вам, запорожці,
Тута панувати!

Мандруючи шляхами Слобожанщини, друзі Сковороди — гайдамацькі кобзарі — понесли ще й таку пісню:

і

Он полети, галко, ой полети, чорна, Да й на Січ риби їсти; Ой принеси, галко, ой принеси, чорна, Від кошового вісті!

Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Да на Січ не літати;
Ой да уже ж галці, ой да уже ж чорній
Вістей не слухати!
Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Да де ж ваші жупани?
Ой наші жупани поносили пани,
Самі ми пропали!
Гей ви, запорожці, гей ви, молодії,
Ой де ж ваші сп..си?..

Численні народні пісні про руйнування Січі, про переселення запорожців на Кубань супроводились недоброю згадкою імені імператриці Катерини. Цей потік народної поезії не міг не тривожити мислителя. Історично фатальні події визначали гостроту його суджень. У часи великої душевної тривоги найбільше поет-народолюбець мандрував, шукав своїх друзів не для заспокоєння, а для того, щоб поділитися з ними своїми роздумами, висловити протестантські настрої, невситиму жадобу істини.

Задушевна зустріч відбулася з Михайлом Ковалін-ським, який повернувся після мандрівки за кордон. Це був незгладно вписаний в історію 1775 рік. Мав чим поділитися в цей час Сковорода. Михайло Ковалінський у свою чергу розповідав про свою мандрівку. Як любитель літератури й мистецтва, він привіз багато новин.

За час кількарічного перебування Ковалінського за кордоном з синами Кирила Розумовського він користувався нагодою слухати лекції в європейських університетах, зустрічатися з високоосвіченими людьми. Збирався на побачення з Вольтером. На

жаль, зустріч не відбулася по причині хвороби великого просвітителя. Але, знайомлячись з його діяльністю, Ковалінський знаходив багато спорідненого з ідеями свого учителя. Та не тільки твори Вольтера нагадували йому вчення Сковороди. Це був час, коли просвітителі критикували феодальний устрій, вимагали зміни суспільних порядків, підносили примат розуму. Англійський вільнодумець Джозеф Прістлі, стоячи на позиціях метафізичного матеріалізму, доводив єдність матеріального світу, активний рух матерії. А французький просвітитель Тюрго доводив, що історію треба розуміти, як поступовий розвиток людського розуму. До цього ж часу належала активна діяльність французького просвітителя Жана-Жака Руссо. Подавали свій голос з Франції і Гольбах, Гельвецій та Дідро, критикуючи духовенство, ганьбили феодальні порядки, відстоювали примат розуму та гідності людини.

В ідеях великих просвітителів Сковорода знаходив співзвучність своїм історично визначеним роздумам. Ці ідеї поділяв і Михайло Ковалінський, що обумовило зміст і міцність його дружби з учителем. Тим-то він з такою шанобою ставився до філософських трактатів свого друга і був першим їх читачем.

Ковалінський розповів про свою зустріч у Швейцарії з мандрівним просвітителем Данилом Мейнгардом. За словами Ковалінського він своїм життям і характером роздумів нагадував Сковороду. Зустрівся Ковалінський з Мейнгардом у Лозанні й розповів йому, що на Україні живе й творить поет-мислитель Сковорода. Повідомлення про Мейнгарда зацікавили Григорія Савича. В листах до друга Ковалінський не раз називав його іменем швейцарського мандрівника-мислителя. Це прізвище сприйняв Сковорода як псевдонім і в свою чергу підписував ним листи до Михайла Івановича.

Мав нагоду Григорій Савич читати своєму другові плоди питливих роздумів. За час кількох років розлуки з Ковалінським у першій половині 70-х років він завершив рукописи філософських трактатів: "Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни", "Кольцо", "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира". Григорій Савич зачитував і переглядав їх, живучи то в селі Хотетові на Орловщині в домі Михайла Ковалінського, то в Іванівці на Харківщині в Андрія Ковалівського.

Це були люди, де Сковорода знаходив приязнь поклонників Мінерви. І в Хотетові, і в Іванівці мав змогу Сковорода користуватись бібліотеками. Хутори його друзів відрізнялись від маєтків інших власників, де запроваджувалось жорстоке кріпосницьке визискування. Тут можна було читати журнали Новикова, твори Ломоносова та інших сучасників. За свою останню подорож у Європу Ковалінський поповнив бібліотеку творами Лейбніца, Вольтера, Спінози, Руссо, Лафонтена. Все це жадібно читав Григорій Савич, висловлюючи свої оригінальні судження.

Першими читачами філософських трактатів Сковороди були його друзі, в особі яких він знайшов прихильників і відвертих цінителів своїх праць.

Мандрівне життя автора позначилось на самій композиції творів. Це переважно розмови подорожніх з

багатим життєвим досвідом. У діалогічній формі постають тут образи шукачів істини...

Роздуми мандрівного мислителя відбили прогресивні тенденції епохи, що визначались розвитком просвітительського руху за права людини, проти мракобісся духовенства та сваволі прислужників імператорського трону.

"O tempora! o mores!" — часто повторювали ці древні слова просвітителі. Посилався на них і Сковорода, намагаючись збагнути взаємозв'язок багатьох подій тривожної сучасності. Не уможлядно виникали його судження про природу, людину, таємниці всесвіту. Ні, плоди його роздумів зріли на ґрунті живого буття народу. "Скиньте ярем суевѣрія,— закликав він в одній своїй байці,— не вѣрьте ничему, поколь не возьмете в кулак. Повѣрьте мнѣ: не то жизнь, чтоб зреть, но то, щоб щупать".

Про часи і звичаї своєї доби розповідає Сковорода, глибоко осмислюючи суперечливу дійсність. Тим-то його філософія історично конкретна, життєва, глибокоетична. Його трактати публіцистично гострі, вміщують іносказальні афоризми, народні прислів'я та дотепи. У них постають багатозначні сторінки життєпису духовних колізій і сміливих шукань Сковороди.

ПЛОДИ РОЗДУМІВ

Визріли плоди роздумів Григорія Савича за роки значних подій у країні, що вражали серце і розум багатьох. Не у відриві від живої дійсності народжувались вони, а в повсякчасних турботах, спостереженнях та переживаннях. Назва трактату свідчить про те, що він створений був під час багатих на пригоди мандрівок: "Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни".

"Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровище-ствуют, а для чего, то многие и сами не знают",— такими роздумами починається розмова кількох мандрівників,

які висловлюються про щастя в житті людини, про її взаємини з навколишнім світом.

"О, сколь великим весельем довольствуются знатные и достаток имѣющие в свѣтѣ персоны!.. О, сколь дорога ты, радость сердечная! За тебя царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущие, как бы от крупыц, со столов их падающих, питаемся",— подає голос один з "путников" і цим викликає судження інших.

У розмові чути голос життєво досвідчених подорожніх. Складні питання буття людини і природи хвилюють їх. "Если я, называя бога натурою, здѣлался язычником, то ты и сам давно уже преобразился в идолопоклонника",— дискутує один співбесідник.

Судження про натуру, її безначальність і безконечність в "Разговоре пяти путников" переносяться і до трактату "Кольцо". Пізнання природи та її таємниць захоплюють співбесідників, які висловлюють сміливі критичні думки про біблійні легенди:

"Очень нам смѣшным кажется сотворение мира, отдых послѣ трудов божій, раскаяние и ярость его, вылепленіе из глины Адама, вдуновение жизненного духа, изгнание из рая, пьянство Лотова, родящая Сарра, всемирный потоп, столпотворение, пѣшествование чрез море, чин жертвоприношения, лабиринт гражданских законов, шествіе в какую-то новую землю, странный войны и побѣды, чудное межевание и прочая и проч.

Возможно ль, чтоб Енох с Ілією залѣтели будто в небо? Сносно ли натурѣ, что остановил Навин солнце? Чтоб возвратился Іордан, чтоб плавало желѣзо? Чтоб дѣва по рождествѣ осталась? Чтоб человек воскрес? Кой судія на радугѣ? Кая огненная рѣка? Кая челюсть адская? Вѣрь сему, грубая древность, наш вѣкъ просвещенный".

Закони розвитку всесвіту складні. їх не можна збагнути умоглядно, без заглиблення в сутність явищ і внутрішній їх зв'язок. Сковорода критикує тих, хто відкидає закономірності розвитку філософської думки, хизується поверховими знаннями:

"А естли мой молокососный мудрец здѣлается двух или трех языков попугаем, побывав в знатных компаніях и в славных городах, естли вооружится арифметикою и геометрическими кубами, пролетѣвъ нѣсколько десятков любовных исторій и гражданских и проглянув неколикое число коперниканских пилюль? Во время оно Платоны, Солоны, Сократы, Пифагоры, Цицероны и вся древность суть одни только метелики, над поверхностію земли ле-тящія, в сравненіи нашего высокопарого орла, к неподвижным солнцам возлетающего и всѣ на океанѣ острова пересчитавшего".

У філософському аспекті пізнання світу вводяться у трактат "Кольцо" судження про біблію: "Мнѣ кажется, библия похожа на дом премилосердного и пребогатаго господина, стоящій в пустынях на пути под видом гостиницы, даремной для путников".

З різних галузей науки, мистецтва, історії черпає мислитель аналогії, щоб загострити увагу на суттєвих гносеологічних питаннях. Він вдається до аналогій в галузі живопису й музики: "Краски на картинѣ всяк видит, но чтоб рисунок и живость усмотрѣть, требуется другое око, а не имѣяй оное, слѣп в живописи. Скрып музыкального орудія каждое ухо услышит, но чтоб чувствовать вкус утаенного в скрыпеніи согласія, должно имѣть тайное понятіе ухо, а лишенный оногo для того лишен движущей сердце радости, что нѣм в музыкѣ".

У розмові та сперечаннях "пяти путников" відбиті суттєві риси розвитку філософської думки часів Сковороди, який у своїх шуканнях поволі вбирав матеріалістичні зерна світорозуміння, виступав проти церковного догматизму, спрощених суджень без урахування досягнень фізики, астрономії. "Возможно ли, чтоб сій терновники могли нѣчто разумѣть о премудрости, о щастіи, о душевном мирѣ, когда им и не снилось, что земля есть планетою, что около Сатурна есть Луна, а может быть, и не одна? Сіи-то молодепкиє умы пліненныє своими мнѣніями. как бы лестною блудницею..."

Тепер ширше і глибше розглядає мислитель проголошене ще в ранні роки твердження "пізнай самого себе", роблячи висновки про те, що досвід, природні здібності, розум визначають глибину сприймання людиною навколишніх явищ. "Нет слаще и увеселительнѣе истины, пу-теведущей душу, и нѣт горестнѣе, как тма невѣдѣнія". Судження про пізнання людиною самої себе пов'язані з розумінням навколишнього світу. Все це становить ціле "кільце" понять, у яких на даному етапі ще виразніше пробиваються матеріалістичні елементи філософських узагальнень.

Порушуючи ряд суспільних питань. Сковорода завдає ударів біблійно-церковній

схоластиці, пов'язує філософію з питаннями злободенної сучасності. В його трактатах звучать ноти протесту не тільки проти догматизму в науці, а й проти всієї політичної системи духовного та фізичного уярмлення людини. З публіцистичною пристрасстю розвиває далі ці питання Сковорода у трактаті "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира". Тут найяскравіше прозвучала ідея закономірності в розвитку природи й людини, пізнаваності матеріального світу, ролі праці людини відповідно до її природних даних.

Цим трактатом через його злободенність і гостроту захоплювалися друзі Сковороди. Тут вкраплені байки, притчі, влучні афоризми. У багатьох місцях трактат звучить як художньо-публіцистичне послання. Прихильник просвітительського вільнодумства Михайло Ковалінський вловлював у творі ноти опозиційного звучання до абсолютистського режиму, до кріпосницького гноблення, до офіційної церкви, що ширила мораль непротивленства.

Поет-мислитель відбиває народні погляди на працюючих і визискувачів, на дармоїдство, чинопочитання, на пороки аристократів, не заслужені ними нагороди, егоїзм. Слухаючи Сковороду, освічений Ковалінський бачив спорідненість його думок з ідеями Жана-Жака Руссо та Лес-сінга, що виступали з критикою придворного класицизму. Це полонило Михайла Івановича, і він сприйняв сковородинський "Алфавит" як твір значної ваги, в якому обґрунтовано прозвучала філософська мудрість: "Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина... Природа запалает к дѣлу и укрѣпляет в трудѣ..."

Природа людини вимагає рівноправності в суспільстві, вільних взаємин: "Лучше тебѣ попрощаться с огромными хоромами, с пространными грунтами, с великолѣпными названіями, нежели расстаться с душевным миром...", "А когда уже стал волк пастухом, медвѣдь монахом, а лошак совѣтником, сіѣ не штука, но бѣда". "О крючкотворная тварь! Как прехитрый змій, вьется, развиваешься в разные свертки", — натякає мислитель на прислужників-гнобителів.

У часи, коли імператриця готувала "Жаловану грамоту дворянству", подібні судження філософа звучали, як протестантський виступ гуманіста, народного захисника. З життєвих джерел сприймав Сковорода зерна істини для своїх праць, які відповідали народному стихійному матеріалізові. Ним пройняті притчі, прислів'я й афоризми сковородинських трактатів у 70-х роках. Вони набули звучання глибокої, загостреної іронією мудрості: "Черепаша ошибку почувствовала, как начала летѣть". "Лучше быть натуральным котом, нежели с ослиною природою львом", "Как черепахѣ не бывать орлом, так ослу придворным человеком", "Жизнь наша есть путь, как рѣка текущій", "Долго сам учишь, если хочешь учить других", "Кой ты мнѣ богослов, если сребролюбец", "Пустое имя без существа подобное виноградному гроздью, па стѣнѣ живописью хитро изображенному", "Тщеславие, как трава на кровлях растущая, прежде исторжения сохнущая", "Кто умерщвляет науки и художества? Несродность", "На должности мостишься, как коза на кровлю для того, чтоб чрез нея вскочить на кучу изобильного тщеславия".

Алегоричні посилання в трактаті спразляли враження художніх начерків. Такою видавалась картина/в якій слони збираються громадою перед сходом сонця і всі дивляться на схід. "Прочитайте ж слоново поздравленіє солнцу",— висновок з алегорії.

Уведена для наочності в "Алфавіт" байка про котів супроводиться прислів'ям: "Кот охотник к рыбѣ, да воды боится". Тільки той може стати вільним, хто пізнає себе, збагне свою силу, свої здібності, зрозуміє закономірності буття суспільства, в якому, па жаль, сильні, великодушні змушені поступатися перед владарями темряви.

У філософських трактатах Сковорода відтворює суперечності своєї епохи. Він користується досягненнями світової теорії пізнання, вносить свої суттєві доповнення. Матеріалістичні тенденції великих мислителів увібрав у свої трактати Сковорода, цілеспрямовано підкреслюючи піачепни Ч'хніду, як джерела знань .полини, шукання нею істини. Не відставав у цьому мислитель від французьких матеріалістів XVIII ст., знайшов спорідненість з судженнями своїх сучасників Ломоносова, Козельського. В ідейній співзвучності великих мислителів епохи антифеодального просвітительства чується переконливий голос правдолюба Сковороди.

ДУМКАМИ ЗРІДНЕНІ

Знайшов мандрівний філософ сердечне ставлення до себе у сім'ї Тевяшових — Степана Івановича та Володимира Степановича. Свій "Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира" він заадресував Володимирі Степановичу, а в 1776 році здійснив мандрівку до Воронежа і зупинився на хуторі Тевяшових серед мальовничих краєвидів місцевості поблизу тихого Дону. Тут завершено перший варіант твору "Икона Алківіадская" ("Изаилс-кій Змій"), що став етапним у постановці питання про природу, матерію та її вічність і форми існування.

Під час подорожі до Воронежа Григорій Савич спостерігав багато повчального. Він зустрічався з донськими бурлаками, які згадували Пугачова, стиха співали про нього пісні й розповідали легенди про народного ватажка. Це були обвітрені, засмаглі під сонцем, фізично міцні люди. У їхніх очах читав нескоримість, гнів, зневагу до спокійного життя. Несли вони свої дужі, але похилі плечі, щоб продавати силу й молодість.

Бурлацька пісня тривожила Григорія Савича. Чув у ній, як "Волга-матушка" прощально стогне за втраченою волею, як скеля Степана Разіна на Волзі розмовля з супротивним вітром, як тихий Дон несе хвилі в південні степові простори, щоб розвіяти журботу-кручину.

Любив такі пісні й сам господар, в якого зупинився Григорій Савич у старосвітському будинку острогозьких козачих полковників. Степан Іванович Тевяшов — старий вояка, учасник походів, любитель музики. Було про що Сковороді поговорити з ним. Згадали про Якова Павловича Козельського — він теж навчався в Київській Академії. Вогонь просвітительського гуманізму, запалений у ній, не згасав. Ним освітив Козельський і свої, видані в 1768 році, "Философические предложения". Григорій Савич у цьому трактаті знаходив історично переконливі та співзвучні йому міркування, зокрема критику схоластичної богословської філософії. Такі "философы рассуждают о

свойствах и делах божьих, а мне думается, что это они предпринимают излишнее и не сходное с силами их разума дело".

Наче власні думки вичитував у трактаті Козельського: "Пространство, рассуждаемое отдельно от тел, есть прямое ничто,— рассуждаемое в телах, есть протяжение...

Время называется продолжение в последованин одних вешен за другими".

Знаходив Григорій Савич у праці Козельського по-братимський перегук філософії просвітителів, колискою якої для обох була Київська Академія. Теорія Козельського "природного права" та "вічного миру" між народами мала багато спорідненого з гуманістичними ідеями Сковороди. Він почував себе не самотнім, коли в домі Тевяшових писав трактат "Икона Алківіадская".

Якщо Ковельський висловлювався про правдолюбство народу та необхідність введення для нього відповідних розумних законів, то Сковорода заговорив про змістовність трудового життя людини та її шукань у різних сферах діяльності. Він підносить ім'я античного філософа-матеріаліста Енікура, посилається на Горацієві визначення щастя людини, нагадує радість Піфагора, який знайшов істину, "раскусив эмблемат треугольника". Сутність життя визначає мислитель матеріальними чинниками: "Житіє — значит: родиться, кормиться, расти и умаляться, а жизнь есть плодоприношение, прозябшее от зерна истины, царство ваше в сердцах их".

Звідси Сковорода ставить вимоги реальних, розумних законів, що відповідали б природі людини: "Все преграждаемое законом блаженные натуры есть тѣм не полезное, чем не возможное, а чем полезное, тѣм возможное". Але законодавці нехтують зернами народної етики, пишучи черстві закони. Бувають "нелѣпыя мысли" і у "возмужавших и высоких фамилий людях". З відтінком іронії Сковорода говорить про злободенну сучасність: "Скороде конец міру... бог знает, может быть, в слѣдующій 1777 год спадут на землю звѣзды... Что? Развѣ нельзя, чтоб Лот был пян от нововыдавленного вина?.." Полемічно ущемливо Сковорода дає відповідь: "Пускай оно у нас не хмѣльное, но от бога вся возможна..."

Думки Сковороди, висловлені в "Иконе Алківіад-ской", своїми багатозначними критичними натяками на

сучасність зріднені з твердженнями Козельського про суспільні порядки, про людські чесноти і законодавство.

Не випадково Сковорода нагадує біблійну легенду про змія, якому поклоняються мандрівники в пустині. Це символ не законності, а обману. На скрижалях, ніби писаних самим богом, Мойсей передав закони своєму народові. Але "не диво, что Мойсея звут обманщиком". Така сміливість думки Сковороди визначала не тільки його критичне сприймання біблійних законів, а й була спрямована проти сучасного законодавства, яким утверджувались права дворян та надавалась чиновникам необмеженість у свавільному ставленні до народної маси

Не раз монархічні законодавці посилались на "заповіді божі", принесені з божественної гори для народу. Тому розкриття містичного дурману цієї легенди

набувало гострого протестантського значення в умовах запровадження багатьох катерининських законів.

Розвінчування божественної мудрості Мойсея межує у Сковороди з злободенним сарказмом: "Мойсей между протчими фигурами занял у египетских священников и икону змія, образующаго божію премудрость. А когда одна фигура, то и вся библия есть змій".

Говорячи про лжу біблійних положень, які сприймали законодавці для правового утвердження абсолютизму й класового терору, Сковорода націлював вістря своїх іносказань на злободенні явища. Тому його твердження набували памфлетичної гостроти: "Біблія есть ложь, и буйство божіе не в том, чтоб лжи нас научала, но только во лжѣ напечатлѣла слѣды и стези, ползущій ум возводящая..."

Під оболонкою іносказань, символів, афоризмів криється глибока істина в оцінці сваволі законодавців. Сковорода не називав імена цілого синаєдріону осіб, що підпирали трон абсолютизму. Не згадує він імператорські укази та маніфести, що їх щедро оголошувала Катерина. Мислитель-гуманіст бачив, як і зріднений думками з ним земляк і сучасник Козельський, що введення неправих законів лягало на плечі народу, остаточно ліквідува лись залишки автономізму на Україні, козацького само врядування.

Голосом наболілої душі звучать багатозначні висновки в трактаті "Икона Алківіадская": "Благородный и забавный есть обман и подлог, гдѣ находим под лжею истину, мудрость под буйством... И не дивно, что для сих лисов из высоких божіих гор рождается не лев или орел, но мыши, ежи, совы, вдовы, нетопыри, шершни, жабы, песія мухи, ехидны, василиски, обезьяны и вредящія со-ломоновським виноградом ЛИСИНЫ".

Народний мислитсль-поет не оспівував законодавчої мудрості імператриці, не мирився з глашатаями абсолютизму. Великий потік народної творчості, в якій відбито протестантські, бунтарські настрої, живив думки мандрівного філософа. Сміливими роздумами він ідейно побратався з своїм земляком мислителем Козельським, хоч доля повела їх різними життєвими шляхами.

Після написання трактату "Икона Алківіадская" Григорій Савич мандрував до Густинського монастиря. Не гріхи спокутувати прибув він у Густинську пустинь під Прилуками. Інша сила привела його на береги Удаю в древню обитель. Знаходив тут нові джерела народної мудрості. Вгадував у розливі Удаю пахощі рідної чор-нущанської Многи, слухав розповіді прочан з рідних місцевостей, зачаровувався спорудами в стилі барокко, особливо збудованою з каменю Троїцькою церквою. Вичитував у Густинському літопису казання й стародавні легенди. Повідали вони про походи й славні діла Сагайдачного. Недарма освічений чернець Густинської пустині виводив слова рідним скорописом. Читаючи славнозвісний Густинський літопис, проймався мислями про великих мужів минувшини, пізнавав історичну долю свого народу, його змагання, шляхи розвитку та роздоріжжя. Черпала душа поета-мислителя прозорі джерела в тому письмі, глибші й чистіші за повноводі розливи Удаю. Думкою линув у неосяжні простори всесвіту, не відриваючись від життєвої мудрості свого народу.

Від Густинської обителі не дуже далеко і до рідних Чорнух, чи не направити свої стопи на берег тихої Мно-ги? Там рідна оселя, спокій і тиша. Може, дати можливість відпочити бентежним думкам, безнастанним шуканням істини? А чи не визначає це скоритись і пристати до тихого берега? Суєтне життя розставляє свої невидимі павутиння, щоб обплутати і погасити дух вольності. Ні, не судилось йому прибитися до тихого берега мирської суєти...

Відкладав на інший раз можливість погостити й відпочити в рідному селі. Не час потрапляти г обійми домашнього спокою мандрівникові, девізом життя якого проголошено: "Мир ловив мене, але не піймав".

Не один же він такий. Є побратими в поглядах на життя, на природу й людину.

Сковородинськими шляхами на берегах Ворскли, Псла та Хоролу водила доля і талановитого сина грузинського народу Давида Гурамішвілі. Старший за Сковороду на 17 років, він кілька десятиліть свого творчого життя поєднав з українським народом і помер у Миргороді.

Історія не зберегла даних про зустріч Сковороди і Гурамішвілі. Але мандрівний український філософ не міг не зупинитися в Миргороді, подорожуючи зі Слобожанщини до Києва або в Густинську обитель. Григорій Савич завжди використовував нагоду порозмовляти з людьми значного життєвого досвіду. До таких людей належав і Давид Гурамішвілі. Історично ймовірною можна вважати поетичну картину Павла Тичини "Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді "Вигзя в тигровій шкурі". Син грузинського народу в свою чергу міг слухати

мудрі судження Сковороди. Обидва вони підносили у сфери художнього и філософського осмислення історичні події, багату поезію українського народу, його звичаї та побут.

По-сковородинському звучать рядки грузинського поета з книги "Давитіані", створеної на Україні:

Я ненавиджу брехливість, Слова ж правди не забуду!¹

Як і Сковорода, Гурамішвілі залямовував злочинства, гостро картав легкодухів, запродавців, представників морально занепакої знаті, закликав до змістовного духовного життя, до добра та істини.

Рго викладав я у слові щирім і одьєріім В році тисяча сімсот сімдесят четвертім,— повідомляє поет про укладання збірки "Давитіані". Саме в цей час досягла розквіту поетична та філософська творчість Сковороди.

Як і український мислитель, грузинський поет вів скромне життя:

Я нікчемний, я — бездітний, без сім'ї і роду, Світ завдав мені багато горя і відчаю...

У новаторських шуканнях поетичних форм спільними шляхами простували талановиті сучасники — представники народів, історична доля яких мала багато співзвучного...

З українською дійсністю пов'язані славетні імена — Сковорода, Козельський, Гурамішвілі. На головних магістралях передової думки зустрілись вони, як видатні мислителі епохи, утверджуючи філософію права людини на життя, на соціальну

Тут і далі — переклад М. Бажана.

Простим побутом ченців приваблював Сковороду Сін-нянський монастир. Сотник Сіннянський заснував його, віддавши під монастир всю свою власність, і сам став ігуменом. Часто сюди потрапляли ченцями чоловіки, що виявляли протест проти нових порядків у суспільстві. Серед таких людей мандрівник Сковорода знаходив прихильників і зупинявся в монастирі. До тридцятого вірша "Сада божественных пѣсней" він зробив приписку: "Сложена во время открытия Харковского намѣстничества, когда я скитался в мопастырѣ Сѣннянском", а до Михайла Коваліпського писав, надсилаючи йому новий твір "Книжечка о чтеніи священнаго писаній, нареченна Жена Лотова": "В самом открытіи намѣстпичества Харковского, во время непрестанных оѣннних дощей, прогоняя скуку, написал я сію книжицу в монастырѣ Сѣннян-ском".

Така подія на Слобожанщині не могла не викликати роздумів поета-мислителя. З цієї нагоди написана тридцята пісня "Сада божественных пѣсней". Хронологічно вона не є останньою в збірці. Але автор занумерував її останньою. В пісні висловлено опозиційні настрої щодо посилення воєнної диктатури самодержавства. У прихованій сатирі чути голос народного протесту. Сковорода добре знав з історії, що подібні політичні акти супроводжуються мракобіссям цілої зграї невігласів, пройдисвітів, які шукають можливості пристосуватися до нових умов. Щоб виявити свою вірнопідданську прихильність, вони шукають крамолу в будь-якій поведінці людей, проголошують їх небезпечними єретиками. Ще в "Иконе Лл-ківіадской" Сковорода натякав на тих, хто "козлогласует нелѣпую, обявляя неприятелями и єретиками всѣх несогласных". Таке "козлогласування" ще поширилось з відкриттям на Слобожанщині намісництва. Сатирую на ці події прозвучав тридцятий вірш "Сада божественных пѣсней". Образ козла постає і в цьому творі. Відбувається "метаморфоза" — німецьке козеня стає "цапом бородатим":

Цап бородатий. Ах, отвержем печали! Ах, вік наш краткій, малый.

Прихованою іронією та багатозначними висновками поет закінчує вірш:

Покой — смерть, не вред. Так живал афинеїскін, так живал і єврейскій

Епикур — Христос.

Це був своєрідний виклик і владі, і церкві та всім носіям великодержавної темряви. Посилання на античного філософа-матеріаліста Епікура, що створив цілу школу про

вічність всесвіту, розкривав умовності забобонів і страхів, були сміливими і цілеспрямованими. Ставлячи в один ряд Епікура і Христа, поет завдавав ударів християнській церкві, закликав "плювати" на "гробныя прахи" і "дѣтскія страхи", бо "жизнь не красна долготою, но красна добротою".

Споріднені протестантські думки висловлені і в трактаті "Жена Лотова". Цей найполум'яніший з творів Сковороди дорівнює викривальним памфлетам, написаним на злободенну сучасність. За законами риторичного мистецтва автор вдається до публіцистичних прийомів проповіді. Тут визначені теза, антитеза, аргументація роздумів і пристрасні, риторично загострені висновки викривального змісту. Тезою прозвучало твердження: "Когда наш вѣкъ или наша страна имѣст мудрых мужей гараздо менѣе, нежели в других вѣках и сторонах, тогда виною сему есть то, что шатаемся по безчисленным и разнородным книг стадам — без мѣры, без разбору, без гавани...".

Натякаючи на сучасність, Сковорода звертається до ілюстрацій біблійних. Для цього він використовує легенду про розпутне прелюбодійне життя дружини Лота. Часто у творі рефреном повторюються слова: "Поминайте жену Лотову!" Гостро викривально звучить повідомлення про її моральну розбещеність: "Не могу в сытость на-мыслиться о тебѣ — толь сладка мнѣ память твоя, память Лотова. Седмь мужей и 7000 имѣла еси и нынѣ имѣеш, но всѣ прелюбодѣи..."

Чому Сковорода з такою пристрасстю заговорив про прелюбодійство "жены Лотовой"? У цьому є прихована інвектива. Адже він добре знав інтимне життя імператриці Єлизавети. Імператриця Катерина II далеко перевершила свою попередницю, про що всюди точилися розмови. Серед простолюддя ширились анекдоти, дотепи, в яких вживалися гострі епітети для характеристики поведінки високої особи. Це все поклало свою печать на твір Сковороди, яким він відгукнувся на жорстокі й несправедливі адміністративні заходи в країні. Все це спричинило до розмови мислителя про біблійну блудницю.

"Умійте, други мои, поминать жену Лотову. Когда в божіих книгах читаеш: пїянство, наложничество, кровосмѣшеніе, амуры и подобное, не мѣшкай на содомских сих улицах, но проходи, не задумываясь на них, и на пути грѣшных не стой". В образі біблійних "содомлян" виведено сп'янілу зграю нероб.

Сковорода доходить до радикальних висновків, у яких чуємо заклики до рішучих протестантських дій: "О чтецы мои, чтецы! Да даст вам господь мой кинжал сей, дабы

Лотовы жены сея, с безчисленными любодѣйствующія, пресѣкся яд и вред. Да пронзит ложеса блудницы..."

Подібними наголошеннями Сковорода підкреслює гостроту поставленого питання: "О други мои! Страшное и срамное встрѣчает вас. Сей есть скверный идол — жена Лотова. Не убойся Голиафа сего. Его ж кинжалом заколем его". Про якого Голиафа алегорично говорить мислитель? Очевидно, про голіафів нових катериинських часів. Тільки сміливий волелюбець, що розумів гнобительську суть указів Калерини, міг так гостро відгукнутись на відкриття імператорських намісництв на Україні. Звідси випливають категоричні висновки: "Прощай, скверное и дурное лицо! Прощай,

любодѣйце, души и тѣла убійце! Оставайся нѣмым, кумире! Чтись от подобных! Отверзите нам врата правды!"

Сковорода закликає до свідомості, до протесту проти гноблення, до громадянської гідності, картає тих, хто в темряві не може збагнути істини. "О несмысленные! Коль мы косны и тупы в разумѣнии пророческих песней!"

Символічного значення надає мислитель образів сонця, що має озарити світ: "Да станет солнце на западѣ! Да воззрит сердце твое на новый свѣтъ, воззванный из тьмы и мрака..." Заперечуючи царство пійми й облуди, гуманіст висловлює утопійні мрії про нову людину і нове суспільство: "В горней республикѣ все новое: новые люди, нова тварь, новое твореніе — не так, как у нас под солнцем, все ветошь ветошей и суета суетствій".

"Жена Лотова" — трактат великого викривального пафосу, що може стояти в ряді найзначніших тогочасних памфлетів, зокрема творів Радіщева. Під оболонкою суджень про біблійні епізоди письменник пристрасно, гнівно заговорив про свою сучасність. Це той сатиричний прийом, що ним широко будуть користуватись поети-декабристи і великий Шевченко. По сатиричній гостроті це один з найзначніших творів у літературі 80-х років XVIII ст. З ним пов'язані інші сатиричні виступи

Сковороди. Часом він, вдаючись до бурлескної травестії, викриває вельмож, великосвітське панство. Такою є "Fabula de Tantalio" ("Міф про Тантала") за античним сюжетом про покарання Зевесового сина Тантала.

А что ж то нѣтъ при небесном столѣ? Тут вина разни, тут нектар солодкій, Услаждающій божественны глотки. Тут амвросія. вишних богов снѣды. Против ней — пустош панскіи об-Кды. Вездѣ багріют розы пред глазами. Чудній везді курят фиміамы. Кричат по залт. музы сладкогласны. Все сам подносит Ганімед прекрасній; Бахусов пѣстун сям пляшет пресмѣшно, Всякій род шутов шутят нреутѣшно.

Перелипювка спрямована на розкриття придворних бенкетів, звичаїв вельмож, оточених різними прислужниками і блазнями. Лє всі ці розкоші, п'яна розбещеність є умовними і тимчасовими. Сам Тантал "трясевичею будто пораженній", бо над його головою "висит камень прео-громній", не даючи покою, "на власѣ висит, вот-вот в прах сокрушит".

З своїм палким викривальним словом Сковорода став у ряди сатириків-просвітителів другої половини XVIII ст., ідучи своїм оригінальним шляхом народного трибуна, невтомного мандрівника. Він ширив вільне слово, носив у собі тяжку скорботу за уярмлений народ, який з кожним днем потрапляв у все тяжчу кріпацьку залежність. Тисячами ланцюгів поет-мислитель поєднував свою долю з долею закутого, але нескореного у своїх прагненнях народу.

ВОЛЬНІСТЬ ПРОТИ РАБСТВА

В листі до Михайла Ковалінського Сковорода наводить латинською мовою рядки вірша, що нагадали йому "Жільбласови блукання". Не випадковим є цей натяк на

роман французького сатирика Лесажа, який у романі "Історія Жіль Бласа із Сантільяни" піддав гострому висміюванню урядову знать. У цьому французькому

дзеркалі пізнавали просвітителі й звичаї придворних кіл, що купчилися навколо російського престолу.

Утвердження суворого абсолютизму, придушення народних рухів, посилення самодержавного деспотизму викликали протест великого гуманіста, який виливався в його викривальних творах. %

Цінність трактатів Сковороди полягає не тільки у філософському їх змісті, а й в злободенній громадській тенденційності. Мислитель поєднував філософські роздуми з проблемами громадсько-політичного життя, виступав глашатаєм вольності, ідучи в передових лавах просвітителів XVIII ст.

Час написання етапних філософських трактатів збігається з політичними подіями, до яких критично ставився Сковорода. Указом імператриці Катерини від 3 травня 1783 року було юридично утверджено кріпосне право на Україні, яке фактично запроваджувалось і раніше. Тепер узаконювалось повне свавілля в кріпосницьких маєтках, які щедро роздавала імператриця своїм прихильникам. На словах вона, хизуючись перед європейськими діячами, висловлювалась проти рабства, навіть забороняла вживати таке слово, а фактично запроваджувала його в найжорстокіших формах; говорила про поширення гуманістичних творів, а на ділі заборонила видання сатиричних журналів Новикова, переслідування якого дійшло аж до ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці.

Сміливі й дуже духом подавали голос протесту. 1783 рік увійшов у історію не тільки ганебним указом імператриці, а й одою Радіщева "Вольность", в якій прозвучали сміливі слова:

вы счастливые народы. Где случай вольность даровал.

Ідея вольності, заперечення законів рабства пролунала і з України. Подав голос просвітитель Василь Капніст в "Оде на рабство":

Там тверды зиждет власть ограды И вольность узами теснит.

У цьому ж році висловив протестантські судження Сковорода в алегорично-філософському трактаті "Брань архистратига Михаила со сатаною". Надсилаючи його Михайлові Ковалінському, він повідомляв: "Я сію книжечку начал в Бурлуках, кончил в Бабаях. Не орю убо, ни сѣю, ни куплю дѣю, ни воинствую, отвергаю же всякую житейскую печаль... Речеш и, почто убо не всѣ в сей земелькѣ наслаждаются, но алчут, ропщут и кленут ее?"

Автор протиставляє два світи: світ наживи, марно-словства, егоїзму і світ добра, істини, оновлення людини. Своїм пафосом твір нагадує полум'яне послання. В ньому наявні значні художні елементи. Відбувається "брань" — гостра суперечка — "Михайла со сатаною", в якій розкриваються різні погляди на життя. У твір включено пісні та вірші, художньо значимі описи й пейзажі. Постає тут і образ самого автора "старца Даніила Варсавы". Цим псевдонімом підписав Сковорода і лист, заадресований разом з твором на ім'я Ковалінського.

"Брань архистратига..." не стільки філософський трактат, як літературний твір, сповнений діями на зразок тогочасних шкільних драм. Тут постають розгорнуті в

алегоричному плані образи: Бесѣда ангелекая, Львина ограда, Путь спасительный, Путь мира, Богач, Клевета, Кознь, Адское царство, Плачущая неплоды.

Письменник вдається до жанрового прийому видіння, що дозволяє вносити алегоричну фантастику. На закінчення Сковорода пояснює мету свого твору-видіння: "Сіє видѣніє аз, старець Даніил Варсава, воистину видѣх. Написах же во просвѣщеніє иевѣждам..."

Бродить по світу старець Варсава, уявляючи видіння, в яких розгортається боротьба двох протилежних на чал — добра и правди — з пільмою, злом, клеветою, лц цемірством. "Он шествует со жезлом... Воспевая, обращает очи то надесно, то налево, то на весь горизонт; почивает то па холмѣ, то при источнике, то на травѣ зеленій; вкушает пищу безпритворную... Мы же его познали. Сей есть друг наш — Даніил Варсава".

Викривальною силою твір Сковороди має багато спільного з сатиричними посланнями Івана Вишенського: "Сій суть лицемѣры, мартышки истинныя святости: они долго молятся в костелах, непрестанно во псалтырь барабанят, строят кирпичи и снабдѣвают, бродят поклонниками по Іерусалимам,— по лицу святы, но сердцу всіх беззаконнее. Сребролюбивы, честолубивы, сластолюбцы, ласкатели, сводники, немилосерды, непримирительны, раду-щіися злом сосѣдским, полагающіи в прибылях благочес-тіє, цѣлующіи всяк день заповѣли господний и за алтын оныя продающіи. Домашній звѣри и внутренніи змін лю-тійшіи тигров, крокодилов и василисков. Сіи нетопыры между десным и шуйим суть ни мужескаго, ни женского рода".

Ці "лицемѣры, молящєся", співають пісню:

Два раза постим п неділю, В пост не уживаем хмелю. Странствуем по святым градам, Молимся и дома и там. Хоть псалтыри не внимаем, Но наизуст ее знаем...

Схвильованість розповіді, полемічний її тон, саркастичність свідчать, що автор говорив про сучасні події, користуючись прийомами сатиричної алегорії. "И лжєшь, и темнорѣчиш. Открой, а ще можєши, откровєинѣ сердца твоего бездну",— звертається полеміат до сатани, висловлює гострі судження: "О, украшенная гробницо царская, полна мертвых костей и праха..."

Слухаючи слова поборника з сатаною "горніи же военачалники, сидящие на благокруглом лукѣ облаков, отдалися в размышленія, призирая на круг земный и унывая, аки разоряемый Содом или Вавилон пред собою видяще".

Заклучним є розділ "Обновленіє мыра", в якому пафос правдолюбства передається пророчими словами: "Правда твоя во свѣтѣ твоєм. Свѣт же во правдѣ твоей. Истина твоя в солнцѣ живет, солнце же стоит на истинѣ твоей".

Саркастично Сковорода розвінчує тих, хто носить "блядолѣпные лавры", натякаючи на вінценосців своєї сучасності. Багатозначно звучить заключна картина цього полемічного твору. В ній чути захисника вольності проти рабства: "Восстали, славо наша! Восстани рано!.. Возбудися, яко Сампсон. Сотвори величіє неплодящей твоей, коснися горам твоим — и воздыматся, блєсни мол-нію и разжени супостаты, да во свѣтѣ твоєм узрим новый свѣт. И обновиши лице земли".

Творча еволюція поета-мислителя пов'язана з наростанням народного протесту проти запроваджуваного рабства. Поступове утвердження його матеріалістичних філософських поглядів рівнобіжно відбувалося з визріванням ідеї вольності.

У роки жорстокої реакції Сковорода виступає проповідником правди, громадянської мужності й гідності. Він підносить імена історичних осіб, що були носіями волі й мужності, прославляє Богдана Хмельницького у вірші "Ge libertate" ("Про свободу"):

Что то за волность? Добро в ней какое? Ины говорят, булто золотое. Ах, не златое, если сравнить злато, Против волности еще оно блато.

Поет звеличує подвиги носія вольності Хмельницького, пам'ять якого в історії увінчана легендами й піснями:

Будь славен вовѣк, о муже избрание, Волности отче, герою Богдане!

Народну скорботу й тривогу, викликану злободенними подіями, Сковорода висловлював у різноманітній за жанрами творчості. У 80-і роки він постійно мандрував, залишаючи по собі всюди, де бував, найкращі згадки. Мандрівник-гуманіст виступав порадиником, захисником народу, глашатаєм волелюбних думок.

Проголошення імператрицею "Жалованої грамоти дворянству" (1785), урівняння української старшини в правах з російським дворянством, звеличання Григорія Потьомкіна званням "князя Таврійського", установлення грамоти містам — все це викликало іронічні усмішки народного мислителя. Його критичні погляди відбиті у вірші "Всякому городу нрав и права", в якому зашіямиву-ються носії утисків, гонитви зачинами, прибутками, багатствами. У злободенному сатиричному слові постають картини живої дійсності, коли посилювалось класове гноблення на Україні, запроваджувались у містах і селах нові порядки дворянської бюрократії, зріли нові буржуазні взаємовідносини в суспільстві, а в науці посилювалась схоластика, сліпе наслідування іноземщини. Протиставляючи чесність і розум всім потворним явищам, Сковорода виступає сміливим обличителем суспільного ладу, підносить просвітительську ідею — звеличення розуму над усіма житейськими турботами:

Всякому городу нрав и права; Всяка имѣет свой ум голова; Всякому сердцу своя есть любовь; Всякому горлу свой есть вкус каков, А мнѣ одна только в свѣте дума, А мнѣ одно только не идет с ума.

Сатирично освітлено у вірші бюрократів, шахраїв, прислужників, стяжателів, висміяно схоластичні диспути — "с диспут студенту трещит голова". Поет іронізує з великосвітського панства за його паразитичне беззмістовне життя: "Тѣ формируют на ловлю собак", а в інших

"шумит дом от гостей, как кабак", "тѣх бсзпокоит Венерин амур" та ін.

Розум, честь і совість — найвищі якості людини. Ніщо не може устрашити того, в кого "совѣсть, как чистый хрусталь". Закликаючи до незалежності від житейської суєти, поет вславлює вольність, в якій криється справжній ідеал людини. Ідеї вольності присвячує поет вірш "Голова всяка свой имѣет смысл", окремі рядки якого звучать по-сковородинськи прямолінійно й категорично:

Так и мнѣ волность одна есть нравна И безпечальнын, ирепростый путь. Се — моя

мт.ра в житті главна...

Хто любить рідний кран, не "в полночной странѣ видит рай", не шукає за морями щастя, той знайде зміст свого існування у вольності й розумному житті.

Сміливим протестом звучали слова поета-мислителя, проголошені в найжорстокіші часи запровадження кріпосницького рабства, коли роздавалися козацькі землі Прозоровским, Поповим, Розумовським, Кочубеям. А в пригнобленій масі не згасав дух вольності, що надавав животворної сили невтомному мандрівникові — виразникові історично обумовлених рис характеру свого народу.

ДВІ НЕЗРІВНЯННІ ПОДОРОЖІ

Минали роки, позначаючи життєві шляхи мандрівника зустрічами, подіями. Вже й шістдесятиліття вкривало сивизною голову, а він з юначим запалом все вишукував краплини істини й добра, наповнюючи ними свої роздуми-мрії.

Його всюди привітно зустрічали прості люди, називали "сердечною людиною". Знаходив завжди він спільну мову з біднотою, бурлаками, трударями на нивах. Не відмовлявся від запрошення жнивників разом пообідати в полі. Старі й молоді слухали цікаві розповіді бувальця. А часом і проспівав він, награвши на кобзі:

Ой з-під города, а з-під Єлисавета

Сизі орли вилітали, Ой там собирались, ой там собирались

Псе пани сенатори. Пани сенатори, пребольші генерали.

Вони думали-гадали: €Ой як би нам, панам сенаторам,

Запорозьку землю взяти? Ой як би нам, ой як би нам

Вольності козацькі одібрати?"

Обізвався старечим голосом сивовусий косар, поклав-пти біля себе лерев'яну ложку. Його очі заіскрилися, бо пісня нагадала про одібрані вольності. Узяв старий з рук Григорія Савича кобзу, поцілував і, перебираючи струни, заспівав:

Катерино, вража бабо, змилуйся над нами, Верни наше Запорожжя з вольними правами...

Та чи долине цей голос до імператриці, що десь, подорожуючи по Україні, оточила себе цілим сонмищем папства?..

"Московские ведомости" 1787 року систематично друкували "Журнал Высочайшего Ея Императорского Величества путешествия из Санкт-Петербурга в Киев": "Января 2, по утру в 11 часов, Ея Императорское Величество при пушечной пальбе с обеих крепостей изволила выехать из Зимнего дворца и, останавливаясь в церкви Ка-занскія богоматери для молебствия, прибыть в Царское Село к обеденному столу... Января 7, после пятидневного пребывания в Царском Селе, в 9 часов утра Ея Императорское Величество изволила отправиться в путь..."

Подорож наступних днів також описано з усіма деталями: Городець, Великі Луки, Смоленськ... 23 січня — Новгород-Сіверський. Тут імператриця нагороджує своїх прихильників орденами, "ибо видеть изволила надлежащее устройство в приготовлениях для шествия Ея сделанных... В 6 часов вечера всемилостивейшая Государыня изволила войти в большую залу, где были представлены и допущены к руке

дамы чиновных особ и новгородско-сиверского дворянства; после сего начался бал с разными плясками малороссийскими... Ея Величество, вознаме-рясь удостоить Высочайшим посещением генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского в его селе Вишенках, изволила по окончании литургии выехать из Новгород-Сиверского при пушечной пальбе".

Далі Сосниця й ночівля у поміщика Полторацького, в Березані — обід. Тут зустрічає імператрицю генерал-губернатор Чернігівського намісництва Милорадович. Церковним дзвоном вітає імператрицю Чернігів 26 січня. Тут підносять їй ікону святих мучеників Бориса і Гліба...

Через Виблі, Кудиківну, Дрімайлівку прибуває в Ніжин, де зупиняється висока мандрівниця в домі графа Безбородька. А потім — через Волошківку, Носівку, Ко-зари — в Козелець. Сюди прибуває київський генерал-губернатор Ширшов. Зустрічають гостю предводитель дворянства Капніст, князь Волконський, князь Шаховський, генерал Енгельгардт. У Козельці посланець київського митрополита архімандрит переяславського Вознесен-ського монастиря підносить їй хліб.

Через Семиполки — до Броварів. Тут обід. Урочисто зустрічає знать імператрицю в Києві. Про її наближення було сповіщено 71 гарматним пострілом з Печерської фортеці. Незважаючи на січневі морози, всі чиновники міста вийшли на шлях зустрічати тронну мандрівницю. Прибули сюди з своїми почесами Сапєги, Любомирські, Потоцькі, Браніцькі і навіть татарські вельможі з підвладного Криму. В цьому виявив належні піклування сам Потьомкін.

Ще далеко від Києва високу мандрівницю зустрів генерал Енгельгардт з полком лейб-кирасирів. Недаремно він вимуштував полк, навчивши вигукувати "ура". Щедрими пожалуваннями українських земель розплачувалась за подібні послуги імператриця. На самому березі Дніпра коронну гостю вітає віце-адмірал Пушин з командою в парадній морській формі. Сурми, литаври потрясали повітря. З Печерської фортеці палили гармати...

Усі 84 дні перебування імператриці в Києві відбувалися щоденно бенкети, супроводжувані музикою, дорогими фейерверками, маскарадами. Їх добре описав у щоденнику маршалок дворянства Андрій Полетика.

22 квітня на галері "Днепр" імператриця вирушила до Канєва. Тут ступили на позолочену галєру для привітання її король польський Станіслав-Август та литовський гетьман граф Тишкевич. Обідали вони за столом імператриці й одержали ордени Андрія Первозваного.

За наказом Потьомкіна до дніпрових повноводих берегів згнали закріпачених, щоб ставали на коліна, коли пливтимє царська галєра по Дніпру. Не чуючи народних проклять, Катєрина милувалася берегами, заповнєними людьми. А в Кременчуці імператриця слухала співи та музику хору на 186 чоловік. Кому і з якої нагоди українські дівчата віддавали свої голоси? Співали, хоч у серцях звучали ридання, як і в їхніх посєстр, що в давнину зазнавали ясиру.

Милувалася красою української землі та вродою дівочтва владарка широких

просторів поневоленої в кріпацтві землі. Ступала її нога під час цієї подорожі й на прославлену колись Січею знамениту Хортицю. Наче хотіла своєю тронною ногою придушити спогади про ту славу.

Кілька днів затрималась в Херсоні, де з Потьомкіним виїжджала в навколишні місцевості. А звідси послався вже сухопутний шлях на Бахчисарай...

Іншими дорогами в цей час простував народний мандрівник Сковорода. Він не поспішав на шляхи, якими прямувала тронна мандрівниця. Навпаки...

Поширився розголос, що імператриця, граючи роль "освіченого монарха", зажадала мати розмову з прославленим на Україні Сковородою. Було розіслано гінців, щоб відшукати Григорія Савича. Знайшли ного, коли той сидів у зимовій чабанській хижі, розмовляв з чабанами, що зігрівали народжених ягнят. Дехто грав па сопілці.

Дізнавшись від гінців, що імператриця бажає з ним зустрітись, Григорій Савич відповів:

Сопілка та вівця

Мені дороже царського вінця!..

Не схилився перед вінченосною особою Сковорода, поніс по Україні протестантські думи гуманіста. Цього року він написав притчі "Благодарный Еродій" та "Убогий Жайворонок". Сповідав поет свого приятеля Семена Дятлова: "Соплел я в сіє 1787-е лѣто маленькую плете-ницу, или корзинку, нареченную "Благодарный Еродій"... Да будет плетенка сія зеркалом тебѣ сердца моего"...

Хай бундючно мандрує мандрівниця, прославляючи своє ім'я щедротами, дарованими рабовласникам-поміщикам. Не світом істини стелеться по ній шлях, а народною скорботою, перелитою в журливі пісні та гостро дотепні приповідки. Сприймав дух людського протесту чулий до горя гуманіст, запалювався бажанням розвіювати пітьму, будити свідомість пригноблених. З цією метою пише він притчі.

Еродій — звичайний бусел, лелека — за народними повір'ями приносить щастя тій оселі, на якій він зів'є своє гніздо. Скромність, відданість, сердечну ширість уособлює в собі образ Еродія. Мудрі його розмови, повчання, роздуми.

Тут найвиразніше позначилися педагогічні погляди Сковороди, в яких відбиті просвітительські ідеї передових мислителів свого часу, відчутний перегук з ідеями Жана-Жака Руссо та інших моралістів XVIII ст.

Уболіваючи за долю трудової людини, що чимраз більше зазнавала утисків, спостерігаючи пагубний вплив кастових привілеїв, рангового розподілу знаті, сліпого чинопочитання, Сковорода протиставляє всій цій суєті ідею рівності людей. "но ничтоже лучше есть благо воспитания: ни чин, ни богатство, ни фамилия, ни милость вельмож, развѣ благое рождение", — говорить Еродій.

Життя "благородного Еродія", що гніздиться часто на хатах, клунях, є символом шляхетності родин цих взаємин. Еродій може перемагати змія й бути спокійним, тихим. Природа надала йому благородство, працьовитість. "Иногда-де во убогом домикѣ, исполненном страха божія, друг роду человеческому благо родится чекові к, не всегда же и в царских чертогах".

На освіту й виховання повинні мати право всі без кастового поділу: "Л воспитание и убогим нужно есть". Людина сприймає виховання не за своїм станом, а за природними якостями: "Сокола вскорѣ научишь лѣтать но не черепаху. Орла во мгновение навychишь взирать на солнце, но не сову... Учитель и врач — нѣсть врач и учитель, а только служитель природы... Природа благая есть всему начало..."

Висловлюючи демократичні погляди про виховання людини, Сковорода надає великого значення ролі батьків, родинних та національних традицій. Гуманістичні принципи виховання підкреслює письменник афористичними твердженнями: "Будь доволен малым. За многим не гонися", "Не жажди ненужного и лишнего", "Павлин надѣется па красоту, сокол на быстроту, орел на величество, Еродій же веселится тѣм, что гнѣздо его твердо", "Из неблагодарного сердца, аки из горнила вавилонска-го, похотный огонь пламенными крилами развѣвается, насилием сердце восхищает".

У розмові Еродія з Пишеком чути приховану іронію, критичне вістря якої спрямоване проти чинопочитання:

"Пишек. Да чего же он себя научил? Скажи, пожалуй! Еродій. Ничего.

П и ш е к. Умора, ей-ей! умерил ты меня смѣхом... Так, так-" у вас воспитываки? Еродій. Так!

П и ш е к. Может быть, достал тебѣ чинок? Еродій. Ни!

П и ш е к. Может быть, деньгу вам велику собрал или имѣние? Еродій. Ни!

П и ш е к. Так что же? Роги золотыя вам на головѣ возрастил, что ли?

Еродій. Родил и возрастил нам посеребренные крила, ноги, попирающие главы змѣев, нос, разстерзающий оные. Се наша пища, и слава, и забава".

Демократичні принципи виховання розкриває Сковорода і в притчі "Убогий Жайворонок", висміюючи великосвітські звичаї вельмож, що не розумом та освітою прославляють себе, а чинами та бундючною поведінкою. Критично дотепну іронію він вкладає в діалог:

"Салакой. Потершись, брат, меж людьми, нынѣ всячину разу-мѣю: не уйдет от нас ничто.

С а б а ш. Тетервачій вѣдь ум остр, а обоняние і того вострѣе.

С а л а к о п. Потише, друг мой. гИдь я нынѣ не без чинишка.

С а б а ш. Извините, ваше благородіе! Ей, не знал. Посему-то вѣдь и хвост, и хохол ваш нынѣ новомодными пуклями и кудрявыми раздуты завертасами..."

Сміється сатирик над тими, хто колишні козацькі чуби прикрашує тепер модними катеринннськими париками — "завертасами".

Дотепні розсуди супроводжує він влучними приповідками: "Нынѣ світ совсѣм не тот. Нинѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак", "Тот един есть счастлив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ", "Нѣсть же бѣдственнѣ, как нищета средь богатства".

Виховні проблеми в притчах позбавлені теологічного намулу. В них Сковорода не посилається ні на біблійні заповіді, ні на інші догматичні вчення. Він вважає непридатними для сучасного виховання твердження Сократа, якими користуються

консерватори педагогічної думки: "А кто ж сіе спѣвает? Архидурак нѣкій древній, нарицаемый Сократ. А подпѣвает ему весь хор дурацкій. О, о! Весьма они разнят в нашем хор-Н".

Крізь алегоричну оболонку сквородинських притч проривався протестантський голос за життєву особистість і громадську гідність людини. Вимоги виховання невідвладної людини-громадянина, поставлені на черзі дня просвітителами, різко розходилися з утвердженими імператрицею і друкованими під час її подорожі положеннями про обов'язки та поведінку всіх підданців імперії. Саме з цього погляду протестантські тенденції сквородинських притч були злободенними і соціально цілеспрямованими.

У ті дні, коли імператриця прибувала до Києва, Сковорода жив у Гусици. Звідси він писав повчальні, сповнені благородства листи до своїх приятелів. Потім ще мандрував.

Поверталась імператриця в столицю через Слобожанщину. Слобожанська знать скупчувалась на шляху її подорожі. "Санкт-Петербургские ведомости" і "Московские ведомости" всі червневі числа 1787 року заповнили повідомленнями про тронну мандрівницю. Від Кривого Рога через Курячу Балку прибула вона в Кременчук. А за кілька днів, "приехав для обозрения места победы Полтавской, изволила прибыть к Крестовоздвиженскому монастырю" (8 червня). Тут же "сенату предписано заготовить похвальную грамоту подвигов генерал-фельдмаршала князя Потемкина".

Незабаром гостить "в Карловке, принадлежащей генерал-фельдмаршалу графу Разумовскому". Побувавши в Костянтинограді, через Водолагу і Мерефу — до Харкова: "По приближении к городу производилась пушечная пальба" (10 червня).

Далі — шлях на Белгород, Курськ. Цим закінчувалась благодійна для вельмож і лиховісно-гнітюча для пригноблених велика подорож імператриці в ті дні, коли вже про іншу мандрівку обурливо розповідав Радіщев, пишучи "Путешествие из Петербурга в Москву". А нескоримий Сковорода поніс просвіток в бідняцькі хати скривджених, загнаних у рабство братів, віддаючи їм нові дари волелюбного слова.

Незрівнянні за своїм змістом та зовнішніми ознаками відбулись 1787 року дві подорожі. Одна вписана в історію поневолення народу, а друга світлими сторінками увійшла в літопис незгладних часом людських прагнень вільного розвитку та добромисних надій.

СКАРБИ ДУШІ

У той час, коли імператриця завершила свою подорож по Україні, Сковорода читав лист, одержаний від Михайла Ковалієвського:

"Любезный мой друг, Григорий Савич!

Им же образом желает елень источников водных, так я желал бы видеть Вас и утешаться в жизни дружеским собеседованием..."

Незважаючи на високі посади, яких досяг Ковалієвський, він не втратив поваги до свого учителя і з великою щирістю згадує молоді роки: "Я осматриваюсь, как проснувшийся от глубокого сна. Ах, друг мой! Я часто привожу на память тихие и безмятежные времена молодых лет, которых цену, доброту и красоту отношу к дружбе

твоей. Но не столько счастлив я был в большом свете!"

Тиху радість вселяли в душу мислителя сердечні своїм змістом листи колишнього учня. Незабаром обізвався листом Василь Степанович Томара, який на той час прославив себе в дипломатичній діяльності на Кавказі, взявши участь у виробленні відомого "Георгієвського трактату", яким обумовлювався протекторат Росії над Східно-Грузинським царством, щоб відвернути небезпеку підкорення його Турцією та Персією. Зустрічі Василя Томари з грузинським царем Іраклієм II, виконання доручень у

переговорах з вожаками закавказьких племен, перебування в Константинополі — вся ця діяльність не потьмарила його приязні та любові до колишнього учителя і наставника. "О, если бы ты меня один раз выслушал, узнал, то б не порадовался своим воспитанником", — схвильовано звертається Томара до свого учителя, висловлюючи бажання зустрітися з ним.

У Сковороди зародилося бажання помандрувати на Кавказ. Він уже пробував вирушати в далеку дорогу через Таганрог, де теж перебували його друзі. Та мав їх він і в самій Грузії, бо до Київської Академії потрапляли навчатися разом з ним прибульці з цієї прославленої древньою культурою країни. Поширити б свій досвід такою мандрівкою! Маривея шлях, стелений сизою габию далеких обріїв, обгорнутий розпростертими крилами незмірної далі.

Як завжди, задумливо-тривожно готувався, прислухаючись, чи не перегукуються громовицями дорожні простори, якими відбували запорожці на Кубань. Може, в тих громових перегуках чути давню славу сміливців, які ходили черпати шоломом воду з Дону, а може, відзвуками стелеться голос рідної сіроми, що, бурлакуючи, потрапляє до таманських берегів?..

Треба закінчувати писати велику розпочату працю під рідними дубами, що наче черпали для нього своїми могутніми коріннями мудрість з праатьківської землі. Тому відкладав до слушного часу мандрівний намір. А роки тим часом без жалю лягали на його уже похилі плечі. Події клубочилися розвихреними хмарами над країною. 1790 року Радіщева ув'язнено в Петропавлів-ську фортецю, бо імператриця, ознайомившись з його "Путешествием...", "сказать изволила, что он бунтовщик". Не одного такого "бунтівника" увічнила історія в нетлінному реєстрі імен великих діячів, глашатаїв визволення. Вони несли той скарб душі, в слова натхненно перелитий, який не гасне у віках...

У часи великої скорботи Сковорода звертався до увічнених історією імен. Не раз мислитель посилався на Овідія Назона, що зазнав свого часу гонінь від римського імператора. Згадує ім'я вигнанця Сковорода і в листі до Михайла Ковалінського, надсилаючи йому твір "Потоп зміни", написаний під бурлуцькими дубами. "Взгляньте на Назонову картину потопа, — пише Сковорода, — "Nat lupus inler oves..." 1.

Лист датований 1791 роком, 16 серпня, підписано: "Пустынный Григ. Варсава Сковорода".

І підпис, і посилення на Овідія Назона, і зміст твору говорять про настрої мислителя в похилому віці. Наступ абсолютистського режиму, дворянської диктатури

викликають бажання стати пустинником або прибитися вже десь до тихої оселі. Всюди по землі розливається "потоп зміни" — алегоричне розуміння наступу реакції. Мислитель повторює свої попередні твердження про життя людини, погляди народу. Прориваються в судженнях ноти обурення й розпачливої туги: "Гдѣ же твой день нам, любезная наша деннице? Дай нам! Видь ты не прелестная, во мракѣ влюбившаяся звѣзда. Уже нам ночь мерзка омерзѣла".

Віра в перемогу правди не залишає Сковороду і на цьому етапі його ненастанних шукань: "Прощай, огненная бездно! Мы сотворим свѣтъ лучшій. Созиждем день веселѣйшій! Да будет свѣтъ!"

Шукання нового дня, проповіді світу істини водили невтомного мандрівника шляхами рідного краю, і він на сімдесятому році свого життя не переставав вірити у перемогу сили розуму. Його судження про будову всесвіту набувають ще глибшого філософського осмислення: "Давно уже просвѣщенным сказали вѣсть сію: materia aeterna — вещество вѣчно есть, сирѣчь псе места и времена наполнила".

Плаває вовк серед овечок (лат.).

Іронією пройняті його висловлювання про біблійну версію створення світу. То є вигадка, що плине в "потопі зміїному", поняття якого є алегорією мудрої лжі. Зупиняючись на біблійному твердженні, за яким світ з'явився з божого веління, Сковорода іронізує: "Откуда же свѣтъ сей, когда встѣ небесныя свѣтила показались в четвертый день? И как день быть может без солнца... Таким вздором через всю седмицу рыгает..." Зміїне "ригання", за визначенням мислителя, є виявом найоблудливішої брехні. А що сталося б, якби бог не стомився за шість днів творити світ і не оголосив відпочинку на сьомий день? Очевидно, подальшим наслідком його дій з'явилися би "безхвостые львы" та інші дивні створіння, а з ними разом "четыреokie и четыреушие судьи, правдолюбные ябедники и клеветники". Сатиричний тон не залишив мислителя, коли він порушував філософські питання: "Нѣтъ труднѣе, как прозрѣть вѣчность грязью засоренному оку". Цей бруд "зміїного" намулу брехні гальмує розвиток думки. Мислитель прагне пізнати будову всесвіту, щораз переконливіше еволюціонуючи до матеріалізму: "Первый есть всеобщий... из безчисленных мыр-миров и есть великий мыр. Другій два суть частный и малый мыры. Первый мікрокозм, сирѣчь — мырик, мирок, или человек. Второй мыр символичный, сирѣчь біблія..." Але ж подальшими твердженнями доводиться, що біблія є вигадкою, вона "не складно лжет", "знай, что біблію читать и ложь его щитать есть то же".

Філософські потуги прорвати оболонку ідеалізму в розумінні законів всесвіту ведуть мислителя до категоричних тверджень: "Солнце есть огненный шар и никогда не стоит", "...не может ничтоже погибнуть, а только тень свою теряет".

Ніколи мандрівний мислитель не втрачав почуття реальності, а в полі його зору завжди поставала людина-трудівник. Не в "потопі зміїному" її щастя, а у звільненні від темряви, від церковно-біблійної облуди, що "во лжѣ ползет, ложь жерет, ложею рыгает". Цією облудою дурману прикриваються виразки суспільного життя, ширяться темрява, сваволя, запроваджуються закони для утвердження рабства. Не у вимріяному

загробному житті треба бачити пекло, а в повсякденній дійсності. "И кто уразумел пекло? Не смѣшно ли, что всѣ в пеклѣ, а боятся, чтоб не попасть".

На людський розсуд ніс Сковорода наболілі думи. Його слова будили свідомість народу, краплинами істини билися в двері вічності, провішуючи перемогу світла, розуму, справедливості:

Проч уступай, проч! Печальная ночі Сонне всходит, Свѣт вводит, Свѣт вводит.
Радость родит. Проч уступай, проч! Потопная ночі

Як дбайливий трудівник, підсумовує Сковорода свій шлях шукань істини, пишучи "Потоп зміин", і поповнює попередні твердження посиленнями на життєві явища. "Прийми, бѣдный, славу вмѣсто грязи!" — бунтівно звучать висновки багатогранного філософсько-публіцистичного трактату, що набув заключного значення серед великих праць мислителя.

Не розгубив на життєвих шляхах правдолюб скарбів живої душі, переливши їх у вагоме й переконливе слово.

ЗУСТРІЧ

Багато пригод зазнав він у непривітаному спокоєм житті. Але ніколи не втрачав мужності, незламності в судженнях своїх і поведінці. Бентежна його душа не знаходила постійного пристановища. Наче обзивалися до поета живим словом шляхові далі, степові роздолля, ріки й озера. Зустрічали престарілого мандрівника голубі сутінки вечорів, зоряні ночі, прозорі ранки. Слухав гомін столітніх дубів, ніби вів з ними побратимську бесіду. Кожного зустрічного вітав, висловлюючи приязнь, повагу, доброту. Жадібно слухав розмови, тривожили серце відгомони юнацьких пісень. Пізнавав у них свою молодість, пригадував материнську задушевну мову, пестоші й жадобу своїх давніх поривань.

Велика сила почуттів водила мандрівника шляхами й роздоріжжями. Переборюючи втому, прибув ще раз на береги Удаю, навістив друзів у Густинській пустині, а далі й до низов'я тихої Многи поманлював, що звивчас-тою стьождкою оперізує рідні Чорнухи. Ось вони, милі, дорогі, незабутні. Зупинився наче палігрим перед зримою очима і серцем святиною...

Ступив на колись сходжену босоніж леваду, прислухаючись, як з кожним кроком привітально обзивалась рідним голосом стежка, пропахла сонцем і черноземом. Став на коліна, обіймав землю, вдихаючи той дивний пах. Віддаля пастушок біля овеchat награвав на сопілці — пізнавав у ньому своє дитинство. У збудженій уяві наче живою привидилась постать матері. Здавалась вона вирізьбленим із сонячної блакиті неба силуетом, простерла натружені руки для обіймів. Чи то її голос обізвався тоскно, чи то стогін пастушої сопілки? Минали хвилини у дивних чарах. Тихо пливли, обіймаючись, хмаринки в небі. Закувала голосисто зозуля, нагадуючи весни про-майнулих літ. Звівся на ноги. Зникла уявна постать матері. Здавалося, що вона своїми сльозами зросила траву, залишивши в її шовковій хвилі дивне леління.

Приніс сюди, в цю родинну святиню, голос бентежної своєї душі, приніс назбирані мандрівними шляхами думи, любов і скорботу. Кому віддати ці скарби, нагромаджені в

життєвих тривогах, у невпинних шуканнях?

Зав'юнилась під ногами дрібнолистим споришем помережана доріжка. Зашелестіла на березі Многи осока, застогнав у вітряному гойданні очерет, наче просторами постелилося голосіння за волею. Мерехтіли обважнілими крилами зажурені лани. Змінилися відтоді, як перейшли у панське володіння з невільницькою працею натруджених рук.

Збрижилось думне чоло, закипіла в серці щемлива печаль. Стояв, як добромисий провісник подій прийдешніх, міряючи зором рідні простори. Привітально закигикали чайки, ніби запитували: "З яких країв прибув, мандрівниче дивний?" Задумливо шуміли тополі: "Чи пізнаєш ти, старче, цей шепіт давній?" Шелестіли на березі Многи верболози: "Чи не спізнився ти, прибившись сюди самотнім шукачем своєї мрії?"

Долинув здалеку зазивний клекіт лелеки. Наче нагадував мудрий птах той день, коли пішов від рідної оселі. Здавалося, на той клекіт обзивались сині далі й задумливе небо, обіймаючи пройдені шляхи і безпуття...

Не входячи в село, сів на березі, замислився, пізнавав давно колись знані плеса. Здавалося, що на мить переселився у свою молодість. Сидів колись тут з сопілкою в руці, а тепер приніс даровану з гайдамацької руки кобзу. Та ще несе в кишені заповіданий матір'ю дукатик: вона ж веліла переподаруваги тій, до кого заговорить серце. Обзивалось воно не раз, але доля не прибила його до тихої оселі. Проносив усе життя того дукатика, як талісман. Л тепер?..

У думці постала юна козачка, що звабливо-тужливо випроводжала його, коли юнаком залишав рідні Чорпу-хи. Бачив її молодою, вродливою. Хотів, щоб той привид ніколи не відступав від нього, залишився з ним назавжди...

Вабили до себе стрімкі журавлі біля криниць, призе-мисті хати з лелеками на очеретяних підстрижених дахах. Здалека пізнав високу кучеряву грушу — то ж рідне подвір'я. Роззувся й пішов босоніж, щоб відчутти теплінь вузької стежки, яку виміряв колись обвітрено-засмаг-

Дими, ще малечими ногами, простуючи з подвір'я на зелений берег річки.

Увійшов, вражений пусткою, у двір,— брат Степан давно десь подався на заробітки... Сів на призьбі. Вийшов з хати старий дід-сусіда. Не пізнав Григорія, подумав, що то прибився мандрівний кобзар.

— Заграй, божий чоловіче,— звернувся дід. — Сьогодні ж свято. Може, люди зійдуться, послухають.

Обізвалася дивними звуками кобза в руках Григорія. Люди почали сходитись до незвичайного кобзаря. Так він вправно перебирав струни, наче ціла лебедина згря торкалась крилами прозорих хвиль, і вони ридали, голосили, промовляли. Довго грав кобзар, прислухаючись до гомону людей, до їхніх зітхань.

Дивний кобзар — не брав будь-яких офірувань. Навіть мисочки для мідяків не мав при собі. Коли ж хто клав до його ніг стебельця васильків чи барвінку, прояснялось його чоло, він вклонявся, дякуючи за увагу. Ось прийшла стара жінка, принесла жмуток дубового листа. Кобзар звів на неї очі, пильно приглядаючись. Перед ним

стояла виснажена працею, не привітана долею жінка. Здавалося, що тяжке життя викарбувало на її обличчі риси, в яких можна було прочитати: се — кріпачка.

Забилось серце — пізнав у її очах згасаючий відсвіт тієї вродливої молодії козачки, що стояла край шляху, випроводжаючи колись щиросердим дівочим поглядом молодого Гриця в невідомий світ...

Взяв жмуток дубового листа, а їй подав дукатик. Здивовано стривожена жінка пізнавала щось знайоме. Стояла, ніби заворожена, перед кобзарем колишня козачка. А він торкнувся до струн кобзи, і вона обізвалась мелодією смутку, любові й приязні. Грав зачаровано кобзар, злегка зрошуючи теплою сльозою струпи. Ридально звучали вони, голос душі виливали без слів, щоб серцем читати велику пророчу печаль...

Мої брати і сестри милі! Народе рідний мій! Яка триклята недоля повергла тебе в пучину бід, зневаг, щоб в мороці віків ти ніс від роду в рід кривавий слід страшних тортур і всю ганьбу знущань? Минуть усі лихі видін-ня-сни в історії уявлення, народе мій! І в дивній сивизні століть ти будеш жити в сім'ї новій, як прийде час.

Неначе клявся він і кобзою, і життям своїм, що буде так, бо руху сонця не спинять невігласи, тирані і кати.

Червоно лягало крайнеба сонце, обсипаючи дивним промінням похилих слухачів і кобзаря. Сидів він на призьбі під хатою своїх батьків, здавався вирізьбленим силуетом невтомного і грізного віщуна прийдешніх гро-яояипь-потрясінь.

ДУБОВЕ ЛИСТЯ

Хто наважиться спинити стрімкий орлиний лет і обкраяти обшир неба? Чия рука підійметься одірвати од персів матері дитя голодне? Чи відверне хто течію прозорих вод, щоб не вбирали вони в себе проміння сонця? Народжується радість не в серцях жорстоких; любить народ, служить йому навчають не тирані та їхні слуги; па подвиги ведуть не спонування дужих, а голос совісті й душевної наснаги.

Кому збагнути силу слів пророчих — "пізнай себе"? Проніс їх поет-мислитель крізь все своє життя, прибувши до тихої Іванівни в родину Андрія Ковалівського. По шляху не розгубив жмутку дубового листа, хоч і довелося побувати ще в далекій мандрівці, навістивши друзів у Хотетові на Орловщині й завітати до Курська.

Нарешті прибився під іванівські дуби, де часто коротав своє дозвілля недалеко від Муравського шляху. Приніс сюди і жмуток подарованого дубового листа та тривогу чулого серця. Був свідомий того, що і в найжорстокіші часи сміливі думки, волелюбне слово виринається з лабет сатрапів, залишаючи нев'янучі плоди для прийдешніх поколінь.

Деся зазнавав гонитви Радіщев за сміливе слово, вимовлене в "Путешествии из Петербурга в Москву". Страждав і Микола Новиков за ґратами фортеці. Терпів утиски і земляк-одподумець Яків Козельський. А Григорій Савич поніс своє слово найвіддаленішими стежками і мав рацію ще раз сказати: "Світ ловив мене, але не піймав..."

Минали дні за днями в тихій Іванівці. Сходилися під старезними дубами друзі, розмовляли, пригадували пережите. Приносив сюди Григорій кобзу. Вже не грав на

ній, бо не слухалися його персти, часом зривалися зі

струн. Кляв кобзу на землю, прислухався, як вітер торкався до неї або лист несподівано упаде,— тоді почується стогін, наче щось живе обізветься, заквилить журбою невсипущою.

Здавалося, що й трав'яні стебла тоді бриніли, вбираючи в себе ледь вловимі звуки струн. А віддаля донеслося голосіння сопілки, й чабанська пісня виринала з лугових шовковистих просторів. Пізнав знайомі мотиви. То ж він залишив їх на сходжених шляхах. Отже, не змарнував, не розгубив голосу своєї душі. Хтось зібрав його, щоб передати наступним поколінням. Житиме народ па цій горьованій землі, й по ній барвінковими звоями будуть стелитися співом запліднені слова. Вопи ж бо як зернята, посіяні у добрий ґрунт. Хай сходять, колосяться, пожаться на радість людства.

Виходив на простори, зустрічав схід сонця. Здавалося, що воно народжує не тільки день, а й вікове майбуття. Перед його невинним рухом навіть смерть здавалася умовним забуттям, бо народжена думка сміливця ніколи не вмере.

А ось і свіжа рілля. Плуг застиг у борозні. Ще плугатарі не вийшли на працю. Якесь сила потягла взятися за чепіги. Так і держав їх у руках, коли батько, виряджаючи в світ, за звичаєм наказав проорати борозну на козацькій ниві. Пройшов тоді за плугом відміряні гони, а потім здавалося, що тієї трудової ріллі не залишив на все життя.

Думками розмовляв з всеплодющою землею, наче чув її одвічний голос. Може, в ньому бринять слова ратних людей та хліборобів стародавнього древлянського князівства або розливається спів Бояна віщого? Чув голос тих, що поклали голови на цій, топтаній ордами, землі, захищаючи її від навал навісних. Пашіла земля теплом, як материнським подихом, що гріє і пестить щедротою своєю.

Не міг уже мандрувати далеко, а думка крилата ще ширяла просторами. Підіймався на горби, щоб глянути віддаля на Муравськнн шлях, яким носив колись свою юнь запальну. Забачить валку чумаків — і серце вільним птахом стрепенеться. Куди потяглися вони? З яких країв простують, братаючись із вітром і негодою? Прислухався — чи не долинуть звуки чумацької пісні, в яку вкладав не раз і голос свій, і неспокій життя мандрівного. Розносять ті побратими пригод та недолі просторами краю смуток і роздолля несходимих шляхів. Ой краю — радість моя і горе! Хто збагне таємниці твоєї історії, пізнає віками сіяну правду, що не корилась кривді?

Вдивлявся у далечінь, наче сподівався на прихід до нього давніх гостей, яких доля розкидала по всіх-усюдах. Чи понесли вони його думи світами, не розгубили на роздоріжжях плеканих мрій?.. Хай завітають у гості вони до, нащадків. Бо буде ще кроплена кров'ю ця земля предковічна, буде стелена січами, колисана гromовицями. Правда ж не в квітчаних шатах гряде, а в скорботах гірких родиться. Пізнай же себе, орачу землі. Пізнай себе, народе, долею битий! Викарбуй на скрижалях свого буття титла заповітні, щоб їх не змили бурі часу!..

Задумливо повертався до улюбленого дуба, заступом копав яму-домовину. Хай власними руками буде споруджена вічна обитель. Готував себе до останньої мандрівки, з якої нема вороття. Пригорщами брав свіжу землю,

щоб зігрітою і пухкою була уготована одвічна постеля його. Поруч лежала на землі кобза. Сідав біля неї перепочити, пригортав до лона, наче прислухався, чи вловлюють струни биття тривожного серця, голос душі бунтівної.

Копав глибоку яму під дубом Григорій Савич — най-освіченіша людина свого часу, носій істини й народолобства. Застелив домовину дубовим листям, поклавши і подарований у Чорнухах жмуток. Наче хотів вічно чути шумовиння величних дубів, подих просторів рідного краю.

Незабаром його передчуття справдилося. Останні кроки великого мандрівника привели до іванівських дубів, де він спочив у вічному забутті. Не чулося ні тризни гомінкої, ні розпачливих голосінь над свіжою могилою. Обрамили шанувальники імені поета живим дубовим листям напис на ній:

Григорію Савичу Сковороді, в боз"Ѣ скончавшемуся 1794 года октября 29 дня

Надбання скарбів душі вимірюється часом і живуть у пам'яті народній. Не вмирає мислитель-поет, коли слово його заповітно бринить у віках і помножує славу нащадків. У пантеон безсмертя увійшло ім'я його — Григорій Сковорода.

післяслово

Минуло чверть тисячоліття від дня народження поета-мислителя. За цей час у суспільстві відбулося багато подій та соціальних зрушень. Витримав довготривалий іспит історії великий діяч минувшини, щоб постати у всій своїй багатогранності перед нашою сучасністю.

Народ зберіг у своїй пам'яті численні перекази, легенди про незвичайне життя правдолюба, глашатая волі, його пісні поширювали кобзарі. Вірш "Всякому городу нрав і права" став відомою піснею. Її вніс Котляревський у свою "Наталку Полтавку".

Ще на початку XIX ст. ім'я Сковороди входить в історію літератури й розвитку громадської думки. Розголоси про мандрівника-філософа зацікавили багатьох. Писали про нього Іван Вернет, Ізмаїл Срезневський, Григорій Данилевський. На авторитет Г. Сковороди посилалися прогресивні російські письменники в 30-х роках XIX ст., ведучи боротьбу за розвиток передових естетичних поглядів. М. Надеждин 1831 року вмістив у журналі "Телескоп" три пісні Г. Сковороди з коментарями О. Хаждеу, а пізніше — нарис цього ж автора про поета та фрагменти його філософських трактатів.

1836 року журнал "Телескоп" виходив з епіграфом — улюбленим висловом Г. Сковороди — "Nosce te ipsum" ("Пізнай самого себе"). Саме в цьому році в журналі надруковано "Философическое письмо" (один із восьми листів) П. Чаадаєва, що, як говорив О. Герцен, було подією, що потрясла всю Росію. Захищаючи принципи народності в літературі, М. Надеждин виступив того ж року із статтею "Европеизм и народность в отношении к русской словесности", в якій наводив слова Г. Сковороди.

За надрукування листа П. Чаадаєва та радикальний напрям "Телескоп" було закрито. Звернення до імені українського поета-філософа, друкування його творів, посилення на авторитет його імені в часи найвищого ідейного піднесення журналу є важливою подією, що характеризує значення Сковороди в літературному процесі першої половини XIX ст.

Його твори мало з'являлися друком і ширилися в списках. Помітним явищем у культурному житті було видання збірки його творів 1861 року. З приводу цього в журналі "Основа" надруковано статтю М. Костомарова "Слово про Сковороду" (1861, кн. 7), в якій говорилося про народність письменника і велику його популярність: "...В багатьох будинках висять його портрети; всякий письменний малоросіянин знає про нього; ім'я його відоме дуже багатьом із письменного люду; його мандрівне життя є предметом оповідань і анекдотів; по деяких місцях потомки від батьків і дідів знають про місця, які він відвідував, де любив перебувати, і указують на них з пошаною; приязнь Сковороди до деяких з його сучасників становить родинну гордість онуків; мандрівні сліпці засвоїли його пісні..."

Образ Сковороди поволі входить у художню літературу. Поет першої половини XIX ст. Білецький-Носенко, користуючись народними переказами про життя мандрівного мислителя, написав байки: "Мудрець та старшина військовий", "Сковорода".

Ще в дитячі роки Тарас Шевченко читав твори Сковороди.

...зроблю Маленьку книжечку. Хрестами і візерунками з квітками Кругом листочки обведу Та й списую Сковороду.

Образ Сковороди-педагога вивів Шевченко у повісті "Близнецы". Але поет-революціонер критично поставився до філософії Сковороди, назвавши його "містиком", та негативно оцінював його мову. Справа в тому, що Шевченко не міг ознайомитись зі всією спадщиною поета-мислителя, бо на той час були надруковані лише окремі його твори. Мають рацію закиди Шевченка щодо мови Сковороди. Але тут треба зважити історичні умови, у яких він неспроможний був цілковито досягти повного онароднен-ня літературної мови і лише робив перші кроки в цьому напрямі.

Не враховуючи всього, П. Куліш звинувачував Сковороду за те, що він "рідне слово занедбав". Але разом з тим П. Куліш у поемі "Грицько Сковорода" відзначає, що з його діяльністю "воскресіння... народу почалось".

Безперечний позитивний вплив Сковороди позначився на утвердженні нових основ поетики. Найповніше використав Шевченко сквородинські принципи музичної організації вірша. Сковородинські традиції гуманізму, правдолюбства сприйняв і розвинув на глибокому ґрунті революційного демократизму основоположник нової української літератури.

З розвитком літератури в другій половині XIX та на початку XX ст. ст. чимраз повніше осмислюється поетична і філософська спадщина Сковороди. Це був час публікації багатьох творів. У листі до А. Кримського високо оцінив сквородинські байки І. Франко. А в статті про Шевченкову "Тополю" він писав: "Твори інших наших письменників аж до часів Сковороди і Котляревського представляють інтерес майже тільки річевий..."¹.

У "Нарисі історії українсько-руської літератури" І. Франко відзначив своєрідність життя мандрівного мислителя, який "подібно до свого сучасника Жана-Жака Руссо всім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри".

Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. 17. К., Держлітвидав України, 1955, стор. 71.

Знав твори Григорія Сковороди, високо цинив його діяльність і М. Горький. У статті "Про письменників-самоуків" (1911) він наводить епізод, в якому на запитання американського філософа Уїльяма Джемса про те, чи є в Росії поети з народу, було названо Сковороду. З великим інтересом вивчав його творчість Л. Толстой. Читав він книгу М. Гусева "Народний український мудрець Григорій Савич Сковорода", і робив до неї дописки, та занотував ім'я мислителя в своєму щоденникові.

Найповніше видання творів Сковороди здійснено за редакцією проф. Д. Баталія 1894 року ("Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Бяглеем". Юбилейное издание. 1794—1894. Харьков). Це перше найповніше наукове видання спадщини поета-мислителя. Багато поклав праці видатний історик, відшукуючи рукописи та списки творів Сковороди. Найціннішими з них були ті, що їх онука Михайла Ковалінського передала в Румянцевський музей у Москві. Не зрадив дружби учень мислителя, заповівши своїм нащадкам берегти до слушного часу писання Сковороди.

Багаліївське видання його творів лягло в основу наступних видань літературно-філософської та епістолярної спадщини письменника. У 1912 році видав твори Сковороди з нотатками та примітками відомий соратник В. І. Леніна, активний співробітник "Звезды" та "Правды" Володимир Бонч-Бруєвич. У своїх спогадах, опублікованих пізніше ("Радянське літературознавство", 1957, № 3), він наводить судження В. І. Леніна, висловлені у зв'язку з вшануванням пам'яті Сковороди: "Коли прийде час ставити пам'ятник Сковороді, то ви (Бонч-Бруєвич) повинні виступити і з'ясувати народові, хто був Сковорода, яке значення він має для життя російського і українського народів".

У перший рік перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, 30 липня 1918 року, була підписана В. І. Леніним постанова Ради Народних Комісарів "Про спорудження пам'ятників великим діячам соціалізму, революції та ін.", в якій ім'я Сковороди стоїть поряд з іменами Спартака, Спінози, Фур'є, Ломоносова, Новикова, Радіщева, Пушкіна, Чернишевського, Шевченка та ін.

Найповніше, науково коментоване видання творів Сковороди у двох томах здійснено у 1961 р. Упорядник його І. А. Табачников виконав велику дослідницьку роботу, вивчаючи рукописну спадщину за архівними джерелами. Цьому досліднику належить авторство ряду наукових праць про Сковороду.

Радянські учені розгорнули велику роботу по вивченню спадщини поета-мислителя, висвітлюючи по-науковому з марксистських позицій його місце в історії літератури та розвитку філософії. Значний вклад у це внесли П. Попов, П. Тичина.

Багато років своєї дослідницької роботи присвятила вивченню спадщини Сковороди та історичних умов його діяльності А. Ніженець. Її книга "На землі двох світів" (1970) є однією з найкращих праць на сквородинську тему, що з'явилися за останній час. У розділах "Сковорода і Епікур", "Сковорода і Спіноза" з'ясовує дослідниця зв'язок

філософії поета-мислителя з прогресивними вченнями найзначніших діячів у світовій культурі. Багато нового внесено в книгу про педагогічну діяльність Сковороди, зокрема висвітлено його працю в Харківському колегіумі.

Справедливо оцінюючи значення Сковороди і в житті українського народу, і в розвиткові філософії, педагогіки, радянські дослідники ставлять його поруч великих просвітителів-гуманістів у світовій історії.

Заслужують уваги окремі наукові та популярні праці М. Возняка, Д. Багалія, Л. Махновця, В. Яременка, В. Крекотня, Ф. Шолома та Ін. Про настрої і широкі творчі задуми створити поему "Сковорода" розповідав П. Тичина ще в ранньому вірші "На могилі Шевченка".

Ця тема протягом десятиліть творчого життя поета не залишалась поза його увагою. Можна вважати її най-трудомішою у задумах Тичини. Тепер здійснюється посмертне видання цієї поеми, що має художнє і наукове значення. У різні часи були надруковані варіанти, уривки поеми Тичини. У збірку Павла Тичини "Вибрані твори в трьох томах" (1957) увійшли такі твори, які є наслідком реалізації багаторічного творчого задуму: "Пісня" (із поеми "Сковорода"), "Переспів пісень Сковороди", "Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді "Витязя в тигровій шкурі", "Сковорода і Біснுவатий". П. Г. Тичина художньо осмислив і матеріалістичні погляди філософа, розповів про його любов до рідного краю, про народні джерела натхнення...

Ще 1925 року Максим Рильський у вірші "Китаїв" провіщав:

...з палицею пілігрима
У нові села й городи
Прямує тінь неутомима
Григорія Сковороди.

У роки Великої Вітчизняної війни, підносячи ідею нездоланності й безсмертя народу, письменники нагадували традиції кращих його синів. Саме в цей час П. Тичина писав: "І сама постать Сковороди — настільки вона глибоко увійшла у свідомість народу українського та митців його, що її беруть уже за центральну, за дійову особу в свої твори наші письменники та художники, беруть як друга пригноблених, як полум'яного патріота, як гуманіста. Зараз німецькі фашисти, пазурами впившись в Україну, нищать там на ній все те, що може перешкодити їм, їхньому на нашій землі пануванню... І так хочеться сказати їм словами Сковороди: "Ви обростаєте ґрунтами, а вдруг может то пропасть?" І ясно, що пропаде".

1 Павло Тичина. Вибрані твори в трьох томах, т. III. К-, Держлітвидав України, 1957, стор. 216—217.

Багатогранна діяльність Сковороди, його самобутній характер, мандрівне життя дають багатий матеріал для творчості сучасних письменників. Цій темі присвятили свої прозові твори В. Чередниченко, В. Шевчук, П. Ля-шенко та ін. Радянські поети написали чудові вірші, в яких прославляють великого мислителя, правдолюбця, глашатая вольності. У вірші П. Дорошка постає образ "мудреця, замріяного філософа", який "до дальніх правнуків іде". Розповідає про великого мандрівника Д. Павличко у вірші "Сковорода":

І, взявши палицю іч тину.
Вій темними байраками пішов
Кріпацьким дітям

викладать латину. Бентежити думками рабську кров.

Заглиблюється у духовний світ мислителя І. Драч, опоетизовуючи його велику, всеосяжну діяльність. А в "Індустріальнім сонеті" М. Вінграновський звертається:

Чи чуєш. Дніпре, ріко-хліборобе!

Ще перший розум наш — Сковорода Григорій —

До тебе йшов у думнім щасті-горі...

Поетична уява Б. Олійника малює історичний шлях у вірші "Дорога":

Дороги йшли, врізалися з розгону У племена, Помпеї, города... Сивіли і відходили Платони, І формули слідів читав Сковорода.

Сказав своє вагоме поетичне слово про Сковороду і Андрій Малишко.

У багатьох творах радянські письменники пов'язують діяльність великого мислителя з нашою сучасністю. Про нього, як творця духовних цінностей, кожна епоха залишила свої судження. У них наявні історією визначені закономірності й суперечності. Найвагоміше ж слово сказала про велику спадщину наша епоха.

Спадщина поета-філософа увійшла у велику духовну культуру народу. Його образ відтворено в мистецтві живопису (С. Васильківський, І. Тжакевич, К. Тро-хименко, В. Касіян, Т. Яблонська), в скульптурі (І. Кавалерідзе, В. Зноба), у музиці (Б. Лятошинський). Одну із станцій київського метро прикрашає погруддя поета-філософа. Село Іванівка, з яким пов'язана біографія Сковороди, було перейменовано на Сковородинівку (Золочівський район на Харківщині).

Радянські вчені визначили місце Сковороди в розвитку суспільного руху та передової думки:

"Вчення Сковороди про людину і про її щастя, його боротьба за народні інтереси були своєрідним відбиттям найгострішого питання суспільного життя того часу— питання про долю покріпаченого селянства.

Хоч Сковорода І не вийшов за межі просвітительства і не позбувся остаточно рис ідеалізму, проте його світогляд еволюціонував до матеріалізму і до більш гострої постановки соціальних проблем. Своєю діяльністю Сковорода брав участь в антикріпосницькій боротьбі XVIII ст. Він був одним з тих, хто відіграв визначну роль у виробленні антикріпосницької просвітительської ідеології в нашій країні, його творчість була важливим джерелом, яке живило дальший розвиток передової української культури, літератури, публіцистики і філософії, а пісні Сковороди знайшли своє відбиття у творчості кобзарів і лірників того часу" !.

Неоціненна роль Сковороди в розвитку естетичної думки. Його спадщина повідає про те, що в тяжкі часи історичних роздоріжж український народ носив у собі неугасиму жадобу волелюбства, яка виливалася в поезії та роздумах великих мислителів.

Д. Острянин, П. Попов, І. Табачников. Видатний український філософ І письменник.— Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. І. К., Вид во АН УРСР, 1961, стор. XL.

Творчості, пов'язаній міцно з епохою, в яку жив і діяв письменник, відкриває двері вічність. Багато змін відбулося на тій землі, шляхами якої ходив невтомний глашатай

істини. Сталися події, що утвердили нове життя народу. Нащадки вшановують пам'ять поета-мислителя, який крізь похмурі обрії свого часу прозирав у світле майбуття, провіщаючи словом перемогу великої правди.

1968—1971